

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Львівська політехніка»

На правах рукопису

АНДРУСЯК ІРИНА ПАВЛІВНА

УДК 340.12(477)(091):342.7:305-055.2

**ІДЕЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація
на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Ортинський Володимир Львович,
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1 Теоретико-методологічні засади дослідження історії ідеї гендерної рівності.....	14
1.2 Джерельна база історії ідеї гендерної рівності в українській правовій думці другої половини ХІХ ст.	25
1.3 Історіографія дослідження.....	48
Висновки до розділу 1.....	66
РОЗДІЛ 2. ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ ТА ЮРИДИЧНЕ ПОНЯТТЯ	
2.1 Співвідношення гендерної рівності та жіночих прав.....	68
2.2 Історія формування поняття «гендерна рівність».....	77
2.3 Гендерна рівність та її нормативне закріплення в міжнародно-правових актах та чинному законодавстві України.....	85
Висновки до розділу 2.....	90
РОЗДІЛ 3. ПОЯВА І РОЗВИТОК ІДЕЇ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.	
3.1 Ідея гендерної рівності як складова національного розвитку українського народу в поглядах Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Михайла Драгоманова, Івана Франка, Михайла Павлика, Володимира Барвінського, Олександра Огоновського.....	93
3.2 Гендерна рівність як умова духовного, культурного та інтелектуального розвитку українського суспільства у поглядах Ганни Барвінок, Марка Вовчка, Олени Пчілки, Олександри Єфименко, Софії Русової, Христини Алчевської	138
3.3 Олена Доброграєва, Наталія Кобринська, Анна Павлик – організаторки українського жіночого руху та їхня роль у розвитку ідеї гендерної рівності...161	
Висновки до розділу 3.....	188
ВИСНОВКИ	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	199

ВСТУП

Актуальність теми. Успішний розвиток та формування сучасної правової системи України повинні ґрунтуватися на усвідомленні цінності людського життя, важливості повноцінного та гармонійного розвитку кожної особистості, забезпеченні прав людини, необхідності створення умов для самореалізації людського потенціалу. Це можливо тільки за умови забезпечення гендерної рівності. Невипадково в Декларації тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 18 вересня 2000 р. закріплено норму: «Рівні права і можливості жінок і чоловіків повинні бути гарантовані». У Підсумковому документі 131-ї Асамблеї Міжпарламентського союзу (організації, яка об'єднує парламенти понад 160 країн світу), прийнятому 16 жовтня 2014 р. у Женеві зазначено, що жодна країна не може констатувати, що їй вдалося досягнути рівності, та наголошено, що «гендерна рівність лежить в основі прогресу, миру та розвитку. Якщо ми прагнемо досягнення миру і безпеки у світі, подолання бідності та забезпечення сталого розвитку, то повинні докладати всіх зусиль для досягнення цієї мети».

Утвердження гендерної рівності в сучасному українському суспільстві повинно ґрунтуватися на органічному поєднанні трьох, однаково важливих, підходів. Передусім це імплементація стандартів та норм, вироблених міжнародними організаціями (ООН, МОП, ВОЗ, ПАРЕ та ін.) та закріплених у відповідних деклараціях, конвенціях, рекомендаціях. Другий підхід полягає у вивченні та використанні досвіду інших держав у сфері закріплення та забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків. Третій – в актуалізації багатой інтелектуальної спадщини попередніх поколінь українського народу. Сьогодні, коли на державному рівні визнано важливість формування й утвердження усвідомлення фундаментальних положень, що «Україна – країна свободи і гідності», «Україна – країна із визначними культурним та історичними традиціями», виникла можливість розглядати історію українського народу не в контексті історії держав, до складу яких у

різні історичні періоди входили ті чи інші частини українських земель, а як національну історію українського народу, з його прагненням до свободи та незалежності. Ідея гендерної рівності як складова ідеї загальнолюдського поступу та національного і соціального визволення є невід'ємною складовою правових поглядів визначних українських громадських, культурних, політичних діячів, письменників, науковців, починаючи із середини ХІХ ст. Боротьбу за гендерну рівність усвідомлюємо як складову прогресивних змін суспільства, тісно пов'язану з політичною свободою, скасуванням соціального та національного гноблення.

Вивчення та переосмислення ідеї гендерної рівності в українській правовій думці другої половини ХІХ ст. дасть змогу не тільки зрозуміти розвиток цієї ідеї в минулому, а й врахувати здобутки минулого в осмисленні шляхів та механізмів реального забезпечення гендерної рівності в сучасному українському суспільстві, що можливо тільки за умови змін у суспільній свідомості, розумінні гендерної рівності не як чогось чужого, нав'язаного ззовні, а як невід'ємної складової світогляду українського народу, однієї зі стрижневих ідей його правової думки.

Становлення та розвиток ідеї гендерної рівності, її законодавче закріплення та забезпечення, інші правові проблеми гендерної проблематики є предметом досліджень таких учених-правників: Н. В. Аніщук, Т. С. Ганзицької, Т. М. Головка, О. Р. Дашковської, Ю. В. Івченко, В. В. Кириченко, М. І. Крочук, К. Б. Левченко, Л. В. Леонтьєвої, Т. В. Омельченко, О. М. Руднєвої, А. В. Слатвицької та ін. Правове становище жінки в окремих українських землях у різні історичні періоди розкрито в дисертаціях Н. О. Бондаренко, О. В. Мартинюка, О. В. Нестерцової-Собакарь та ін.

Однак у цих та інших дослідженнях залишилися поза увагою питання появи, становлення і розвитку ідеї гендерної рівності в українській правовій думці. Ця обставина створює хибне враження, що ідея гендерної рівності не має сталої, глибинної традиції в українському суспільстві. Без сумніву, це сповільнює й утруднює її повноцінне утвердження в суспільній свідомості та

правовій практиці. Вивчення та переосмислення інтелектуальних здобутків передових українських мислителів, громадських та культурних діячів середини та другої половини ХІХ ст. є важливою умовою успішної боротьби з гендерними стереотипами та упередженостями, гендерною дискримінацією, запорукою усвідомлення громадянами України ідеї гендерної рівності як умови та необхідної складової ефективного, динамічного і демократичного розвитку сучасної України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційної роботи «Ідея гендерної рівності в українській правовій думці другої половини ХІХ ст.» відповідає науковому напрямку кафедри історії держави і права Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка»: «Історико-правові засади українського державотворення (інституційні та ідеологічні аспекти)»; дисертація виконана в межах науково-дослідної роботи кафедри «Історико-правові засади українського державотворення (інституційні та ідеологічні аспекти). Правовий механізм радянської західних областей України» (державний реєстраційний номер – 0114U005463).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є формулювання теоретично обґрунтованих висновків щодо нерозривного зв'язку ідеї гендерної рівності з інтелектуальним, культурним, економічним, соціальним та національним розвитком українського народу, її присутності у всіх прогресивних національно-демократичних програмах, поглядах українських громадських, культурних та політичних діячів другої половини ХІХ ст., коли в українській правовій думці починає зароджуватися та розвиватися сучасне розуміння правової рівності, свободи та справедливості.

Зазначена мета зумовила постановку і розв'язання таких *завдань*:

- узагальнити здобутки української історіографії з проблемами зародження і розвитку ідеї гендерної рівності в українській правовій думці;
- проаналізувати місце і значення ідеї гендерної рівності в сучасних міжнародно-правових актах та діяльність міжнародних інституцій,

спрямованих на утвердження гендерної рівності в усіх аспектах суспільного життя;

- визначити зміст та співвідношення дотичних понять «гендерна рівність» та «емансипація жінок», «жіноче питання», «права жінок», гендерної рівності та жіночих прав;

- схарактеризувати місце ідеї гендерної рівності в програмних засадах українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст. і творчій спадщині його ідеологів: Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Михайла Драгоманова, Івана Франка, Михайла Павлика, Володимира Барвінського, Олександра Огоновського;

- розкрити зміст та складові ідеї гендерної рівності у зазначений період, напрями її утвердження в суспільній свідомості українського народу, закріплення як цілі і завдання політичних та громадських організацій;

- з'ясувати значення і вплив ідеї гендерної рівності на духовний, інтелектуальний та культурний розвиток українського народу в другій половині XIX ст. у поглядах Ганни Барвінок, Марка Вовчка, Олени Пчілки, Олександрів Єфименко, Софії Русової, Христини Алчевської;

- показати специфіку формування ідеї гендерної рівності в програмних документах українського жіночого руху, теоретичних розробках його організаторів: Олени Доброграєвої, Наталії Кобринської, Анни Павлик, а також його значення для утвердження ідеї гендерної рівності як складової прогресивного і демократичного розвитку суспільства;

- виявити зв'язок між ідеями соціальної справедливості, демократичного правління, прав і свобод людини, національного визволення та гендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX ст.;

- з урахуванням національного досвіду зазначеного періоду сформулювати практичні рекомендації щодо усунення гендерних стереотипів та гендерної дискримінації, розроблення ефективних механізмів утвердження ідеї гендерної рівності в суспільній свідомості та практиці сучасного українського суспільства.

Об'єктом дослідження є ідея гендерної рівності в українській правовій думці другої половини ХІХ ст. як правова категорія.

Предметом дослідження є еволюційний розвиток гендерної рівності в інтелектуальній спадщині ключових представників української культури, науки, літератури, громадського та політичного життя другої половини ХІХ ст., у програмних та статутних документах українських жіночих організацій, інших громадських утворень.

Методи дослідження. Методологічним підґрунтям дослідження є система принципів, прийомів і підходів, яка охоплює філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи.

Логічний метод пізнання, зокрема прийоми аналізу і синтезу, абстрагування та ін., застосовано під час формування методології, джерельної бази та історіографії дослідження (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3). Системно-структурний метод дав змогу дослідити явище гендерної рівності як певну систему, яка охоплює конкретні підсистеми (право на освіту, виборче право, майнова рівність тощо) й елементи різного рівня, які перебувають у функціональній взаємозалежності (підрозділи 2.1, 2.2). За допомогою соціологічного підходу простежено становлення і розвиток ідеї гендерної рівності, її утвердження в суспільній свідомості (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3). З використанням формально-догматичного методу виконано аналіз змісту та обсягу поняття «гендерна рівність» у міжнародно-правових актах, чинному законодавстві України (підрозділ 2.3). Порівняльно-правовий метод дав змогу з'ясувати рівень розуміння ідеї гендерної рівності представниками української правової думки другої половини ХІХ ст. (розділ 3).

Діалектичний метод дав змогу проаналізувати становлення і розвиток ідеї гендерної рівності, виявити її нерозривний взаємозв'язок з ідеями прогресивного розвитку суспільства та зв'язок з процесом національного розвитку та самовизначення нації (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що у сучасній українській юридичній науці представлена дисертація є першим дослідженням

особливостей виникнення, становлення і розвитку ідеї гендерної рівності в українській правовій думці. Наукова новизна полягає в сучасному, актуальному трактуванні проблеми щодо історичних джерел однієї із сучасних ключових засад успішного функціонування суспільства.

На підставі виконаного дослідження сформульовані нові положення, висновки й узагальнення, зокрема:

уперше:

– проаналізовано зародження і розвиток ідеї гендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX ст.;

– узагальнено здобутки української історіографії з проблеми зародження і розвитку ідеї гендерної рівності в українській правовій думці;

– схарактеризовано роль і місце ідеї гендерної рівності в програмних засадах українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст. і творчій спадщині його ідеологів: Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, В. Барвінського, І. Франка, М. Павлика;

удосконалено:

– розуміння змісту та співвідношення понять «гендерна рівність» та «емансипація жінок», «жіноче питання», «права жінок», гендерної рівності та жіночих прав;

– характеристики змісту та складових ідеї гендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX ст., її утвердження в суспільній свідомості українського народу; закріплення як цілей і завдань політичних та громадських організацій;

набули подальшого розвитку:

– складові системи понятійно-категоріального апарату дослідження, зокрема, уточнено та переосмислено такі поняття, як «гендерна рівність», «емансипація жінок», «жіноче питання», «права жінок», співвідношення гендерної рівності та жіночих прав;

– історичні знання про появу ідеї гендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX ст. Йдеться про період від середини

XIX ст., коли у творчості Т. Шевченка вперше було визначено проблему пригнобленого становища жінки в суспільстві, і до 1890 р., коли в програмі першої української політичної партії – Русько-української радикальної партії – одним з програмних завдань було закріплено здобуття та забезпечення гендерної рівності.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані й обґрунтовані в дисертації висновки і пропозиції мають науково-теоретичну і практичну цінність, зокрема, можуть бути використані:

у науково-дослідній сфері – результати дослідження можуть бути використані для написання наукової та навчальної літератури з історії держави і права України, історії вчень про державу і право, історії української політичної та правової думки, конституційного права та інших галузевих наук;

у навчальному процесі – основні положення і висновки дисертації використовуються під час викладання курсу історії держави і права України, історії вчень про державу і право, історії української політичної та правової думки, правового забезпечення гендерної рівності (*довідка про використання у навчальному процесі НУ «Львівська політехніка» № 67-01-531*);

у правотворчій сфері – окремі матеріали дисертаційної праці можуть бути використані в діяльності Верховної Ради України для підготовки нормативно-правових актів, що регламентують проведення гендерної експертизи та розробку механізмів забезпечення гендерної рівності та утвердження цінностей і засад паритетної демократії;

у правозастосовній сфері – використання одержаних результатів доцільне в роботі Верховної Ради України, її профільних комітетів, Адміністрації Президента, Кабінету Міністрів України, міністерств і відомств України – під час організації та проведення суспільних заходів, пов'язаних з утвердженням гендерної рівності в Україні;

у правовиховній сфері – поширення одержаних результатів сприятиме формуванню зваженої громадської думки щодо зародження, становлення та

розвитку ідеї гендерної рівності, її джерел та ролі і значення в суспільному та національному розвитку.

Виокремлення позитивного досвіду, виробленого в другій половині XIX ст., сприятиме утвердженню ідеї гендерної рівності як складової успішного, демократичного, національного розвитку.

Особистий внесок здобувача полягає в тому що основні положення і висновки дисертації є результатом самостійного наукового дослідження автора, виконаним на підставі аналізу матеріалів другої половини XIX ст. крізь призму сучасних, закріплених у міжнародно-правових актах, підходів до розуміння ідеї гендерної рівності.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й висновки дисертації апробовано на міжнародних, всеукраїнських, міжрегіональних та регіональних конференціях, засіданнях круглих столів, зокрема на: XXIII Міжнародній історико-правовій конференції «Методологічні проблеми історико-правових досліджень» (м. Алушта, 24–26 вересня 2010 р.); Міжрегіональному круглому столі «Проблеми юридичної науки: філософський, теоретичний та історичний аспекти» (м. Львів, 14 квітня 2011 р.); XXIV Міжнародній історико-правовій конференції «Наукова спадщина професора В. С. Кульчицького (1919–2009) і сучасність» (м. Львів, 28 квітня – 1 травня 2011 р.); Науково-практичній конференції «Новітні державотворчі процеси в Україні: виклики і перспективи (до 15-річчя Конституції України)» (м. Київ, 24 червня 2011 р.); XXV Міжнародній історико-правовій конференції «Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку» (м. Саки, 16–18 вересня 2011 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми державотворення та правотворення в Україні» (м. Львів, 17 лютого 2012 р.); XXVI Міжнародній історико-правовій конференції «Держава, право і юридична думка у Балточорноморському регіоні: історія і сучасність» (м. Одеса, 27–29 квітня 2012 р.); XXVII Міжнародній історико-правовій конференції «Історико-правова реальність у глобальному і регіональному вимірах» (м. Євпаторія, 21–23 вересня 2012 р.); Міжнародній науково-

теоретичній конференції «Концепція «живого права» Євгена Ерліха та сучасні проблеми праворозуміння» (м. Чернівці, 27–29 вересня 2012 р.); XXVIII Міжнародній історико-правовій конференції «Людиноцентричний вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М. П. Драгоманова» (м. Рівне, 13–16 травня 2013 р.); XXIX Міжнародній історико-правовій конференції «Джерела права України, інших країн та міжнародної спільноти: історія та сучасність» (м. Феодосія, 19–22 вересня 2013 р.); Науково-практичній конференції «Наука та освіта XXI століття» (м. Івано-Франківськ, 30 квітня 2014 р.); Третій Всеукраїнській науковій інтернет-конференції «Політико-правова ідеологія українського національного державотворення: проблеми формування та еволюції (історико-теоретичний вимір)» (м. Львів, 20 травня 2014 р.); III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (м. Львів, 21 травня 2014 р.); XXX Міжнародній історико-правовій конференції «Конституція і державотворення: національні традиції та світовий досвід» (м. Чернігів, 4–6 липня 2014 р.); XXXI Міжнародній історико-правовій конференції «Державний суверенітет, національна безпека і світовий порядок в історико-правовому вимірі» (м. Берегове, 27–30 листопада 2014 р.); засіданні круглого столу, присвяченого 66-й річниці прийняття Загальної декларації прав людини (м. Київ, 5 грудня 2014 р.); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Особливості формування законодавства України: філософсько-правові, історичні та прикладні аспекти» (м. Івано-Франківськ, 27 березня 2015 р.); II заочній науково-практичній конференції «Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 16 квітня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії» (м. Ужгород, 24–25 квітня 2015 р.); Першій Міжнародній науково-практичній конференції «Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід» (м. Львів, 30 квітня 2015 р.); IV Всеукраїнській науково-практичній

конференції «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (м. Львів, 27 травня 2015 р.); XXXII Міжнародній історико-правовій конференції «Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми» (м. Полтава, 28–31 травня 2015 р.); Четвертій Всеукраїнській науковій інтернет-конференції «Держава в умовах надзвичайного, воєнного стану та/чи військової окупації: історія і сучасність (правові аспекти)» (м. Львів, 19 червня 2015 р.); XXXIII Міжнародній історико-правовій конференції «Права людини та основоположні свободи: історія та перспективи розвитку (до 88-річчя Великої хартії вольностей)» (с. Коблево, 17–20 вересня 2015 р.); Науково-практичній конференції «Правові, соціально-психологічні та інформаційні процеси державотворення в контексті євроінтеграції» (м. Львів, 8–9 лютого 2016 р.); III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Особливості формування законодавства України: філософсько-правові, історичні та прикладні аспекти» (м. Івано-Франківськ, 11–12 березня 2016 р.); П'ятій Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Правове регулювання переміщень населення (міграції, депортації, трансфери, проблеми біженців): історія і сучасність» (м. Львів, 29 квітня 2016 р.); Другій Міжнародній науково-практичній конференції «Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід» (м. Львів, 29 квітня 2016 р.); Всеукраїнській конференції «Історія і сучасність філософії права: до 190-річчя від дня народження Памфіла Юркевича» (Львів, 19 травня 2016 р.); XXXIV Міжнародній історико-правовій конференції «Релігійний чинник в історії права, держави та юридичної думки» (м. Тисмениця, 26–29 травня 2016 р.); V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (м. Львів, 30 травня 2016 р.); XXXV Міжнародній історико-правовій конференції «Нормотворення і систематизація в праві: до 1000-річчя Руської Правди і 450-річчя Другого (Волинського) Статуту Великого Князівств Литовського» (м. Дубно, 22–25 вересня 2016 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 40 наукових праць, з яких 7 наукових статей, зокрема 6 – у наукових виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань України, 1 – в іноземному виданні, матеріали 33 доповідей на наукових конференціях.

Структура роботи та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що об'єднують дев'ять підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 232 сторінки, з яких основний текст – 198 сторінок, список використаних джерел (380 найменувань) – 34 сторінки.

РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Теоретико-методологічні засади дослідження історії ідеї гендерної рівності

Утвердження ідеї гендерної рівності в сучасному українському суспільстві гальмують різноманітні чинники, передусім усталені суспільні практики та стереотипи масової свідомості. Формування суспільством реальної, а не формальної, гендерної рівності потребує цілого спектра структурних суспільних змін. Попри значну кількість міжнародно-правових актів, діяльність міжнародних інституцій, багатолітню практику законодавчого забезпечення рівноправності чоловіків та жінок, і сьогодні українське суспільство обтяжене гендерними стереотипами, упередженостями, сексизмом, гендерною дискримінацією. Синтез пережитків патріархального і тоталітарного суспільств максимально утруднюють, а подекуди й унеможливають, реальне втілення гендерної рівності в різних сферах суспільного буття. Сподівання на поступові еволюційні зміни є безпідставними. Потрібні зміни на рівні суспільної свідомості, управління, форм, методів і механізмів утвердження та забезпечення гендерної рівності. Важливою складовою цих змін може і повинен стати національний історичний досвід. Поява, розвиток та утвердження ідеї гендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX ст. були результатом інноваційного мислення її представників, які перебували в жорсткій антагоністичній опозиції до існуючої державно-правової практики. У той час в архаїчному доіндустріальному суспільстві ідея рівності людей, без огляду на їхню статеву належність, суперечила засадам патріархального укладу, панівним релігійним канонам, чинному законодавству та усталеним суспільним практикам. Проте українські мислителі, громадські, культурні та політичні діячі зуміли не тільки сформулювати ідею, а й надати їй форми прийнятної та затребуваної суспільством, адаптованої та використаної для його розвитку і процвітання. У наслідок цього протягом 30 – 40-х років XIX ст. від моменту її першого озвучення у творах Тараса Шевченка вона стала

органічною складовою політичних програм національного розвитку, отримала потужне інституційне підґрунтя в українському жіночому русі, стала консенсусною для всіх національно-демократичних сил. Збереження суттєвих обмежень прав і можливостей жінок наприкінці XIX ст. у доступі до освіти, в професійній чи політичній діяльності, обумовлювалося винятково реакційністю чинного законодавства імперій, до складу яких входили різні частини українських земель, а не станом суспільної свідомості. Очевидно, що вивчення, осмислення та актуалізація історичного досвіду не означає і не може означати прагнення механічно перенести структури, форми і методи діяльності з минулого в сьогодення. Досвід минулого може і повинен бути тільки основою аналізу сучасних проблем і вироблення інноваційних підходів та шляхів їхнього вирішення. Практика останніх 25 років засвідчує протилежні результати. В Україні так і не сформувався загальнонаціональний суспільно впливовий жіночий рух. Жіночі організації не стали важливим сегментом громадянського суспільства. Намагання створити «жіночі» політичні партії («Жінки України», Всеукраїнське політичне об'єднання «Жінки за майбутнє», «Солідарність жінок України», Всеукраїнська жіноча партія) теж не дало суттєвих результатів. Законодавче закріплення гендерної рівності стало більше результатом впливу міжнародних інституцій, ніж усвідомленою потребою. Некритично прийняті конструкції західної гендеристики спричинили в багатьох випадках протилежний до очікуваного результат, коли саму ідею гендерної рівності почали сприймати як щось чуже і вороже українському суспільству, покликане зруйнувати усталені моральні цінності, сім'ю та шлюб. Те, що ідея гендерної рівності нерозривно пов'язана з національним відродженням, демократією, свободою, правами людини, досі ще є поза увагою як громадських активістів, так і науковців, які вивчають гендерну проблематику.

Методологія дослідження проблеми зародження, становлення та розвитку ідеї гендерної рівності має деякі особливості. Вони зумовлені як специфікою предмета дослідження, так і його порівняною новизною. Ідея гендерної рівності – складний соціальний конструкт, який охоплює

правові, політичні, філософські, соціологічні, культурологічні, соціологічні, економічні та інші аспекти, кожен з яких має свою специфіку. Не заперечуючи і не ставлячи під сумнів цінність та необхідність їхнього вивчення, проаналізуємо лише правовий, як, на наш погляд, найважливіший.

Визначальна роль правового аспекту гендерної рівності зумовлена роллю та значенням права в регулюванні суспільних відносин. Специфіка цієї ролі полягає в динамічності права порівняно з такими соціальними нормами, як мораль, звичаї, традиції, релігійні норми. Це дає змогу закріпити на законодавчому рівні ті чи інші норми, незалежно від того, що певна частина суспільства може їх і не сприймати. Прикладом слугує законодавче обмеження тривалості робочого часу для жінок та дітей, чи заборона залучати їх до певних видів робіт. Якби законодавці дослухалися у цьому лише до думки працедавців, можливо, і сьогодні були б жінки-шахтарі, про яких згадує Еміль Золя у своєму романі «Жерміналь». Нині трапляються приклади того, що усунення дискримінації, забезпечення рівності є передусім наслідком їхнього законодавчого закріплення і, відповідно, забезпечення з боку компетентних органів держави.

Правова складова гендерної рівності охоплює три рівні: нормативний, правозастосувальний та інтелектуально-духовний. Перший містить усі нормативно-правові акти, які регулюють гендерні відносини. Другий – правозастосувальну практику в цій сфері. Третій рівень – це вся інтелектуально-духовна діяльність суспільства з осмислення гендерної проблематики, форм і методів її врегулювання, а також її сприйняття та усвідомлення. Саме на цьому рівні зародилася та розвивалася ідея гендерної рівності. Водночас він є сьогодні найменш вивченим, принаймні, в сучасній українській історико-правовій науці.

Специфіка дослідження правових аспектів ідеї гендерної рівності зумовлена низкою чинників.

По-перше, взаємовідносини між особами різної статі є найдавнішим суспільним питанням, оскільки статевий поділ, так як і віковий, є біологічно

зумовленим і незалежним від соціальних чинників, як от: рід занять, місце в соціальній структурі, майновий стан тощо. На відміну від регулювання взаємовідносин між різними віковими групами суспільства, де вікова належність з часом змінюється, статева належність особи залишається незмінною протягом усього життя. Молоді та сильні з плином часу природно ставали старими та немічними, тому були зацікавлені у відповідному соціальному статусі. Як результат, практично всі релігійні, моральні чи етичні системи, вироблені людством протягом його існування, містять у тій чи іншій формі ідею поваги до старших, піклування і турботи про них. Що ж до взаємовідносин статей, то тут ситуація зовсім інша. З огляду на дію різноманітних чинників створюється ситуація, коли жінки, за визначенням Сімони де Бовуар, це – «друга стать». Чоловіча частина людства, «перша стать», робить все для перетворення статевого поділу людства у форму суспільної гендерної дискримінації. Як у випадку з віковим поділом суспільства, на це були спрямовані всі ідеологічні суспільні концепти (релігія, традиції, мораль), з тою лише різницею, що їхні творці, майже винятково чоловіки, сприймали світ з позиції власних інтересів та систем цінностей, видаючи їх за загальнолюдські. Тому ідея гендерної рівності з'явилася як ідея боротьби за права жінок. Зазначимо, що ідеї свободи совісті, слова, виборів походять з попередніх історичних епох, то ідея прав жінок об'єктивно могла з'явитися тільки після утвердження ідеї правової рівності всіх людей, спробу втілення якої в законодавстві на європейському континенті пов'язують із Французькою революцією 1789 р. Її розвитку посприяла Весна народів 1848 р., проте тільки в ХХ ст. починається процес наукового переосмислення засад для взаємовідносин між статями. Цей процес започаткували представники радикальних підходів до суспільних змін, що призвело до упередженого ставлення до нього як наукової спільноти, так і суспільства. Протистояння між різними економічними системами, під впливом якого пройшло майже все ХХ ст., теж деформувало підходи до реального забезпечення гендерної рівності. Лише починаючи з кінця 90-х рр. ХХ ст., гендерне питання деідеологізується і

перетворюється в умову забезпечення гармонійного розвитку суспільства в ХХІ ст. Знаковою подією на цьому шляху можна вважати прийняття Пекінської декларації на четвертій Всесвітній конференції зі становища жінок 15 вересня 1995 р.

По-друге, ідея гендерної рівності є невід'ємним складовим елементом рівності, розвитку та миру в усьому світі. Без неї неможливе утвердження засад демократії, свободи, справедливості і толерантності. Сьогодні питання забезпечення рівних прав чоловіків і жінок є одним з ключових у загальному контексті утвердження прав і свобод людини. Діяльність міжнародних організацій, прийняття міжнародних актів значною мірою спрямовано на досягнення цієї мети.

По-третє, тільки належне закріплення в законодавстві механізмів забезпечення реальної рівності прав чоловіків і жінок, доступу жінок до економічних ресурсів, професійної підготовки, науки, інформації, засобів комунікації, ринків, розширення їхніх можливостей користуватися благами, пов'язаними із забезпеченням рівного доступу до цих ресурсів, дасть змогу утвердити в суспільній практиці гендерну рівність.

По-четверте, ідея гендерної рівності не розвивається сама по собі. Її обґрунтовують, пропагують, відстоюють у своїх працях мислителі, громадські та політичні діячі, ідеологи боротьби за жіночі права. У цьому відношенні ідея гендерної рівності є складовою частиною правових та політичних учень, правової та політичної думки. По суті, нема прогресивних політичних ідеологій другої половини ХІХ-ХХ ст., у яких би не було відведено належне місце забезпеченню прав жінок, ліквідації дискримінації, в т. ч. й за статевою ознакою. Правові концепції цього періоду також приділяють цій проблемі належну увагу.

Зазначимо, що ключовим у методології дослідження історії ідеї гендерної рівності є діалектичний метод, який дає змогу простежити її на всіх етапах та у всіх проявах розвитку, зрозуміти динаміку цього розвитку.

Особливість появи і розвитку ідеї гендерної рівності в українській правовій думці зумовлена тим, що на відміну від народів, які не зазнали національного поневолення, український народ у період, коли вперше з'явилася ця ідея, перебував під жорстким національним гнітом. Отже, суспільне протистояння не відбувалося за статевим поділом, як у США чи Великій Британії, де рух за жіночі права протистояв офіційній владі, зосередженій у руках чоловіків, а за національним протистоянням, за якого основою консолідації слугував національний чинник. Тому важливе значення має синергетичний підхід, за допомогою якого можна з'ясувати, що поява, розвиток та утвердження ідеї гендерної рівності не є результатом інтелектуального доробку окремих постатей, хоча їхня роль і значення в розвитку ідеї також не варто недооцінювати, чи зусиль певних соціальних груп (борців за права жінок, суфражисток, жіночого чи соціалістичного рухів), а результатом узгодження, кооперування різних людей (представників обидвох статей), прихильників різних політичних ідеологій, різних соціальних груп. Це зумовлено тим, що тогочасне українське суспільство як відкрита система, перебуваючи в ситуації нерівноваги, спричиненої наявністю соціальних, національних та інших соціальних проблем, виробило розуміння ідеї гендерної рівності як умови стабільного й ефективного розвитку. Це пов'язано передусім з неантагоністичною суттю та змістом ідеї гендерної рівності для українського суспільства, чим і пояснюють відсутність опозиції та протистояння цій ідеї та її сприйняття різними постатями, групами та середовищами українського суспільства, в тім числі, без огляду на існуючі на той час державні кордони. На відміну від розвинутих індустріальних країн та народів, які не перебували в стані національного поневолення, для українського народу ідея гендерної рівності мала консолідуючий характер. Тому фемінізму як політичної ідеології, яка ґрунтується на антагоністичному протистоянні статей, в українському суспільстві XIX ст. не було.

Ще одна специфіка розвитку ідеї гендерної рівності в українській правовій думці полягає в тому, що вона формувалася і поширювалася в межах

українського суспільства без участі державних органів або чинного законодавства, які жодним чином не сприяли їй. Це дає змогу застосуванню соціологічних методів у дослідженні. За допомогою соціологічного підходу можна простежити становлення ідеї гендерної рівності, її утвердження в суспільній свідомості. В окреслений період можемо дослідити зміну суспільної свідомості від появи ідеї до її утвердження в суспільній практиці. Становлення ідеї гендерної рівності, її закріплення як однієї з базових умов суспільного розвитку в програмі першої української легальної політичної партії – РУРП – стало можливим унаслідок зусиль різних персоналій, соціальних груп на різних рівнях соціального буття. Застосування соціологічного підходу дає змогу виокремити усвідомлення суспільної потреби в забезпеченні гендерної рівності як умови соціального, національного, економічного, культурного та інтелектуального розвитку суспільства. Він також допомагає виявити значну невідповідність між соціальною потребою в забезпеченні гендерної рівності і законодавчим обмеженням прав жінок у всіх сферах суспільного життя (доступ до професії, доступ до освіти, нерівність прав та обов'язків подружжя тощо). Поява й утвердження ідеї гендерної рівності в українській правовій думці наочно демонструвала неможливість врегулювання ситуації без докорінної зміни законодавчого регулювання цих відносин. Тільки після здобуття Україною державної самостійності була змога внесення цих змін у законодавство (Конституція УНР).

Для повного й усебічного вивчення ідеї гендерної рівності важливе значення має також використання усього спектра методів та підходів, вироблених представниками гендерних та феміністських студій. Ці підходи цікаві з огляду на те, що «дослідниці феміністського спрямування, які часто водночас були активістками жіночих організацій, усвідомлювали політичну детермінованість власних студій і відверто про це заявляли. Навіть більше, прагнення з'ясувати витoki та пояснити механізми гендерної дискримінації для багатьох з них було зумовлено не стільки пізнавальним інтересом, скільки політичними цілями – показати нелегітимність сучасного сексизму та

обґрунтувати доконечну потребу усунути досі звичну нерівність прав та можливостей жінок і чоловіків» [1, с. 40].

Проте, якщо представники цього наукового напрямку намагалися науково обґрунтувати певні політичні вимоги, то поява гендерних студій розширює спектр аналізованих питань, а, отже, і спектр методів, які застосовуються. «Гендерний підхід трактує стать як сукупність соціокультурних очікувань у поведінці, прагненнях і бажаннях, які породжує суспільство і закладає в кожную окрему особу» [2, с. 16]. Застосування методологічного інструментарію, виробленого цим науковим напрямом, дає змогу виокремити гендерну проблематику з широкого спектру інших прогресивних ідей, які зазвичай пропагували як програму зміни наявних суспільно-політичних, економічних та правових відносин.

Права жінок, гендерна рівність є складовими частинами прав людини. Перші реальні кроки із забезпечення прав жінок були зроблені шляхом міжнародно-правовим регулюванням їхніх трудових прав. Тому під час аналізу ідеї гендерної рівності виникає потреба застосування методології науки міжнародного публічного права та загальної теорії прав людини, яку сьогодні розглядають як складову теорії права та держави, або як окрему галузь юридичної науки.

Розглядаючи поступ у забезпеченні гендерної рівності, потрібно передусім звернути увагу на стан законодавчого закріплення жіночих прав та свобод. Тому важливе значення має формально-догматичний (юридико-технічний) метод, призначення якого «полягає в аналізі чинного законодавства і практики його застосування державними органами, у виявленні зовнішніх, очевидних аспектів правових явищ без проникнення у внутрішні сутнісні сторони та зв'язки» [3, с. 14]. Застосування зазначеного методу разом з порівняльно-правовим дає змогу з'ясувати рівень розуміння ідеї гендерної рівності представниками української правової думки другої половини XIX ст.

Як уже було зазначено, ідея гендерної рівності в певні періоди знаходить своє обґрунтування в працях визначених теоретиків права, політичних

мислителів, філософів, громадських та політичних діячів. Без їхньої інтелектуальної спадщини важко уявити розвиток самої ідеї, її подальше законодавче закріплення. Прикладом підтвердження наведеного може слугувати праця одного з ключових ідеологів європейського лібералізму Джона Стюарта Міла «Поневолення жінок». Він, зокрема, стверджував: «головний принцип, який визначає теперішні соціальні стосунки між двома статями – власне правова підлеглість однієї статі іншій, – сам собою хибний і сьогодні є однією з головних завад удосконаленню людства; його мусить змінити принцип цілковитої рівності, котрий не надаватиме жодного привілею чи влади одній стороні і не допускатиме жодного утиску іншої» [4, с. 367]. Саме ця та інші праці визначних представників політичних та правових учень XIX – XX ст. стали підґрунтям формування ідеї гендерної рівності, її невіддільності від демократичного, стабільного розвитку суспільства. Тому під час вивчення правових аспектів ідеї гендерної рівності важливе використання методів історії політичних та правових учень.

Отже, вивчення зародження, розвитку, законодавчого закріплення та втілення в правозастосувальну практику ідеї гендерної рівності потребує залучення широкого спектра наукових методів юридичних наук, таких як теорія держави і права, теорія прав людини, історія політичних та правових учень, міжнародне публічне право, та інших гуманітарних дисциплін, зокрема, феміністської та гендерної методології, соціологічні методи. Тільки такий комплексний підхід допоможе повною мірою з'ясувати усі аспекти аналізованого соціального феномену, визначити специфіку гендерної рівності як правової категорії, з'ясувати зміст та обсяг поняття гендерної рівності, визначити історичні етапи її формування, становлення і розвитку.

Отже, історико-правове дослідження ідеї гендерної рівності має свої особливості. Це, по-перше, усвідомлення відокремлення гендерної проблематики від класової (боротьба класів, соціальних груп, «багатих і бідних»), національної (боротьби племен, народів, націй, «своїх і чужих), економічної (сільське господарство, промисловість, джерела сировини, ринки

збуту) та релігійної проблематики. До середини XIX ст. боротьба за гендерну рівність, за деякими винятками, не мала практично жодного впливу на державно-правовий розвиток. Його визначальними чинниками були соціальні, національні, релігійні, економічні суперечності та проблеми. Завдання законодавства полягало в забезпеченні привілеїв, особливого правового статусу окремих осіб та соціальних груп. Водночас державно-правовий механізм був спрямований на забезпечення цих привілеїв. Потреби забезпечення економічного розвитку диктували свої вимоги законодавству. Роль і значення релігії в розвитку держави і права так само в цей період відіграють вагомую роль. Проте статевий поділ суспільства існував завжди, а отже впливав на розвиток права та держави. Питання сімейно-шлюбних відносин, майнових та немайнових прав подружжя, захисту та забезпечення прав спадкоємців з урахуванням чи неврахуванням їхньої статі, ба навіть питання переходу вищої державної влади від монарха до його наступника завжди мали в собі гендерну складову. Починаючи з XIX ст., боротьба за гендерну рівність стала одним з видів політичної боротьби, як і боротьба за національну незалежність та соціальну справедливість. Оскільки вона ніколи не призводила до таких кардинальних змін та катаклізмів, як дві інші, то й її вплив на державно-правовий розвиток значно менший.

По-друге, дослідження гендерної проблематики в історико-правових дослідженнях не варто ототожнювати з феміністичною історіографією, жіночими студіями чи жіночою історією, які є окремими сферами наукових досліджень із власним предметом дослідження та методологією. Завданням історико-правових досліджень є максимально повний, ґрунтовний та усебічний аналіз розвитку права в усіх його формах і проявах на певній території чи в певний історичний період. Очевидно, що ігнорування гендерного аспекту не відтворить повністю історію розвитку, так само, як й ігнорування соціального, економічного чи національного аспектів. Вважаємо, що аналіз правового статусу частин суспільства за гендерною ознакою, важливіший та актуальніший, ніж аналіз статусу членів суспільства за їхньою релігійною,

національною чи становою належністю. На жаль, у сучасній українській історико-правовій науці панівним є аналіз за становою належністю.

По-третє, важливим елементом під час дослідження гендерної проблематики в історико-правових дослідженнях повинна стати гендерна експертиза законодавства, тобто «міжнародно-правовий підхід до оцінки чинного законодавства з позицій свободи, справедливості, рівності та розвитку статей» [5, с. 18]. Тому головним завданням історико-правової науки має стати проведення гендерно-правової експертизи пам'яток права, політичних програм, інших письмових джерел історії держави і права. Очевидно, що проведення експертизи чинного законодавства, проектів нормативно-правових актів суттєво відрізняється від гендерно-правової експертизи пам'яток права. Тут важливим є дотримання принципу історизму та застосування порівняльно-правового та формально-юридичного (догматичного) методів. Такий підхід дасть змогу зрозуміти гендерні аспекти досліджуваного закону, іншого нормативно-правового документа в контексті гендерної правосвідомості конкретного історичного періоду.

По-четверте, застосування гендерних підходів до вивчення історії загалом та історії держави і права зокрема, потребує переосмислення оцінок історичних явищ, подій, документів. У цьому разі важлива думка Джоан Келлі, яка у своїй статті «Чи існував Ренесанс для жінок?» стверджувала, «що події, які зумовили історичний розвиток чоловіків, звільнивши їх від природних, соціальних та ідеологічних обмежень, мали зовсім інші, навіть протилежні наслідки для жінок» [6, с. 46]. Мова не йде про зміну оцінок на діаметрально протилежну, чого вдосталь вистачає в сучасній українській науці і без гендерних підходів, а про необхідність усестороннього осмислення подій минулого не тільки з класових, національних, релігійних а й з позицій гендерної рівності.

Тільки врахування усього зазначеного дасть змогу цілісно і комплексно проаналізувати появу, становлення та утвердження в українській правовій думці середини – другої половини ХІХ ст. ідеї гендерної рівності.

1.2 Джерельна база історії ідеї гендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX ст.

Джерельну базу дослідження ідеї гендерної рівності в історії української правової думки можна розділити на дві групи. Першу становлять сучасні нормативні, інформаційні, методологічні матеріали з питань гендерної рівності. Другу – матеріали другої половини XIX ст.

За суб'єктом видання матеріали першої групи поділяють на міжнародні та національні.

До міжнародних інституцій, діяльність яких стосується аспектів гендерної рівності, належать Організація Об'єднаних Націй, Фонд народонаселення Організації Об'єднаних Націй, Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй, Міжнародна організація праці, Світовий Банк, Всесвітня організація охорони здоров'я, Всесвітній економічний форум, Міжпарламентський Союз, Рада Європи та інші. Особливе місце серед цих інституцій посідає Структура Організації Об'єднаних Націй з питань гендерної рівності та розширення прав і можливостей.

Національні інституції можна розділити на: а) органи державної влади (Верховна Рада України, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Президент України, Кабінет Міністрів України, міністерства і відомства, місцеві органи влади) та органи місцевого самоврядування (обласні та міські ради); б) громадські організації.

Усі матеріали цих інституцій поділяють на дві групи: а) нормативні (декларації, конвенції, закони, рішення, постанови, укази тощо); б) інформаційні (рекомендації, звіти, аналітичні огляди, роз'яснення, методичні посібники тощо).

Зачислення цих матеріалів до джерельної бази дослідження зумовлено такими обставинами.

По-перше, вони дають змогу проаналізувати масштабність, значимість та загальність проблеми гендерної рівності. По суті немає всесвітніх чи

регіональних міжнародних організацій, які б у своїй діяльності не приділяли увагу питанням її забезпечення й утвердження. Проте в сучасній українській юридичній науці та освіті проблема гендерної рівності залишається справою ентузіастів. Підтвердженням цього може бути те, що поняття «гендерна рівність» не є предметом вивчення, немає поглибленого розгляду і з'ясування його змісту в більшості навчальних посібників і підручників з таких нормативних курсів, як «Теорія держави і права» та «Конституційне право України». Щодо запровадження окремого спеціального курсу із зазначеної проблематики, то незважаючи на наявність посібників [7, 8] чи розділів у посібниках [9], жоден з юридичних навчальних закладів України цього не зробив. У наукових дослідженнях питання гендерної рівності також залишаються поза увагою вчених. Винятком тут є тільки окремі дослідження, спеціально присвячені гендерній проблематиці. Наголосимо, що і на законодавчому рівні увага до утвердження і забезпечення гендерної рівності має характер періодичних компаній, а не систематичної діяльності. Прикладом може слугувати проведення гендерної правової експертизи, яку б мали проходити усі законопроекти, хоча на практиці це швидше виняток, ніж правило. Водночас увага, яку приділяють міжнародні організації питанням гендерної рівності, переконливо свідчить про її важливість і значення в процесі ефективного і сталого розвитку людства.

По-друге, в закріпленні та забезпеченні гендерної рівності на рівні національного законодавства міжнародні акти та вплив міжнародних організацій завжди був дуже суттєвим, а подекуди й визначальним. Тому дослідження становлення ідеї гендерної рівності в національній правовій думці потребує осмислення її міжнародно-правового розуміння.

По-третє, усвідомлення нинішнього стану не тільки із законодавчим закріпленням, а й з реальним забезпеченням гендерної рівності та утвердженням у суспільній свідомості її ключового значення для ефективного та успішного розвитку всього суспільства, можливе за умови використання як міжнародного так і національного досвіду, в їхньому оптимальному поєднанні.

Утвердження гендерної рівності наприкінці ХХ ст. стало одним з ключових завдань у діяльності Організації Об'єднаних Націй, низки інших міжнародних інституцій. Увага до цієї проблеми зумовлена, як наголосив свого часу генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй Кофі Аннан, тим, що «гендерна рівність є не лише ціллю самою по собі. Вона є передумовою подолання бідності, сприяння сталому розвитку та впровадженню ефективного управління» [10, с. 5]. Статут Організації Об'єднаних Націй став першим міжнародним актом, який чітко й однозначно закріпив принцип рівноправності чоловіків і жінок як необхідну умову соціального прогресу і покращення умов життя людства, проголосив утвердження віри «в основні права людини, в гідність та цінність людської особистості, в рівноправність чоловіків і жінок і в рівність прав великих і малих націй» [11]. Відповідно до свого Статуту, Організація Об'єднаних Націй «може приймати рішення з питань, які стоять перед людством в ХХІ ст., такими, як мир і безпека, зміна клімату, стійкий розвиток, права людини, роззброєння, тероризм і надзвичайні ситуації, гендерна рівність, управління, виробництво продуктів і багато іншого» [12]. У системі Організації Об'єднаних Націй діє ряд спеціалізованих структур, спрямованих на вирішення проблеми гендерної рівності. Уже через рік після створення Організації Об'єднаних Націй почала діяти Комісія зі становища жінок, яка є функціональним органом Економічної і Соціальної Ради Організації Об'єднаних Націй. Вона моніторить виконання членами Організації Об'єднаних Націй взятих на себе зобов'язань з дотримання міжнародних стандартів із захисту і просування прав жінок та розробляє пропозиції щодо їх належного виконання. До складу Комісії входять представники 45 держав – членів Організації Об'єднаних Націй, яких обирають на чотири роки. Діяльність Комісії відбувається у формі відкритих засідань. Брати участь та виступати на засіданнях можуть представники усіх держав – членів Організації Об'єднаних Націй. Рішення і резолюції Комісії передають на затвердження Економічної і Соціальної Ради Організації Об'єднаних Націй. У 1975 р. відбулася перша Всесвітня жіноча конференція, результатом роботи якої стало

підписання 1979 р. Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Держави, які ратифікували її, крім іншого, взяли на себе зобов'язання «вживати усіх відповідних заходів з метою: а) змінити соціальні та культурні моделі поведінки чоловіків і жінок для досягнення викоренення забобонів, звичаїв та всіх інших проявів, що ґрунтуються на ідеї неповноцінності чи зверхності однієї із статей або стереотипності ролі чоловіків і жінок» [13, с. 112]. У Конвенції було передбачено заснування Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок для розгляду ходу здійснення цієї Конвенції [13, с. 118].

У 1999 р. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй прийняла Факультативний протокол до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, яким держави учасниці визнали компетенцію Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок (Україна підписала його 7 вересня 2000 р., а ратифікувала 5 червня 2003 р.) [14]. 15 вересня 1995 р. у Пекіні на Четвертій Всесвітній конференції зі становища жінок була прийнята Декларація та Платформа дій, спрямовані на покращення становища жінок.

9 березня 2015 р. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй Пан Ги Мун, виступаючи на черговій сесії Комісії зі становища жінок, закликав до 2030 р. забезпечити рівність чоловіків і жінок у всіх сферах життя, зазначив водночас, що «2015 рік – вирішальний в просуванні гендерної рівності, оскільки сталий розвиток можливий тільки за умови, якщо жінки займуть центральне місце у новому порядку денному, оскільки вони «рушії прогресу». Саме жінки, які повною мірою можуть користуватися своїми правами і свободами, можуть зробити важливий внесок у стійкий розвиток, процес примирення і запобігання радикалізації молоді. Світ ніколи не зможе реалізувати свої цілі на 100 %, якщо 50 % населення не зможуть повною мірою реалізувати свій потенціал» [12].

Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію «Перетворення нашого світу: порядок денний в сфері сталого розвитку на період до 2030 року» 25 вересня 2015 р. Цей документ передбачає «продовження роботи, розпочатої в

період дії цілей в сфері розвитку, сформульованих у Декларації тисячоліття, і остаточне досягнення тих цілей, яких не вдалося досягнути. Вони передбачають реалізацію прав людини для всіх і забезпечення гендерної рівності і розширення прав і можливостей всіх жінок і дівчат» [15, с. 1]. Це зумовлено тим, що й надалі в усьому світі «однією з ключових проблем залишається гендерна нерівність» [15, с. 6]. Тому, визначивши п'ятою ціллю «Забезпечення гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок» Декларація визначає дев'ять завдань для її досягнення. Це, зокрема: 1) усунути дискримінацію жінок і дівчат у всіх її проявах у всьому світі; 2) усунути усі прояви насильства проти жінок і дівчат у громадській та приватній сферах, зокрема, торгівлю людьми та сексуальну експлуатацію; 3) забезпечити визнання цінності неоплачуваного догляду та домашньої роботи шляхом соціальних послуг, зміцнення інфраструктури надання таких послуг та посилення заходів соціального захисту; 4) забезпечити загальний доступ до послуг з охорони сексуального та репродуктивного здоров'я та репродуктивних прав; 5) запровадити реформи з метою надання жінкам рівних прав на використання економічних ресурсів та ін. [16].

Зазначимо, що 3 червня 2016 р. відбувся Політичний форум високого рівня зі сталого розвитку, скликаний під егідою Економічної і Соціальної Ради Організації Об'єднаних Націй «Хід досягнень цілей у сфері сталого розвитку», на якому було заслухано доповідь Генерального секретаря – першу щорічну доповідь з цієї теми. Доповідь містить глобальний огляд поточної ситуації з досягненням цілей у сфері сталого розвитку людства. У ній наголошено, що «з питань гендерної рівності і розширення прав і можливостей жінок за останні десятиліття намітилися позитивні зрушення... Проте забезпечення гендерної рівності залишається проблемою, яка продовжує зберігатися для країн у всьому світі, і відсутність такої рівності є головною перепорою на шляху сталого розвитку» [17, с. 10 - 12].

У липні 2010 р. Генеральна Асамблея ООН створила ООН-жінки (UN Women), спеціальну структуру з питань гендерної рівності та розширення

прав і можливостей жінок, що стало важливим кроком для досягнення Цілей Розвитку Тисячоліття, серед яких забезпечення гендерної рівності та прав і можливостей жінок і поліпшення системи охорони здоров'я матерів [18]. Ця структура була створена на базі реформування й об'єднання чотирьох раніше існуючих структур, а саме: Відділу з поліпшення становища жінок (Division for the Advancement of Women, DAW), Науково-навчального інституту ООН з проблем поліпшення становища жінок (International Research and Training Institute for the Advancement of Women, INSTRAW), Офісу Спеціального радника з гендерних питань та покращення становища жінок (Office of the Special Adviser on Gender Issues and Advancement of Women, OSAG), Фонду розвитку ООН для жінок (United Nations Development Fund for Women, UNIFEM). Наводимо англійські назви відповідних структур з огляду на відсутність або неусталеність перекладу їхніх назв українською мовою. Наприклад, ЮНІФЕМ перекладають як Жіночий фонд розвитку, хоча йдеться не про жіночий, тобто такий, що належить жінкам, а про той, який спрямований на підтримку і розвиток можливостей жінок. Так само в українській мові немає адекватного перекладу поняття «women`s human rights», яке, зазвичай, перекладають, як «жіночі права» або «права жінок», хоча в цьому випадку йдеться про забезпечення прав людини для жінок. Якщо немає належних відповідників англійських понять, то тим більш проблематичною є належна увага до явищ і проблем, окреслених цими поняттями. ООН-жінки видає щорічний звіт про діяльність зі сприяння розширенню можливостей жінок і гендерної рівності у всьому світі. Зокрема в 2015 р. були визначені п'ять пріоритетних напрямів діяльності цієї організації до 2030 р.: збільшення кількості жінок на керівних/лідерських позиціях та участь жінок у прийнятті рішень; ліквідація насильства стосовно жінок; залучення жінок до участі в забезпеченні миру та безпеки; розширення економічних прав та можливостей жінок; відведення центрального місця гендерній рівності у процесі планування національного розвитку та формування бюджету [19].

Щороку Міжвідомча група експертів з показників для відстеження прогресу в досягненні Цілей розвитку тисячоліття (ЦРТ) під керівництвом Департаменту з економічних та соціальних питань Секретаріату ООН готує спеціальну доповідь, окремий розділ якої присвячений досягненню 3 цілі «Сприяння гендерній рівності і розширенню прав і можливостей жінок». У доповіді за 2015 р. зазначено, що «незважаючи на значний прогрес, досягнутий за останні два десятиліття в справі забезпечення рівності жінок і дівчат у сфері освіти, зайнятості і політичного представництва, багато проблем зберігаються, особливо в тих сферах, які не охоплюються ЦРТ. Для досягнення всезагального здійснення принципів гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок, вкрай важливо звернути увагу на ключові сфери гендерної нерівності, включаючи гендерну дискримінацію в правовій сфері і у реальному житті, насильство по відношенню до жінок і дівчат; нерівність можливостей жінок і чоловіків на ринку праці; нерівний розподіл обов'язків з неоплачуваного догляду за членами сім'ї і у роботі по дому; обмеженість контролю з боку жінок над власністю і майном, а також на нерівноправну участь жінок у процесі прийняття рішень в приватному та суспільному житті. Гендерна проблематика повинна бути повністю інтегрована у всі цілі порядку денного у сфері розвитку на період після 2015 року» [20, с. 31]

Ще однією важливою інституцією в системі ООН є Програма розвитку ООН (ПРООН). Це глобальна мережа ООН в сфері розвитку, яка працює в 166 країнах світу. Вона виступає з підтримкою прогресивних перетворень і надає доступ до джерел знань, практичного досвіду та ресурсів з метою поліпшення життя населення. Головна мета Представництва зазначеної мережі в Україні – «підтримати Україну на шляху сталого людського розвитку, спрямованого на досягнення заможної, демократичної та сильної держави, в якій ніхто не залишається осторонь і враховується думка кожного і кожної» [21]. У своїй діяльності Представництво керується «Цілями розвитку тисячоліття та Конвенціями ООН, до яких приєдналася Україна» [21]. ПРООН видає щорічні Звіти про людський розвиток (Human development report). Починаючи з 1995 р.,

цей звіт містить окремий розділ «Вимірювання гендерної нерівності» (Measuring gender inequality) [22, с. 72 - 86] та Огляди (Overview) «Революційні зміни щодо забезпечення гендерної рівності» (The revolution for gender equality). Робоча група ПРООН готує та поширює в перекладі різними мовами інформаційну та методичну літературу з різних аспектів гендерної рівності [23]. Показово, що більшість інформаційної, методичної та навчальної літератури з гендерної проблематики, яка вийшла у світ протягом останніх десятиліть в Україні, видана за підтримки названої структури [23, 25].

Над аспектами гендерної рівності працюють також спеціалізовані автономні установи, діяльність яких координується через ЕКОСОС та Координаційну раду керівників системи ООН. Це, зокрема, Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), Міжнародна організація праці (МОП), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ).

Зокрема, діяльність ЮНЕСКО відбувається під гаслом «Будувати мир у свідомості чоловіків і жінок» (Building peace in the minds of men and women). З позиції цієї організації «гендерна рівність є фундаментальним правом людини, основою основ соціальної справедливості та існування економіки. Це ключовий чинник у досягненні всіх цілей розвитку узгоджених на міжнародному рівні, а також мета сама по собі. Гендерна рівність – один з глобальних пріоритетів у діяльності організації» [35]. У 2000 р. ЮНЕСКО ухвалила програму «Освіта для всіх». Одна з цілей цієї програми: «Досягнення гендерного паритету і гендерної рівності» [36]. Організований ЮНЕСКО спільно з ЮНІСЕФ, Всесвітнім банком, ЮНФПА, ПРООН і УВКБ ООН (Управління Верховного комісара ООН у справах біженців) Всесвітній форум з питань освіти (м. Інчхоне, Республіка Корея, 19-25 травня 2015 р.), у якому взяли участь представники понад 160 країн, ухвалив Інчхонську декларацію щодо порядку денного у сфері освіти до 2030 р., яка містить нову концепцію освіти на найближчі 15 років. У декларації наголошено: «Ми підтверджуємо, що освіта є суспільним благом, фундаментальним правом людини і основою для

здійснення інших прав. Це благо має важливе значення для миру, толерантності, реалізації людського потенціалу і сталого розвитку. Ми визнаємо, що освіта є ключовим елементом забезпечення повної зайнятості та ліквідації бідності. Ми зосередимо наші зусилля щодо забезпечення доступу, рівноправності та інклюзивності, якості та результатів освіти в рамках навчання протягом усього життя» [37, с. 6]. Ця теза ще раз дає змогу зрозуміти те, що початок утвердження ідеї гендерної рівності починається з боротьби за рівний доступ до освіти усіх людей. Проте й сьогодні ця проблема не втратила актуальності, тому в п. 8 Декларації констатовано: «Ми визнаємо важливість гендерної рівності в забезпеченні права на освіту для всіх. У зв'язку з цим ми висловлюємо свою прихильність гендерно чутливій політиці в плануванні та формуванні середовища навчання; необхідності врахування гендерних аспектів у підготовці вчителів і навчальних планів, а також ліквідації дискримінації та насильства за гендерною ознакою в школах» [37, с. 7.]. Крім того, ЮНЕСКО приділяє також значну увагу гендерним аспектам культурних прав людини [38].

Фонд народонаселення ООН (UNFPA – United Nations Population Fund) створений у 1969 р. Ця міжнародна організація займається питаннями розвитку, до завдань якої належить сприяння здійсненню права всіх жінок, чоловіків і дітей на здоров'я і рівні можливості. Вона допомагає національним урядам у вдосконаленні охорони здоров'я у сфері репродуктивного здоров'я, планування сім'ї та розробці політики у сфері народонаселення. Фонд щороку видає доповідь з висвітлення зазначених проблем.

З огляду на те, що «ЮНФПА розглядає питання гендерної рівності як проблему, яка має життєво важливе значення для всіх організацій і урядів» [39, с. 12], цій проблематиці відведено окремий розділ у цій доповіді. Це зумовлено ще й тим, що Фонд є провідною організацією ООН зі сприяння реалізації Програми дій, яка ухвалена Міжнародною конференцією з народонаселення і розвитку (МКНР) (Каїр, 5 - 13 вересня 1994 р.). До того ж, доповіді глави IV «Рівність і рівноправність чоловіків і жінок та наділення жінок більш широкими правами», V «Сім'я, її функції, права, склад, структура»

та VII «Репродуктивні права та репродуктивне здоров'я» безпосередньо стосуються гендерної рівності [40]. Право людини вільно і з почуттям відповідальності вирішувати питання про кількість і строки народження своїх дітей як базовий принцип у сфері охорони сексуального і репродуктивного здоров'я після цієї конференції набуло особливого значення. На зміну суто демографічним підходам до планування сім'ї був прийнятий підхід, який ґрунтувався на правах людини, враховував потреби, бажання і конкретні обставини життя кожної жінки [41, II]. З 2012 р. Фонд реалізовує другу Програму допомоги Україні, яка зосереджена на трьох взаємопов'язаних сферах: 1) репродуктивне здоров'я; 2) населення та розвиток; 3) гендерна рівність [42]. За фінансової та методичної підтримки Представництва Фонду народонаселення ООН (ФНООН) в Україні проведено низку досліджень різних аспектів зазначених сфер, зокрема, рівності у можливостях та рівності у правах у сфері попередження ВІЛ-інфекції [43]; розвитку сім'ї та сімейних відносин; ролі та місця сімейних цінностей у системі ціннісних орієнтацій населення; становлення нових форм шлюбно-сімейних стосунків, взаємовідносин і розподілу обов'язків у сучасній сім'ї в Україні [44]; виконання Україною Конвенції ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок [45]. На замовлення ФНООН у серпні-вересні 2014 р. було проведено репрезентативне опитування щодо фактів насильства серед жінок і дівчат, яке дало підставу для висновків про те, що, починаючи з 2007 р., поширеність фізичного та сексуального насильства щодо жінок зростає [46]. Показовим є й той факт, що на виконання п. 7. 16 МКНР, який передбачає, що «Усі країни повинні вжити заходів, для того, щоби невідкладно задовольнити потреби свого населення в послугах з планування сім'ї, і повинні, в будь-якому випадку, не пізніше 2015 р., прагнути до забезпечення загального доступу до всього діапазону безпечних і надійних засобів планування сім'ї і відповідних послуг з охорони репродуктивного здоров'я, які не суперечать закону. Завдання при цьому повинно полягати в тому, щоби допомогти подружнім парам й окремим людям досягнути своїх цілей в сфері дітонородження і створити для них усі умови,

котрі б дозволяли їм здійснити їхнє право мати дітей на свій вибір» [40, с. 43]. Водночас усупереч такому баченню і тенденції низка депутатів Верховної Ради України, зокрема, А. Шкіль [47], В. Журавський [48], О. Сич, Р. Зелик, Р. Марцінків [49], написали законопроекти про заборону абортів.

Ще однією міжнародною інституцією, яка у своїй діяльності приділяє значну увагу проблемі забезпечення гендерної рівності, є Міжнародна організація праці (МОП), яка має своїм гаслом: «Сприяти гідній праці для всіх». Це одна з найдавніших міжнародних міжурядових організацій, яка була заснована в 1919 р. згідно з Версальським мирним договором. У 1946 р. МОП стала першою спеціалізованою установою ООН. Вона розробляє міжнародні трудові норми у формі конвенцій і рекомендацій, які встановлюють мінімальні стандарти основних трудових прав, зокрема, стосовно гендерної рівності. Як наголосив Генеральний директор МБП (Міжнародного Бюро Праці) Хуан Сомавія, «основна мета МОП сьогодні – це розширення можливостей жінок і чоловіків у отриманні гідних і продуктивних робочих місць в умовах свободи, рівності, захищеності та поваги до людської гідності» [50].

Світовий банк (The World Bank) заснований у 1944 р. зі штаб-квартирою у Вашингтоні. Гендерна проблематика посідає в діяльності цієї структури вагомє місце. Відділ країн Європи і Центральної Азії провів ґрунтовне дослідження гендерної проблематики в колишніх соціалістичних країнах та країнах, що утворилися після розпаду СРСР, опубліковане в 2002 р. під назвою «Гендер в транзиції», яке є чи не першим глобальним й усестороннім аналізом гендерної проблематики подібних суспільств [51]. У вересні 2006 р. з метою сприяння розширенню економічних прав і можливостей жінок було ухвалено документ «Забезпечення гендерної рівності як розумний підхід до економічного розвитку. План дій Групи організацій Світового банку (2007 - 2010 фінансові роки)» [52]. На період до 2030 р. ця Група визначила дві глобальні цілі: ліквідувати крайню бідність і досягнути більшої справедливості і розквіту [53]. Досягнення таких цілей тісно пов'язане з гендерною рівністю, оскільки, «по-перше, гендерна рівність важлива сама по собі, тому що можливість жити тим життям, яке

людина сама собі вибирає, і недопущення крайніх поєвірян є фундаментальним правом людини і має бути рівним для всіх, будь то чоловіки або жінки. По-друге, гендерна рівність має й опосередковане значення, оскільки вищий ступінь гендерної рівності сприяє підвищенню економічної ефективності та досягненню інших ключових цілей у сфері розвитку» [54, с. 3].

Україна є учасницею усіх основних конвенцій ООН та більшості інших багатосторонніх документів у сфері прав людини. Ці акти є «частиною національного законодавства України» (ст. 8 Конституції України). Україна регулярно звітує відповідним контрольним конвенційним органам ООН про стан забезпечення прав людини та оголосила про відкритість до спеціальних процедур Ради ООН з прав людини включно зі здійсненням візитів у країну перевіряльників. Поточна діяльність ООН в Україні орієнтована на всебічний розвиток потенціалу, створення сучасної нормативно-правової бази та розроблення важливих стратегічних документів. Підвищення ролі та значення ООН та її структур (20 представлених і непередставлених в Україні агенцій системи ООН) в утвердженні ідеї гендерної рівності передбачає Рамкова програма партнерства Уряду України – ООН на 2012 - 2016 рр., підписана 24 березня 2011 р. [55]. У цьому документі зазначено, що «ООН вважається світовим авторитетом, документи ООН є джерелом міжнародного права й політики з усіх питань гендерної рівності...Зміцнення гендерної рівності у суспільстві та дотримання конвенцій у сфері захисту прав жінок – один із національних пріоритетів України. Водночас, хоча створення різних урядових органів і зосередження на зміцненні національних механізмів поліпшення становища жінок вважають позитивним кроком, такі механізми не є достатньо впливовими та такими, що забезпечені належними людськими і фінансовими ресурсами для ефективного виконання свого мандата щодо підвищення ролі жінок у суспільстві і підтримки гендерної рівності. ООН підтримуватиме заходи щодо гендерної рівності, що дозволяють чоловікам і жінкам користуватися своїми правами й свободами та надають їм можливість заявляти про свої права» [55, с. 10].

На Всесвітній конференції з прав людини в 1993 р. було ухвалене рішення про заснування повноцінного мандата у сфері прав людини з ґрунтовнішою інституційною базою. Унаслідок цього в 1993 р. на основі резолюції Генеральної Асамблеї держави-члени ООН заснували Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ/ОНСНР Office of the high commissioner United Nations Human Rights). Нині Верховний комісар є головною посадовою особою ООН у сфері прав людини. Оскільки «гендерна рівність є в самому серці прав людини і цінностей ООН» [56], окрему секцію займають права жінок та гендерні питання, де розглядають проблеми, пов'язані з насильством стосовно до жінок, торгівлею людьми, правом на сексуальне та репродуктивне здоров'я, гендерними стереотипами тощо. У березні 2014 р. Управління Верховного комісара ООН з прав людини розпочало в Україні моніторингову місію з оцінки та звітування щодо ситуації з правами людини. У рамках своєї роботи Місія оприлюднює щомісячні доповіді щодо ситуації з правами людини та рекомендаціями задля її поліпшення [57].

Окремий департамент з гендерних питань є і у Всесвітній організації охорони здоров'я, завдання якого - «захист гендерної рівності у сфері охорони здоров'я жінок і чоловіків у всьому світі [58].

Міжнародна організація з міграції (МОМ/ИОМ International Organization for Migration) працює у сфері міграції та розвитку, полегшення міграційних процесів, регулювання міграції та вимушеної міграції. Діяльність МОМ, яка охоплює ці галузі, включає розгляд гендерних аспектів міграції [59]. Представництвом Міжнародної організації з міграції в Україні значну увагу приділяють актуальній проблемі торгівлі людьми. З цієї тематики Організація підготувала та видала посібники для працівників прикордонної служби, правоохоронних органів та судових органів [60 - 62]. Крім того, з апаратом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини видано посібник для працівників органів державної влади та місцевого самоврядування «Запобігання та протидія дискримінації в Україні» [63].

Утвердження гендерної рівності є одним з завдань Волонтерів ООН (BOOH/UNV The United Nations Volunteers) – програми ООН, яка сприяє миру та розвитку шляхом поширення волонтерства у всьому світі. На глобальному рівні робота BOOH зосереджена на демократизації управління, охороні здоров'я, соціальній інтеграції та розвитку волонтерської інфраструктури з приділенням особливої уваги щодо молоді, гендерної рівності та досягнення Цілей сталого розвитку ООН [64].

Крім органів та спеціалізованих установ ООН, є ще дві всесвітні організації, видані акти яких слугують джерелом для дослідження різних аспектів гендерної рівності. Йдеться про Всесвітній економічний форум та Міжпарламентський Союз.

Всесвітній економічний форум (ВЕФ/World Economic Forum) – міжнародна неурядова організація, діяльність якої спрямована на розвиток міжнародної співпраці. Починаючи з 2001 р., коли була створена Програма жінки-лідери для підтримки просування жінок на керівні посади та сприяння вирішенню питань, що впливають на життя жінок, ВЕФ займається й гендерною проблематикою. Уже з 2002 р. у Звіті ВЕФ про глобальну конкурентоспроможність (The Global Competitiveness Report) подають інформацію про якісний аспект участі жінок в економічній сфері. Пізніше аспекти рівності чоловіків і жінок були включені в загальні показники конкурентоспроможності, оскільки було визнано, що поліпшення становища жінок є важливим стратегічним чинником впливу на національний розвиток [65, V]. З 2006 р. ВЕФ щороку публікує Звіт про глобальний гендерний розрив (The Global Gender Gap Report), у якому розглядають питання нерівності між чоловіками і жінками в чотирьох ключових сферах: економіка – участь в економічній діяльності та економічні можливості, зокрема, рівень оплати праці, доступ до висококваліфікованої зайнятості; освіта – рівень освіти, включаючи доступність базової та вищої освіти; політика – політичні права та можливості, зокрема, представництво в органах, які ухвалюють важливі рішення; охорона здоров'я – здоров'я та довголіття. У глобальному рейтингу 2015 р. Україна

посіла 67 місце зі 145 країн [66, с. 8]. У 2014 р. Україна була на 56 місці [67, с. 8]. Звіт містить детальну інформацію щодо кожної країни. У 2012 р. започатковано вивчення досвіду цільових груп організації діалогу між державним та приватним сектором з метою скорочення гендерного розриву. Результати вивчення досвіду таких груп, важливі висновки та рекомендації викладають у щорічних звітах. Щоправда, як констатують в останньому звіті за червень 2016 р., темпи скорочення економічного гендерного розриву є вкрай повільними і становлять лише 3 % по всьому світу за останні десять років [68, с. 3].

Міжпарламентський Союз (МПС/IPN Inter-Parliamentary Union) – міжнародна організація парламентів, створена в 1889 р. як координаційний центр діалогу між парламентами країн всього світу, мета якого - сприяння контактам, координації та обміну досвідом між парламентами та парламентаріями. МПС працює в тісній співпраці з ООН, цілі якої він повністю підтримує. У Загальній декларації з демократії, ухваленій Радою МПС 16 вересня 1997 р., закріплено такий принцип: «Досягнення демократії передбачає налагодження справжнього партнерства між чоловіками і жінками в управлінні справами суспільства, в якому вони працюють в умовах рівності та взаємодоповнюваності» [69]. Тому забезпечення гендерної рівності, зокрема, в політичному житті, є одним з пріоритетних напрямів діяльності МПС. На сайті МПС подано вичерпну базу даних (англійською і французькою мовами), яка містить бібліографічні посилання на матеріали (книги, статті, постери, відео та ін.) зі всіх країн світу, що стосуються участі жінок в політиці – «Жінки в політиці» [70]. Завдяки підготовці доповідей та проведенню досліджень МПС відстежує глобальні тенденції щодо права жінок обирати та бути обраними, їхнього представництва в політичних партіях, законодавчих органах та урядах, участі в політичному житті [71], питань виборчих гендерних квот [72], гендерно-чутливих парламентів [73] та ін.

У 1997 р. МПС заснував Групу гендерного партнерства, яка проводить свої засідання в рамках Асамблеї МПС двічі на рік. На 127-й Асамблеї МПС у

2012 р. ухвалено План дій із забезпечення гендерної рівності в парламентах, у якому зазначено, що гендерно-чутливий парламент насправді усуває бар'єри на шляху всебічної участі жінок у житті суспільства. План передбачає сім основних напрямів діяльності: збільшення кількості жінок у парламенті; вдосконалення законодавства; актуалізація питання гендерної рівності у всій парламентській роботі; формування гендерно-чутливої інфраструктури та парламентської культури; усвідомлення кожним парламентарієм відповідальності за гендерну рівність; спонукання політичних партій до дотримання гендерної рівності; підвищення гендерної чутливості та гендерної рівності серед співробітників парламенту [74]. Позитивну світову динаміку формування гендерно-чутливих парламентів можна простежити на прикладі України. Якщо в 1998 р. Україна, маючи 3,8 % жінок-парламентаріїв, була на 83 місці у світі, то станом на 1 червня 2016 р. Україна, разом з Індією та Йорданією, з 12 % жінок у парламенті посідають 141 - 143 місце зі 185 країн. Загалом жінки становлять лише 22,7 % від усіх парламентаріїв світу [75].

Разом зі всесвітніми організаціями зазначимо і європейські. Передусім це Європейський Союз (ЄС), особливо з огляду на укладення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, в якій передбачено, що «Сторони посилюють діалог та співробітництво щодо /.../ забезпечення гендерної рівності та недискримінації». Співробітництво у сферах зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей передбачає досягнення такої цілі, як «забезпечення гендерної рівності та рівних можливостей для чоловіків та жінок у сфері зайнятості, освіти та навчання, економічної та суспільної діяльності, а також у процесі прийняття рішень». Зокрема, «Україна забезпечує поступове наближення до права, стандартів та практики ЄС у сфері зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей» [76, с. 253 - 254]. Упродовж 3 - 4 років з дати набрання чинності Угоди Україна зобов'язується впровадити директиви Ради Європейського Союзу про рівне ставлення до чоловіків і жінок у сфері: а) соціального захисту [77]; б) зайнятості та професійної діяльності [78]; в) з питань доступу та постачання товарів та послуг [79] та ін. [80].

Іншою важливою європейською інституцією, повноправним членом якої з 1995 р. є Україна, є Рада Європи, яка була створена з метою «досягнення тіснішого єднання між її членами і одним із засобів досягнення цієї мети є забезпечення і розвиток прав людини та основоположних свобод» [81]. Базовим документом, спрямованим на досягнення цієї цілі, є Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод, ухваленої в 1950 р. на основі якої функціонує Європейський Суд з прав людини. Зокрема, ст. 14 Конвенції «Заборона дискримінації» містить норму про те, що «Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі... або за іншою ознакою» [82]. Після вступу України до Ради Європи (1995), Верховна Рада України 17 липня 1997 р. ратифікувала Конвенцію, і вона стала «частиною національного законодавства України» (ст. 9 Конституції України).

Проблема прав жінок і гендерної рівності посідає важливе місце у діяльності Ради Європи. У складі Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) у 1998 р. створено Комітет з питань рівності і недискримінації (Комітет з рівних можливостей для жінок і чоловіків), який підготував низку проектів резолюцій з різних аспектів гендерної проблематики, ухвалених ПАРЄ [83]. Зокрема, в Резолюції 1615 (2008) «Надання можливостей жінкам у сучасному, багатокультурному суспільстві», «у десяту річницю з початку діяльності Комітету» зазначено, що ПАРЄ наголошує на «сприянні рівності між жінками і чоловіками». Водночас «Асамблея стурбована сповільненням питання гендерної рівності та прав жінок, що простежуються протягом декількох останніх років. Вона зазначає, що прогрес, якого було досягнуто в політичній, економічній і суспільній сферах, регулярно підривається. Наприклад, політику квот, скеровану на поліпшення участі жінок у процесах прийняття рішень, наразі ставлять під сумнів, навіть всередині Асамблеї» [84]. Варто також виокремити такі резолюції з промовистими назвами, як «Жінки у в'язницях» [85], «Збільшення представництва жінок в політиці через виборчу систему»

[86], «Недавні напади на жінок: необхідність комплексного реагування та чесного висвітлення» [87].

Значну увагу РЄ приділяє боротьбі з насильством, оскільки «домашнє насильство по відношенню до жінок є одним з найбільш поширених в Європі насильством над людиною. Домашнє насильство простежується у всіх країнах-членах Ради Європи і всіх соціальних класах», тому було ухвалено резолюцію «Боротьба з насильством проти жінок: на шляху до конвенції Ради Європи» [88]. У 2011 р. в Стамбулі була відкрита для підписання Конвенція Ради Європи з запобігання насильству стосовно жінок і домашнього насильства та боротьби з цими явищами. Після її підписання та ратифікації десятьма країнами Конвенція набуває чинності. Однією з цілей Конвенції є «сприяння ліквідації всіх форм дискримінації стосовно жінок та заохочення дійсної рівності між жінками та чоловіками, у тім числі шляхом надання жінкам самостійності» [89].

У 2012 р. Рада Європи започаткувала наскрізну програму, спрямовану на збільшення впливу та забезпечення стандартів гендерної рівності. Зазначена Програма гендерної рівності передбачає, що усі керівні, консультативні та спостережні органи Ради Європи мають підтримувати та сприяти досягненню її мети і стратегічних цілей. У листопаді 2013 р. було прийнято «Стратегію гендерної рівності на 2014 - 2017 роки» [90]. Комісія з гендерної рівності готує щорічні звіти про хід виконання зазначеної Стратегії [91]. Починаючи з 2005 р., Рада Європи спільно з українськими органами влади готує План дій Ради Європи для України. Зокрема, у Плані дій за 2008 - 2011 рр. передбачено окремим положенням «зміцнення і захист прав жінок і дітей», ціль якого - «аналіз і підвищення рівня відповідності існуючих законів та практики України в царині гендерної (в документі, який розміщений на сайті Верховної Ради України, написано «тендерної») рівності» відповідним європейським документам [92]. У Плані дій Ради Європи для України на 2011 - 2014 рр. передбачено реалізацію проекту «Утвердження стандартів і механізмів гендерної рівності, включаючи ліквідацію всіх форм гендерної дискримінації, шляхом створення і посилення механізмів моніторингу на центральному і

місцевому рівнях». Загальна мета проекту - «посилити національний потенціал щодо забезпечення стандартів гендерної рівності», а конкретні цілі: «Підвищити поінформованість громадськості і потенціал експертів з гендерних питань щодо можливостей протидіяти гендерній дискримінації; підвищити рівень поінформованості державних відомств і широкого загалу щодо стандартів гендерної рівності». Одним з очікуваних результатів передбачалася «організація мережі національних інструкторів, спроможних працювати над такими питаннями, як стандарти і механізми гендерної рівності». Ще один проект «Запобігання насильству проти жінок і насильству в сім'ї та боротьба з ними», мета якого – підготовка ратифікації Конвенції Ради Європи про запобігання й протидію насильству проти жінок і насильству в сім'ї [93].

Зазначимо, що 21 січня 2015 р. Кабінет Міністрів Ради Європи ухвалив План дій для України на 2015 - 2017 рр. Серед стратегічних завдань і далі залишається «поліпшення гендерного балансу в політиці»; «запровадження стандартів гендерної рівності та механізмів їхнього забезпечення»; «недопущення дискримінації». «Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами інакше відома як Стамбульська конвенція, була підписана Україною в листопаді 2011 р. і досі очікує ратифікації. Рада Європи забезпечила українській владі юридичну експертну підтримку у приведенні українського законодавства у відповідність до Стамбульської конвенції і її ратифікації парламентом, а також запропонувала низку рекомендацій щодо реалізації її положень в українській політиці і практиці» [94].

Як засвідчують приклади міжнародних організацій та ухвалених ними документів, досягнення гендерної рівності є одним з ключових загальноновизнаних пріоритетів у розвитку людства. Саме міжнародно-правові акти дають змогу зрозуміти суть, зміст, структуру та важливість гендерної рівності як ключової складової прав людини, умови сталого розвитку, миру та безпеки на планеті. Ці напрацювання та підходи допомагають усебічно і

комплексно проаналізувати зародження і розвиток ідеї гендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX століття.

Національні інституції, які досліджують проблеми гендерної рівності, матеріали яких тією чи іншою мірою можуть слугувати джерельною базою, треба розділити на дві групи: матеріали (акти) державних органів та громадських організацій.

До перших належать: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, міністерства і відомства, місцеві органи державної влади (обласні та районні адміністрації). Сукупність нормативно-правових актів, які ухвалили ці органи, становлять правові засади забезпечення гендерної рівності у всіх сферах суспільного життя. Основними з них є: Конституція України; закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [95]; Декларація про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок [96]; Засади державної політики України в галузі прав людини. В останньому нормативно-правовому акті закріплено, що одним з основних напрямів державної політики в галузі прав людини є «Приведення законодавства України у відповідність з універсальними стандартами прав людини Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи» [97]. Далі - Концепція державної сімейної політики, узгоджена з «підсумковими документами IV Всесвітньої конференції із становища жінок (Пекін, 1995 р.), а також документами Всесвітньої організації охорони здоров'я, Міжнародної організації праці, Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) та інших міжнародних організацій» [98]; укази Президента України: «Про підвищення соціального статусу жінок в Україні» від 25 квітня 2001 р., яким, зокрема, запропоновано «Національній академії наук України розглянути питання про утворення Національного бюро гендерних досліджень як дорадчого органу з питань забезпечення жінкам рівних з чоловіками прав і можливостей у суспільстві» [99]; «Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», який передбачає «здійснення заходів, спрямованих на формування гендерної культури населення, провадження

відповідної інформаційно-пропагандистської діяльності» та «впровадження гендерних підходів до організації роботи центральних та місцевих органів виконавчої влади з урахуванням досвіду інших держав» [100]; акти Кабінету Міністрів України: постанова «Про Довгострокову програму поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства» від 28 липня 1992 р. (важливість цього акту полягає в ґрунтовній характеристиці становища жінки та рівності прав і можливостей жінок і чоловіків одразу після розпаду СРСР) [101]; постанова «Про Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001 - 2005 роки» [102]; розпорядження «Про схвалення Концепції Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на 2006 - 2010 роки» від 5 липня 2006 [103]; розпорядження «Про схвалення Концепції Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року» [104]; постанова «Про затвердження Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року» від 26 вересня 2013 р. [105]. Є ще ряд розпоряджень та постанов про затвердження та схвалення Концепцій і Державних програм протидії торгівлі людьми [106 - 109], підтримки сім'ї [110 - 112], підтримки репродуктивного здоров'я. Останнє має безпосереднє відношення до гендерної рівності. На це вказано у відповідному нормативно-правовому акті «Недостатня соціальна і правова захищеність у сфері праці, відсутність належного контролю за дотриманням правил та норм охорони праці і техніки безпеки є однією з причин незадовільного стану здоров'я жінок. Поширена з боку роботодавців особливо у сфері приватної підприємницької діяльності дискримінація жінок витісняє їх у низькооплачувані сфери або змушує шукати роботу в тіньовому секторі економіки чи за кордоном. На стан репродуктивного здоров'я населення впливає ще й така соціальна проблема, як смертність чоловіків працездатного віку, що у 3,6 рази перевищує смертність жінок» [113].

Окремо проаналізуємо нормативно-правові акти, які регламентують проведення гендерно-правової експертизи, передбаченої ст. 4 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», як обов'язкову складову правотворчої процедури (висновок гендерно-правової експертизи є обов'язковою складовою пакета документів, що подаються разом з проектом нормативно-правового акта до розгляду) [95]. Кабінет Міністрів ухвалив постанову «Про проведення гендерно-правової експертизи» [114], а Міністерство юстиції своїм наказом затвердило Інструкцію з проведення гендерно-правової експертизи та форму висновку гендерно-правової експертизи акту законодавства, де зазначено, що «під час проведення гендерно-правової експертизи актів законодавства обов'язково використовують: Загальну декларацію прав людини, 1948 р.; Міжнародний пакт про громадські та політичні права, 1966 р.; Статут Організації Об'єднаних Націй, 1945 р.; Декларацію про ліквідацію дискримінації у відношенні жінок, 1967 р.; Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми та з експлуатацією проституції третіми особами, 1949 р.; Конвенцію про ліквідацію усіх форм дискримінації по відношенню до жінок, 1979 р.; Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р.; Пекінську декларацію 1995 р. тощо» [115].

На виконання цих загальнодержавних програм із забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків обласними та районними адміністраціями, міськими радами приймалися свої програми або плани заходів.

Крім нормативних актів, деякі державні органи готують спеціальні звіти з гендерної проблематики або висвітлюють окремі проблеми гендерної рівності в ширших звітах зі сфери своєї компетенції, готують просвітницькі та інформаційні матеріали як самостійно, так і спільно з представництвами міжнародних інституцій, благодійних фондів та громадських організацій, проводять слухання, засідання круглих столів, громадські обговорення та конференції.

Аналіз національного законодавства, практичної діяльності державних органів у сфері утвердження та забезпечення гендерної рівності дає підставу стверджувати, що і в правотворчій діяльності і на практиці ідею гендерної рівності сприймають винятково як складову загальноновизнаних стандартів прав людини, демократії, сталого розвитку. Немає спроб пов'язати ідею гендерної рівності з ідеями національного розвитку, державотворення, боротьби за свободу і незалежність. Як результат, більшість програм мають формальний характер періодичних компаній і суттєво не впливають на зміну ситуації. З огляду на це важливими є аналіз та актуалізація здобутків української духовної культури у сфері осмислення та утвердження гендерної рівності на попередніх історичних етапах.

Джерельна база для аналізу ідеї гендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX ст. є, попри вкрай несприятливі умови тогочасного державно-правового буття українського народу, достатньою для її ґрунтовного й усебічного дослідження.

Основним джерелом для вивчення історії розвитку ідеї гендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX ст. є творча спадщина українських громадських, культурних, політичних діячів, науковців, літераторів. Серед них: Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, М. Вовчок, Г. Барвінок, О. Огоновський, М. Драгоманов, В. Барвінський, І. Франко, О. Пчілка, О. Доброграєва, О. Єфименко, М. Павлик, Н. Кобринська, А. Павлик, С. Русова та ін. Їхню творчу спадщину становлять художні твори, наукові праці, публіцистика, спогади, листування. У дослідженні використано, головне, уже опубліковані матеріали, хоча значна частина епістолярної спадщини, робочі напрацювання та окремі праці більшості названих діячів ще й досі не вийшли у світ. З огляду на те, що завдання дослідження полягає в загальній характеристиці ідеї, поглибленого аналізу поглядів конкретного діяча з використанням неопублікованих архівних матеріалів не виконували.

Творчу спадщину зазначених представників української правової думки доповнює українська періодика другої половини XIX ст., починаючи від «Зорі

Галицької» та «Основи» і до «Громади», «Діла», «Зорі», «Народу» та інших видань 90-х років XIX ст. Також використана періодика пізніших періодів, зокрема, українські жіночі періодичні видання XX ст.

Оскільки тогочасне законодавство імперій, до складу яких входили українські землі, не містило ідеї гендерної рівності, воно не було предметом аналізу. З офіційних матеріалів використано статuti жіночих організацій, інших громадських та політичних (Кирило-Мефодіївське братство, РУРП) організацій.

Використаний масив сучасних міжнародно-правових актів, чинного законодавства України, аналітичних та інформаційних матеріалів з різних аспектів гендерної рівності покладено в основу аналізу інтелектуального доробку попередніх поколінь мислителів українського суспільства другої половини XIX ст. на предмет виникнення, становлення, усебічного осмислення і розвитку ідеї гендерної рівності, розуміння її нерозривного зв'язку з національним, соціальним, економічним, культурним та науковим розвитком.

1.3 Історіографія дослідження

Історіографію ідеї гендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX ст. потрібно розділити на три блоки.

Перший – це теоретичні дослідження різних аспектів ідеї гендерної рівності на сучасному етапі. Ця проблематика тією чи іншою мірою належить до сфери наукових зацікавлень низки наук. Крім юриспруденції, правові та політичні аспекти гендерної рівності є предметом наукових досліджень у політології, філософії, соціології, державному управлінні.

Другий блок – це історико-правові та історичні дослідження, які стосуються періоду другої половини XIX ст., пов'язані з тими чи іншими складовими становлення і розвитку ідеї гендерної рівності, як от: жіноча освіта, жіночий рух, правовий статус жінки за законодавством імперій, до складу яких входили різні частини українських земель, тощо. Це дослідження як юристів, які вивчають історію держави і права, так і фахівців із загальної історії України.

Третій блок – це наукові праці, присвячені вивченню життя і діяльності окремих представників української літератури, культури, науки, громадського та політичного життя зазначеного періоду. Оскільки їхня значна частина зробила свій внесок в українську літературу, то тут важливе значення має науковий доробок літературознавців, фахівців у царині творчості ключових постатей української літератури XIX ст. – шевченкознавства, костомарознавства, кулішезнавства, франкознавства тощо. Не менш важливими є дослідження фахівців з історії української філософії, культури, економічної думки, інших галузей науки, в яких подано погляди та творчу спадщину певного представника української культури, науки цього періоду.

Ідея гендерної рівності стала предметом наукового зацікавлення українських вчених-правознавців протягом останніх двох десятиліть. В Академії правових наук України була створена Лабораторія вдосконалення правового стану жінок, яку очолила О. М. Руднева [116, с. 153]. Першим виданням Лабораторії був збірник наукових праць «Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України» (1997) [116]. Пізніше було опубліковано збірник «Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність» (2000) [117]. В опублікованій тут статті О. Р. Дашковської «Еволюція соціально-політичного статусу жінок: історично-правовий аспект» проаналізовано соціально-правове становище жінок в країнах Стародавнього Сходу, античних Греції та Риму, середньовічної Європи, а також особливості правового становища українських жінок за законодавством Російської імперії [117, с. 5 - 27]. На початку 2000-х років поняття «гендерна рівність» починає з'являтися в юридичних дослідженнях. У 2002 р. з'явилися стаття та дисертаційне дослідження О. М. Рудневої «Гендерна рівність як принцип законодавства України» [118] і «Гендерна рівність у праві України» [119]. Підтвердженням того, що поняття «гендерна рівність» (у цих працях, та багатьох інших вжито «гендерних», тому, за замовчуванням, у всіх зазначених працях вживаємо «гендерних» без окремих приміток) тільки починали використовувати, може бути той факт, що в авторефераті зазначеної дисертації

з дванадцяти праць, опублікованих за темою дисертації, тільки в одній статті використано поняття «гендерна рівність» [119, с. 16 - 17]. У дисертації О. М. Рудневої проаналізовано соціально-культурні передумови становлення гендерної рівності, її закріплення в міжнародних актах та законодавстві зарубіжних країн, а також проблеми законодавчого закріплення та забезпечення гендерної рівності в Україні. У 2002 р. опубліковані статті О. Р. Дашковської «Гендер і право: логіко-понятійний аналіз» [120] та «Проблеми впровадження принципу гендерної рівності в українське законодавство: загальнотеоретичний аспект» [121]. Пізніше ця авторка опублікувала низку статей з аналізом історичного розвитку ідеї гендерної рівності, зокрема, в європейській правовій думці кінця XVIII – першої половини XIX ст. [122], загальним оглядом становлення гендерної рівноправності від Олімпії де Гуж з її Декларацією прав жінки і громадянки через Декларацію почуттів 1848 р. американських суфражисток до сучасних міжнародних актів [123], формуванням і розвитком феміністичних ідей в історії правової думки [124]. У монографії «Жінка як суб'єкт права в аспекті гендерної рівності» узагальнено результати попередніх напрацювань і подано аналіз розвитку ідеї рівноправності статей від періоду античності до феміністичних ідеологій XX ст. [125, с. 5 - 51], філософсько-правовий аналіз принципу гендерної рівності [125, 52 - 104] та еволюцію правового становища жінки в аспекті гендерної рівності [125, с. 105 - 140]. Згадок про українських мислителів та їхнє розуміння ідеї гендерної рівності у праці немає. Їх немає і в параграфі «Принцип гендерної рівності: витоки, формування, розвиток» цієї ж авторки, опублікованому у першому томі «Загальнотеоретична та історична юриспруденція» п'ятитомника «Правова доктрина України» [126]. Ґрунтовні дослідження з проблем гендерної рівності належить К. Б. Левченко. У 2001 р. вийшла у світ її монографія «Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку» [127], в якій авторка розглядає політичні, правові та соціальні аспекти «жіночого» питання, а також методологічні підходи до вивчення прав жінок у різних правових доктринах [127, с. 24 - 54]. У 2003 р. ця ж авторка опублікувала дві праці: «Гендерна політика в Україні:

визначення, формування, управління» [128], де розглянуто усі аспекти формування і розвитку державної гендерної політики, та «Гендерна рівність: філософсько-правовий аналіз» [129], в якій проаналізовано генезис уявлень щодо гендерної рівності в контексті західноєвропейського права та її закріплення в документах Ради Європи та чинному законодавстві України. Проблемі конкретно-історичного характеру категорії «гендерна рівність» окремо присвячена й стаття цієї авторки [130]. Загальний характер гендерної рівності, тобто її значення як для жінок, так і для чоловіків, а також запровадження механізмів забезпечення гендерної рівності в Україні та їхню ефективність розглянуто в праці К. Б. Левченко та Н. В. Максименко «Гендерна рівність та особливості її впровадження в органах внутрішніх справ» [131].

На важливості системних досліджень проблеми гендерної рівності наголошує створений в структурі Інституту держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України Центр правових проблем гендерної політики. Головним завданнями Центру є: «Здійснення аналізу правової системи України з точки зору забезпечення прав особи, рівності прав жінок і чоловіків, а також розроблення відповідних рекомендацій»; «експертиза законів, інших нормативно-правових актів та їх проектів на предмет відповідності міжнародним зобов'язанням України та актам міжнародного права у сфері забезпечення рівності прав жінок і чоловіків»; «сприяння розвитку правової освіти в сфері гендерної рівності, участь у відповідних освітніх програмах» та ін. Відповідно до покладених на нього завдань Центр «розробляє за участю відповідних органів державної влади пропозиції щодо визначення пріоритетних напрямів розвитку гендерно-чутливих галузей законодавства України», «здійснює правову експертизу на предмет відповідності міжнародним зобов'язанням України та актам міжнародного права у сфері забезпечення гендерної рівності законів, інших нормативно-правових актів та їх проектів», «здійснює науково-аналітичні дослідження в сфері гендерної рівності» [132]. Серед завдань Центру немає досліджень історії становлення, формування та розвитку ідеї гендерної рівності, вивчення історії

правового статусу жінки та правового регулювання рівноправності жінок і чоловіків в історії права, правових учень і правової думки. Силами Центру підготовлено ряд монографій, в яких розглянуто різні аспекти правового забезпечення гендерної політики. Зокрема, спільно з Інститутом законодавства Верховної Ради України, за підтримки Програми розвитку ООН, колектив авторів за участю О. Л. Копиленка, Н. М. Оніщенко, І. П. Лаврінчук, А. І. Погорелової та ін. підготували практичний посібник «Впровадження гендерних підходів у роботу комітетів Верховної Ради України» [133]. Попри його практичну спрямованість, що зумовила розгляд таких проблем, як включення гендерного компонента в сучасне українське законодавство та впровадження гендерних підходів під час реалізації конституційних повноважень Верховної Ради України, в посібнику присвячено окремий параграф розгляду вимірів та підходів до правового статусу особи в аспекті гендерного аналізу. Особливо важливим є те, що автор цієї частини видання О. Л. Копиленко окреслив коло питань доктринального змісту, що постають перед юридичною наукою з огляду на новизну гендерної тематики, серед них такі: «1. Формування необхідного теоретичного та понятійного апарату, єдиної, сталої системи термінів і дефініцій. 2. Комплексне впровадження гендерної складової в законотворчу діяльність. 3. Визначення гендерних особливостей загального та спеціального юридичних статусів. 4. Запровадження комплексних правових інститутів, таких як репродуктивне право, гендерне право тощо. 5. Оптимізація правозастосування та правореалізації гендерних положень законодавства» [133, с. 19 - 21]. З'ясування цих питань дасть змогу забезпечити ефективне «правове регулювання гендерних процесів, необхідне для прогресивного, системного становлення гендерної рівності в суспільних відносинах. При цьому надзвичайно важливою є як формальна досконалість законодавчих приписів, так і дієвий механізм їх практичного втілення. У гендерному аспекті право має значне культурне навантаження. Мовою законодавця слід вплинути на правосвідомість громадян, закріпити розвиток гендерної культури. Для цього потрібно здійснити масштабні заходи та перетворення у сфері правотворчої

діяльності, практиці право реалізації, а також розробити національну доктрину гендерної рівності» [133, с. 21]. Очевидною є необхідність, хоа автор і не акцентує на цьому, актуалізації здобутків української правової думки у сфері осмислення та розвитку ідеї гендерної рівності.

Наступна колективна монографія, видана Центром, має назву «Європейський правовий вимір гендерно чутливої політики». У цій праці автори Н. М. Оніщенко, О. В. Матвієнко, С. В. Береза та М. О. Томашевська обґрунтовують, чому гендерні відносини мають бути насамперед врегульовані та враховані саме правом і вивчені правовою наукою, наголошують, що «поперше, саме право тривалий час заперечувало права жінки як повноцінного, повноправного члена суспільства, учасника правовідносин. Згадаймо, пам'ятки римського права, Кодекс Наполеона та ін. Тому ці деформації мають бути враховані та виправлені сучасними гендерно чутливими правовими концепціями та доктринами. По-друге, за допомогою права і законодавства можна закріпити соціально бажані моделі гендерної поведінки» [134, с. 4]. У праці також проаналізовано співвідношення прав особи і гендерного статусу, правове забезпечення гендерної політики. Особливий інтерес у контексті нашого дослідження викликає розділ «Гендерна рівність як засіб подолання правового нігілізму [134, с. 32 - 66], в якому не тільки схарактеризовані ідеї Шарля-Луї Монтеск'є, Іммануїла Канта, Рудольфа Ієрінга, Богдана Кістяківського, а й наголошено, що «подолання правового нігілізму обов'язково передбачає визнання жінок повноправними суб'єктами суспільного розвитку, подолання гендерної асиметрії» [134, с. 64]. Широкий спектр правових аспектів різних гендерних проблем в умовах трансформації суспільства, формування гендерного середовища в сучасній Україні проаналізовано у двох інших колективних монографіях: «Гендерні паритети в умовах трансформації суспільства» [135] та «Правові засади формування та розвитку гендерного середовища в Україні» [136]. Залучення широкого кола науковців, зокрема, Я. М. Шевченко, О. Ф. Андрійко, І. О. Кресіної, Л. І. Кормич, С. В. Бобровник, Ю. Л. Бошицького та ін. дало змогу виконати

комплексний усебічний юридичний аналіз зазначених питань. Зокрема, йдеться про розкриття сутності, значення та природи гендерного права, особливості, форми і методи здійснення гендерної експертизи нормативно-правових актів, гендерні стратегії виборчих процесів сучасної України, гендерної політики як елемента соціальної відповідальності держави. Історичний аспект проблематики у цих монографіях не розглядали за винятком розділу «Гендерний менталітет: традиції і сучасність» [136, с. 58 - 75]. Тут ідеться про те, що в українського народу «хліборобська культура, залишки матріархату в родинних відносинах зумовили активну, пріоритетну роль жінки. У результаті цього соціальні і психологічні норми, ідеали, система моральних цінностей українців формувалися в межах землеробської культури під домінуючим впливом жінки, на протигагу Західній Європі, де переважав патріархальний тип родин» [136, с. 61]. Проте згадавши далі про козацтво, автор розділу одразу ж переходить до ХХ ст., залишаючи поза увагою процеси, які відбувалися в період формування модерної української нації, переходу від аграрного до індустріального суспільства. Керівник Центру Н. М. Оніщенко розглядає різні аспекти гендерної рівності і в інших своїх працях. Зокрема, монографія «Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи» містить окремий параграф «Гендерно чутлива політика як позитивна складова правового сприйняття» [137, с. 229 - 254]. У параграфі наголошено на важливій складовій ідеї гендерної рівності, яка полягає в тому, що «не можна нівелювати відмінності чоловіка та жінки, визнати їх біологічну ідентичність, таке регулювання матиме дискримінаційний характер щодо тієї чи іншої статі. Потрібно забезпечити рівноправний розподіл соціальних, політичних, економічних можливостей та ресурсів. Провідна роль у цьому відводиться праву як передумові та наслідку суспільних відносин та їх змін» [137, с. 230].

Дослідженню проблем паритетної демократії, історії жіночого руху, прав жінок та гендерної політики присвячені численні праці Л. І. Кормич. Це, зокрема «Права жінок в Україні: правотворчість і правозастосування в історії і

сучасності» (2000) [138], «Політика рівних прав – єдиний шлях до політичної стабільності» (2001), [139], «Юридична освіта як чинник формування гендерного аспекта правосвідомості суспільства» (2003) [140]. Тут проаналізовано різні аспекти правового статусу жінок, в тім числі й на українських землях у попередні історичні періоди, важливість та актуальність забезпечення гендерної рівності як умови стабільного та ефективного розвитку суспільства. Наведені назви статей дають змогу дослідити момент появи самого терміна «гендер» в юридичних наукових дослідженнях у сучасній Україні. У цей самий період почала наукові студії над історичними та теоретичними аспектами гендерної проблематики Н. В. Аніщук. Ці питання розглянуто в таких її працях, як «Правові засади гендерної демократії в Україні» (2000) [141], «Правове становище українських жінок в історичному минулому» (2002) [142], «Історичний розвиток виборчого права жінок в світі» (2003) [143], «Правове становище жінок за давньоруським законодавством» (2003) [144]. Проблема гендерного насильства у правовому житті України знайшла своє ґрунтовне осмислення у відповідній монографії цієї авторки [145]. На особливу увагу заслуговує її підручник «Основи гендерного права України» [8], який є першою подібною спробою дослідження гендерної рівності в сучасній українській юриспруденції. Значний інтерес представляє також дослідження Н. В. Аніщук «Жінки в адвокатурі: історія і сучасність» [146], у якому проаналізовано виборювання жінками права на професію, в цьому випадку професію адвоката як в загальносвітовому контексті, так і в державах, до складу яких входили ті чи інші частини українських земель.

Всеукраїнська громадська організація «Ліга жінок-виборців України 50/50» у рамках проекту «Гендерна експертиза українського законодавства» за підтримки Програми ПРООН «Сприяння гендерній рівності» підготувала експертний аналіз низки галузей законодавства України. Першим виданням у межах цього проекту стала праця Т. М. Мельник «Гендерна експертиза українського законодавства: сутність, необхідність та методологічні основи» [147], у якій проаналізовано як методологічні й методичні засади проведення

гендерної експертизи, так і понятійне визначення гендерної рівності, рівних прав та рівних можливостей, проблем, пов'язаних з рівністю жінок і чоловіків в Україні. Наступним виданням у цій серії була «Гендерна експертиза українського законодавства (концептуальні засади)» [148], де увага була зосереджена на гендерному аналізі ряду галузей законодавства України: конституційного, соціального, трудового, медичного, сімейного, житлового та міжнародного. У праці було проаналізовано законодавство та реальну ситуацію і визначено основні напрями щодо вдосконалення законодавчого регулювання гендерних аспектів різних суспільних відносин. Далі в рамках проекту вийшли у світ видання з гендерною експертизою окремих галузей права. Зокрема, А. С. Олійник виконала гендерну експертизу конституційного законодавства України [149], проаналізувавши гендерний конструкт Конституції України 1996 р., а також гендерні аспекти законодавства про громадянство, втілення конституційних гендерних принципів у виборчому законодавстві України, гендерні аспекти законодавства про політичні партії та об'єднання громадян і національні організаційно-правові механізми забезпечення принципу рівноправності жінок і чоловіків. Дослідниця Н. Б. Болотіна підготувала працю «Соціальне законодавство України. Гендерна експертиза» [150], в якій проаналізувала гендерні аспекти соціальної функції, соціальної сфери та соціальної політики України, а також гендерні компоненти соціального законодавства України. Крім того, у праці розглянуто гендерні аспекти трудового та медичного законодавства. Гендерну експертизу сімейного законодавства виконала З. В. Ромовська [151], проаналізувавши проблеми забезпечення гендерної рівності у шлюбних відносинах, зокрема, при визначенні шлюбного віку, в майнових відносинах дружини і чоловіка, в аліментних зобов'язаннях, у разі розірвання шлюбу, а також забезпечення гендерної рівності у відносинах між жінкою і чоловіком як батьками дитини. Об'єктивні процеси формування міжнародно-правового співробітництва щодо захисту прав жінок та утвердження гендерної рівності як специфічного напрямку міжнародного співробітництва з прав людини, міжнародно-правові принципи

рівноправності жінок і чоловіків, правові засоби боротьби з дискримінацією щодо соціальних статей, а також міжнародно-правові зобов'язання України щодо утвердження та забезпечення гендерної рівності проаналізовані в дослідженні М. В. Буроменського «Міжнародне право. Гендерна експертиза» [152]. Редакторка цієї серії Т. М. Мельник підготувала і видала в 2005 р. ґрунтовну працю, в якій подала аналіз міжнародних стратегій та національного законодавства різних країн, спрямованих на забезпечення гендерної рівності [153]. У 2010 р. вийшло друге доповнене видання цієї праці під назвою «Творення суспільства гендерної рівності: міжнародний досвід. Закони зарубіжних країн з гендерної рівності» [154].

Протягом наступних років в Україні було підготовлено дисертаційні дослідження з різних правових аспектів гендерної проблематики, а саме: Л. В. Леонтєва «Права жінок та юридичні гарантії їх захисту в Україні (теоретико-правові аспекти)» (2006) [155], Ю. В. Івченко «Філософсько-правовий аналіз гендерної політики в Україні» (2009) [156], А. В. Слатвицька «Міжнародний захист економічних прав жінок» (2010) [157], Т. М. Головка «Гендерні аспекти покарання» (2010) [158], В. В. Кириченко «Адміністративно-правове забезпечення гендерної рівності в організації діяльності персоналу ОВС» (2011) [159], Т. В. Омельченко «Правове регулювання праці жінок в аспекті забезпечення гендерної рівності» (2012) [160], Т. С. Ганзицької «Принципи права в механізмі забезпечення гендерної рівності в Україні» (2013) [161], М. І. Крочук «Філософсько-правовий вимір гендерної рівності» (2014) [162]. У жодному з цих досліджень не висвітлено проблему розвитку ідеї гендерної рівності в українській правовій думці. Ця проблема залишається також поза увагою істориків права, які досліджували правовий статус жінок на українських землях у різні історичні періоди, зокрема, Н. О. Бондаренко [163], О. В. Нестерцової-Собакарь [164], О. В. Мартинюка [165].

Становлення українського жіночого руху та його роль в боротьбі за права жінок, ставлення українських громадських, політичних і культурних діячів до

проблеми рівності прав жінок і чоловіків залишаючись поза увагою вчених-правників, були і є предметом наукового зацікавлення представників інших наук, передусім, істориків, політологів, філософів, соціологів, філологів. Навіть побіжний огляд наукового доробку із зазначеної проблематики представників цих наук міг би значно перевищити обсяг цього дослідження. Тому проаналізуємо ті наукові напрацювання, які, на нашу думку, мають найвагоміше значення для розкриття теми виконаного дисертаційного дослідження загалом. Праці, які стосуються окремих проблем чи персоналій, будемо аналізувати під час розгляду проблем та поглядів того чи іншого представника української правової думки.

Зацікавленню гендерною проблематикою передувало зацікавлення фемінізмом. Стаття Соломії Павличко «Чи потрібна українському літературознавству феміністична школа?», опублікована в 1991 р., поклала початок обговоренню давно вирішеної, зокрема, з позиції радянської юридичної науки, проблеми рівноправності жінок і чоловіків. «Можна ще раз повторити відому істину про те, що суспільство, яке дає жінкам рівні права з чоловіками в усіх сферах життя, демонструє рівень своєї цивілізованості й культури. Але повторення навіть найочевидніших сентенцій не допоможе. Проблема полягає в тому, що коли рівність і декларується, як, наприклад, у нас, чи навіть функціонує, як у більшості країн Заходу, залишаються певні моделі поведінки та психології, які несуть на собі печать патріархального розподілу ролей і патріархальної субординації. Ці моделі підтримуються і відтворюються в літературі й загалом у культурі, до того ж різних рівнів, як в елітарній, так і в масовій» [166, с. 21]. Вона продовжила цю тематику в ряді інших своїх статей, зокрема, «Посттоталітарна культура як носій зневаги до жінок» (1993), «Жіночі права – людські права. Українська перспектива» (1995), «Ще раз про свободу і рівноправ'я та інші «нісенітниці» (1998) та ін. У статті «Посттоталітарна культура як носій зневаги до жінок», аналізуючи становище жінки в українському суспільстві, С. Павличко зазначає, що «попри всі політичні зміни в офіційному розумінні ролі жінок ніщо не змінилося. Нові уряди приймають

нові програми зі схожими назвами, у яких «захист жінок», а часто через кому «дітей і сім'ї», визначають головний акцент. Однак за старою, ще радянською традицією офіційні декрети уряду чи парламенту мало коли виконуються, а ті, що мають відношення до справ жінок, рідко коли розглядаються як документи серйозного соціального значення» [166, с. 59]. Зокрема, вона наголошує, що ідея боротьби за рівноправність жінок в українській правовій думці має давню історію, оскільки «фемінізм, як ідеологія, організований жіночий рух і зріла культурна традиція, виник в Україні у 80-х роках XIX століття. Це загальновідомий факт української інтелектуальної історії» [166, с. 60]. У статті «Жіночі права – людські права. Українська перспектива» також виокремлено «глибокі традиції незалежності жінок, інтелектуального фемінізму і громадського жіночого руху в українській історії дорадянського часу. Власне, перший український університет – Києво-Могилянська академія – був заснований жінкою у 1712 р. У XIX ст. жінки-письменниці Марко Вовчок, Леся Українка, Ольга Кобилянська та ін. сформували сьогоденний образ української літератури. Про їхні радикально-феміністичні погляди історики літератури примудрилися цілком забути» [166, с. 120]. Стаття «Ще раз про свободу і рівноправ'я та інші «нісенітниці» важлива авторським акцентом на тому, що «свобода і рівноправ'я жінок є частиною тієї великої боротьби за свободу і рівноправ'я, яка рухає принаймні якоюсь частиною історичних процесів і в результаті якої народилася і моя нещасна країна, котра агонізує саме від того, що в ній реально не функціонують ці дві «нісенітниці»: свобода і рівноправ'я» [166, с. 178]. Наведені ідеї мають важливе значення для розуміння часу появи, особливостей розвитку, місця в суспільному розвитку ідеї гендерної рівності. Фемінізм у цьому контексті є поняттям, яким послуговувалися для окреслення майже всього спектра питань боротьби за права жінок, жіночого руху, рівноправності статей до появи поняття «гендерна рівність». Хоча, на нашу думку, стала поява українського видання праці Марти Богачевської-Хомяк «Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884 - 1939», що вийшла в 1995 р. під назвою «Білим по білому. Жінки в

громадському житті України 1884 - 1939» [167] і започаткувала розвиток відповідного наукового напрямку в сучасній українській науці.

Значний інтерес становить збірник статей «Гендер і культура» [168], авторами якого є викладачі та слухачі Міжнародної літньої школи «Гендер у перехідному суспільстві», яка відбувалася під егідою Київського центру гендерних студій та Національного університету «Києво-Могилянська академія» і була однією з перших спроб в Україні упровадити гендерні стратегії в освіту. Тематика збірника охоплює соціологічні, політологічні, літературознавчі, філософські, мистецтвознавчі аспекти гендерного аналізу. Показово, що упорядник збірника зазначає: «Феміністичні, гендерні студії почали у нас розвиватися лише у дев'яності роки», «але ще наприкінці ХІХ століття феміністичні тенденції утвердилися в українській культурі як невід'ємна ознака її модернізації. І ця авторитетна традиція, традиція Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Мілени Рудницької стає предметом аналізу в багатьох із пропонованих тут статей. Як і сто років тому, на рубежі віків знову зауважуємо, що феміністична проблематика в суспільстві, в культурі набуває особливої ваги. Демократизація неможлива без реального, а не декларативного захисту прав жінок. Розвиток культури неможливий без подолання заскоружлих стереотипів і упереджень, без урахування інтересів обох статей і паритетної співпраці» (168, с. 3).

Наочним прикладом утвердження гендерних досліджень як повноправного наукового напрямку може слугувати збірник статей «Гендерна перспектива» [169], у якому вміщені матеріали як українських, так і зарубіжних авторів, що може бути підтвердженням того, що соціогуманітарна наука сучасної України почала входити в контекст загальносвітового наукового розвитку. У контексті опрацювання теми дисертації заслуговує на особливу увагу публікація доповіді професора Торонтського університету Максима Тарнавського «Фемінізм, модернізм і українське жіноцтво» [169, с. 204 - 217], в якій проаналізовано ці три елементи на основі творів Наталії Кобринської, Любові Яновської, Євгенії Ярошинської, Ольги Кобилянської та Лесі Українки.

У 1995 р., як уже було зазначено, відбулася Четверта Всесвітня конференція ООН зі становища жінки, яка проходила в Пекіні. Напередодні конференції під егідою Представництва ООН в Україні авторський колектив під керівництвом А. І. Комарової підготував збірник «1995 рік – рік IV Всесвітньої конференції ООН зі становища жінок» [170]. Це видання становить інтерес з низки причин. Зокрема, тут піднято питання про необхідність розглядати становище жінки в суспільстві в контексті концепції людського розвитку, а не тільки як окрему соціальну проблему. Тобто поліпшення становища жінок, забезпечення їхньої рівноправності з чоловіками є не тільки питанням забезпечення рівних прав і свобод для кожної людини, незалежно від статі, а й умовою розвитку та прогресу людства. Також ідеться про необхідність гендерних досліджень, а не тільки вивчення становища жінок, шляхів забезпечення їм рівних з чоловіками прав і можливостей. Щоправда, у цьому виданні ще нема терміна «гендерна рівність», та й постановка питання про створення «науково-методичного центру гендерних досліджень з жіночої проблематики» [170, с. 44] чи «Центру гендерних досліджень», «де налагодити ґрунтовне вивчення проблем соціального, економічного, політичного становища жінок, стану їхнього здоров'я» [170, с. 47], що свідчить про достатньо розмите, нечітке розуміння поняття «гендерні дослідження». На це звертають увагу й автори збірника, стверджуючи, що гендерні дослідження «порівняно новий термін, який є предметом дискусій зарубіжних учених» [170, с. 49]. На особливий інтерес це видання заслуговує з огляду на підняту тут проблему необхідності аналізу історії жіночого руху, його здобутків у різні періоди. Зокрема, наголошено на необхідності «видати підручник «Історія жіночого руху в Україні», монографію «Видатні жінки України»» [170, с. 47]. Одразу ж зазначимо, що за підтримки Програми «Гендер у розвитку» ПРООН Одеський науковий центр жіночих досліджень видав колективну монографію, яка охоплює значно ширшу тематику, ніж історія жіночого руху, оскільки розглядає роль жінки в українській історії [171]. Проблемі жіночого руху відведено тільки два параграфи, при цьому «жіночий

рух другої половини XIX – початку XX століття» на Наддніпрянській Україні та «жіночий рух на Західноукраїнських землях (кінець XIX – 30-і роки XX століття» розглядають відокремлено. З огляду на це формується хибне враження, що, по-перше, ці рухи розвивалися й існували окремо, а це не відповідає дійсності, оскільки, незважаючи на існуючі державні кордони, є всі підстави стверджувати, що український жіночий рух був єдиний. Як у Галичині він існував окремо і незалежно від польського, так само на Наддніпрянській Україні він не був складовою російського аналогічного руху. По-друге, аналізують різні часові рамки. В одному випадку йдеться про другу половину XIX ст., а в іншому – про кінець XIX ст. Тому, може створитися враження про те, що ці рухи виникли і розвивалися не одночасно, що також не відповідає дійсності. Сьогодні історія жіночого руху в Україні ще не написана, як немає й історії українського жіночого руху. Є дослідження цієї історії тільки в деякі періоди в окремих регіонах, як от: на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст. [2], на Західній Україні останньої третини XIX – 1939 р. [173], у Галичині міжвоєнного періоду [173]. Крім того, міжнародний український жіночий рух, діяльність жіночих організацій української діаспори поки що залишається поза увагою дослідників історії українського жіночого руху.

У збірнику опублікована також стаття Л. О. Смоляр та Г. І. Терещенко «Фемінізм в Україні: сучасна ситуація і проблеми історії» [170, с. 49 – 63], в якій проаналізовано виникнення українського жіночого руху та його розвиток у XIX ст. На думку авторів, «ідея емансипації жінок почала розвиватися в Україні в 30 – 40-х роках XIX ст.» [170, с. 53]. Щоправда, не зазначили при цьому підстав, на яких ґрунтується це твердження та не враховували правових аспектів проблеми.

У 1999 р. вийшло у світ видання, яке можна вважати етапним явищем у науковому осмисленні гендерної проблематики в Україні [174]. У передмові до нього Педро Пабло Вільянуева, координатор системи ООН в Україні, написав: «Вихід у світ дослідження «Гендерний аналіз українського суспільства», підготовленого в межах проекту «Гендер у розвитку» ПРООН, має дати початок

системним науковим дослідженням та розвитку інтересу широкого кола громадськості до гендерних проблем. Сподіваємося, що видання відіграє свою роль в об'єднанні прогресивних жінок і чоловіків, спрямує їх діяльність на розвиток гендерної теорії, втілення гендерних підходів у правову систему, яка створюється в Україні, на відображення гендерних принципів у функціонуванні державних структур, на формування гендерного світогляду» [174, с. 5].

Збірник складається з шести розділів, тематика яких охоплює усі аспекти гендерних відносин: від гендерних проблем громадського і політичного розвитку України до гендерних особливостей сучасної сім'ї та становлення гендерного паритету в системі міжнародних зв'язків. Саме в цьому виданні було започатковано наукове осмислення низки аспектів гендерної проблеми. Особливо наголосимо, що окремий параграф відведено розгляду правового забезпечення гендерної рівності [174, с. 39 – 49]. У підготовці збірника взяли участь понад двадцять авторів, а саме: Тамара Мельник («Гендерна рівність: правове забезпечення»), «Державний механізм забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків», «Жінки та чоловіки в політичних партіях України»), Лариса Кобелянська («Гендерна демократія: українська перспектива»), Людмила Смоляр («Жіночі громадські організації в системі громадянського суспільства»), Ніна Гойда («Здоров'я як фактор досягнення і забезпечення гендерної рівності»), Наталія Лавріненко («Проблема насильства щодо жінок»), Катерина Левченко («Сексуальна експлуатація жінок»), Валентина Зленко, Марта Богачевська-Хомяк («Становлення гендерного паритету в системі міжнародних зв'язків»).

У матеріалах збірника, незважаючи на їхню безперечну наукову вартість, немає потрібної історичної складової гендерної проблематики, а права жінок розглядають винятково як здобуток останніх десятиліть. Наведемо для підтвердження цієї тези лише одну цитату: «Лише в останній третині ХХ століття, коли на великій території світу стали утверджуватися демократизація суспільних відносин, плюралізм думок, поглядів, суджень, змінювався підхід до можливостей жінки й переосмислювався її історичний

поступ. Роль жінки в Україні завжди мала певну політичну вагу. Досить згадати такі імена, як княгиня Ольга, Гальшка (Лизавета) Гулевичівна, Леся Українка, Ольга Кобилянська, Марко Вовчок, Соломія Крушельницька, Марія Заньковецька, Олена Блаватська та інші, відомі в усьому світі. Цих імен не так багато, оскільки жінки довгий час не допускалися до «чоловічих професій», а також до оволодіння професійною підготовкою» [174, с. 14 – 15]. Недолік такого підходу полягає передусім у тому, що він формує неправильне уявлення про ідею гендерної рівності як щось новочасне, данину моді або не завжди зрозумілі тенденції в діяльності міжнародних інституцій, часто далекі від розуміння нагальних суспільних проблем. Це зовсім не так, оскільки ідея гендерної рівності, рівноправності жінок і чоловіків є органічною складовою ідеї суспільного прогресу, демократії, правової держави, прав і свобод людини, національного і соціального визволення.

Друге видання, виконане у межах Програми розвитку ООН за участю українських вчених та представників органів державної влади – збірник «Гендерний розвиток в Україні: Реалії і перспективи» [10]. У цьому збірнику порівняно з попереднім є значно більший акцент на різних аспектах гендерної рівності. Зокрема, Т. Мельник у розділі «Гендер і влада» подає гендерний аналіз виборів 2002 р., представництво жінок і чоловіків в органах державної влади, а також аналізує законодавче закріплення рівності жінок і чоловіків та механізми забезпечення гендерної рівності. Людмила Лобанова та Тетяна Ніколаєнко аналізують проблему державних фінансів та гендерної рівності. Окрему увагу в збірнику звернуто на питання гендерної статистики. Це видання заслуговує на увагу ще й з огляду на започаткування правильного написання українською мовою терміна «gender», а саме через букву «г» – «гендер», а не через «г» – «гендер», як було в попередньому виданні.

Зазначимо, що утвердження гендерної рівності не обмежується законодавчим закріпленням та забезпеченням рівних прав жінок і чоловіків. Ефективне вирішення проблеми потребує ретельного вивчення специфічних проблем як жінок, так і чоловіків. Підтвердженням того, що гендерну рівність

не варто зводити тільки до прав жінок, є організований Комітетом з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин Верховної Ради України спільно з Міністерством у справах сім'ї, молоді і спорту під егідою ПРООН та Фонду народонаселення ООН (UNFPA) круглий стіл на тему «Становище чоловіків в Україні» 19 лютого 2009 р.[175], у якому взяли участь громадські та політичні діячі, представники органів виконавчої влади, науковці. Головною ідеєю всіх виступів була потреба виваженого, збалансованого підходу до питання гендерної рівності, розуміння того, що «це рівні права і можливості і чоловіків, і жінок» [175, с. 7].

Усі ці праці ґрунтуються на аналізі міжнародних актів, нормативно-правових актів зарубіжних країн, чинного законодавства України і мають загальнотеоретичний чи галузево-прикладний характер. Історичні етапи формування і розвитку гендерної рівності, історія виникнення самого поняття «гендерна рівність», зазвичай, не є предметом спеціального наукового зацікавлення. Хоча, як вважаємо, у сучасній динаміці змін в аксіоматичних, суспільних, політичних, правових уявленнях важливо відстежувати історичну мінливість змісту тих чи інших понять, а також тих суспільних процесів, які вони окреслюють.

У сучасній українській юридичній науці, здебільшого, досі залишається поза увагою вчених питання становлення та розвитку ідеї гендерної рівності загалом, її специфіка та особливості в національному українському контексті. Це при тому, що маємо таких яскравих представників, як Н. Кобринська, яка, як стверджує М. Богачевської-Хомяк, є однією з найцікавіших європейських феміністок, що «випередила західних жінок, обґрунтовуючи потребу докорінної зміни підходу до загальних категорій світосприймання для належного розуміння ролі жінок, для досягнення цілей демократичного руху, справжньої рівності (між статями і взагалі)» і «ніхто досі не звернув належної уваги на оригінальність її думок» [167, с. 17]. Це ж стосується і Марка Вовчка, Ганну Барвінок, Олену Пчілку, і Олену Доброграєву, Олександру Єфименко, Софію Русову, Анну Павлик.

Висновки до розділу 1

Узагальнюючи результати виконаного в першому розділі дисертаційної роботи дослідження можна сформулювати такі висновки.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених проблемі гендерної рівності, поява, становлення і розвиток ідеї гендерної рівності в українській правовій думці залишаються поза увагою вчених. Ця обставина створює хибне враження, що ідея гендерної рівності не має сталої традиції в українському суспільстві, що сповільнює й утруднює її повноцінне утвердження в суспільній свідомості та правовій практиці.

Попри значну кількість міжнародно-правових актів, діяльності міжнародних інституцій, багатолітню практику законодавчого забезпечення рівноправності чоловіків і жінок, і сьогодні українське суспільство обтяжене гендерними стереотипами, упередженостями, сексизмом, гендерною дискримінацією.

Важливою складовою утвердження в суспільній свідомості, законодавчому закріпленні, забезпеченні та захисті органами виконавчої та судової влади ідеї гендерної рівності може і повинен стати національний історичний досвід, теоретичні напрацювання та осмислення ідеї гендерної рівності на попередніх етапах розвитку української правової думки.

Використання широкого спектра методів під час дослідження аналізованої ідеї дало змогу повною мірою з'ясувати усі її аспекти, визначити специфіку розуміння гендерної рівності в окреслений період, з'ясувати специфіку та особливості її розуміння визначними представниками української правової думки другої половини XIX ст., визначити етапи її формування, становлення і розвитку.

Методологічним підґрунтям дослідження є система принципів, прийомів і підходів, яка охоплює філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи. З урахуванням специфіки історико-правового дослідження в основу його методології покладено філософсько-світоглядні підходи дослідження: діалектичний, синергетичний, герменевтичний, соціологічний. Важливе місце в

методологічній базі дослідження посіли загальнонаукові методи, такі як логічний метод пізнання, зокрема, прийоми аналізу і синтезу, системно-структурний, формально-догматичний та порівняльно-правовий методи.

Дослідження ідеї гендерної рівності в історії української правової думки другої половини XIX ст. потребує аналізу джерельної бази, яку можна розділити на дві групи. Першу, яка потрібна для розуміння суті значення ідеї гендерної рівності на сучасному етапі, становлять сучасні нормативні, інформаційні, методологічні матеріали з питань гендерної рівності. Другу, яка є основою для аналізу ідеї гендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX ст., є матеріали цього періоду.

Отже, використані сучасні міжнародно-правові акти, чинне законодавство України, аналітичні та інформаційні матеріали з різних аспектів гендерної рівності стали підґрунтям для аналізу інтелектуального доробку представників української культури, громадського і політичного життя другої половини XIX ст.

Історіографію ідеї гендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX ст. з огляду на відсутність досліджень, присвячених комплексному аналізу цієї проблеми, потрібно розділити на три блоки: 1) теоретичні дослідження різних аспектів ідеї гендерної рівності на сучасному етапі; 2) історико-правові та історичні дослідження, що стосуються періоду другої половини XIX ст., пов'язані з тими чи іншими складовими становлення і розвитку ідеї гендерної рівності, як от: жіноча освіта, жіночий рух, правовий статус жінки за законодавством імперій, до складу яких входили різні частини українських земель, тощо; 3) наукові праці, присвячені вивченню життя і діяльності окремих представників української літератури, культури, науки, громадського та політичного життя зазначеного періоду.

РОЗДІЛ 2. ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ ТА ЮРИДИЧНЕ ПОНЯТТЯ

2.1 Співвідношення гендерної рівності та жіночих прав

У вересні 2000 р. керівники держав світу взяли зобов'язання виконати вісім Цілей розвитку тисячоліття до 2015 р. Третя ціль – сприяння рівності чоловіків і жінок та розширення прав і можливостей жінок, четверта – скорочення дитячої смертності, п'ята – покращення охорони материнства [176]. Отже, ці три цілі пов'язані зі становищем жінки в суспільстві, її репродуктивною здатністю та репродуктивним здоров'ям, створенням умов для поєднання материнства з професійною діяльністю, належним рівнем соціального та економічного добробуту, реальної можливості на участь в управлінні державою та виробленні й прийнятті рішень, відсутністю дискримінації за ознакою статі. Усі ці проблеми були в різні періоди і в різних формах предметом зацікавлення жіночих організацій, демократичних та прогресивних партій та рухів. Унаслідок цього ці різні за своїм змістом питання і проблеми окреслювали як «емансипація жінок», «жіночі права», «гендер», «становище жінок», «рівність статей», «фемінізм» тощо. Така ситуація зумовлена пануванням патріархальних стереотипів, консервативної чи тоталітарних ідеологій, які відводили жінці статус «другої статі» в суспільному, політичному, і навіть сімейному житті. Сьогодні, коли сексизм повільно, проте неухильно посідає належне йому місце серед подібних ідеологій, як от: расизм, шовінізм, нацизм, потрібно розмежовувати такі поняття, як «жіночі права» та «гендерна рівність», оскільки вони стосуються різних аспектів буття людини.

В СРСР початок осмислення проблематики статусу жінки в контексті прав людини та демократичного розвитку був започаткований появою радянсько-французького видання «50/50. Опыт словаря нового мышления», де Елізабет Бадінтер та Ольга Вороніна дали визначення поняття «фемінізм», вважаючи що це «доктрина, яка виступає за розширення прав і ролі жінки в суспільстві», а «фемініст – це людина яка не має упередженості стосовно інших людей з огляду на їх стать і своїми діями сприяє політичній, економічній,

духовній, соціальній та сексуальній рівності жінок» [177, 522 – 529]. Сьогодні очевидно, що таке розуміння фемінізму є, по суті, означенням гендерної рівності, яка сьогодні є, так само, як і правова держава, незалежне і справедливе судочинство, права людини, загальносуспільною цінністю й індивідуальним інтересом кожної людини, умовою ефективного і динамічного розвитку суспільства. У 1999 р. у видавництві «Основи» вийшла у світ праця «Жіночі права. Крок за кроком» [178]. Англomовний термін «women's human rights» перекладено то як «жіночі права», то як «права жінок» що не зовсім відповідає його змісту. Його адекватного перекладу українською мовою немає й досі. Зазначимо, що 6 травня 2001 р. видана постанова Кабінету Міністрів України «Про Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001–2005 роки» – хронологічно перший нормативно-правовий акт в Україні, в якому вжито термін «гендерна рівність».

Поява і запровадження терміну «гендер» дало змогу розмежувати соціальні статево-рольові функції від фізіологічних, що, безумовно, сприяло чіткому окресленню проблем дискримінації та обмежень жінок у суспільстві. Проте, як з будь-якою новацією, поняття «гендер» почали використовувати некритично і занадто широко. У деяких випадках стверджують про те, що будь-які статеві відмінності – це винятково результат дії соціальних чинників і стереотипів. Спрацював принцип «маятника». Якщо колись фізіологічні відмінності статей зумовлювали різний правовий статус чоловіків і жінок, то тут, навпаки, природні відмінності людей, зумовлені їхньою статевою належністю, проголошували результатом впливу соціальних чинників. Саме для уникнення таких непорозумінь потрібно, на нашу думку, чітко розмежовувати й окреслювати такі поняття, як «гендерна рівність» та «права жінок».

Гендерна рівність – це рівні права людини для кожного члена суспільства без огляду на його стать. В економічному, культурному, політичному житті суспільства кожна людина має мати рівні права і можливості, без будь-яких

обмежень з огляду на статеву належність. Заборона або утруднення доступу дівчат та жінок до початкової, середньої та вищої освіти було дискримінаційною практикою, яка пізніше призводила до подальшої дискримінації жінок у політичному та економічному житті. Тому для заохочення рівності чоловіків і жінок та розширення прав і можливостей жінок ООН у 2000 р. поставила завданням ліквідувати, бажано до 2005 р., гендерну нерівність у сфері початкової і середньої освіти, а не пізніше 2015 – на всіх рівнях освіти. Наявність дискримінаційних практик під час доступу до освіти спричинило інші гендерні диспропорції в суспільстві, як от, непропорційно низький рівень представництва жінок в органах законодавчої влади, на вищих щаблях виконавчої та судової влади, керівних структурах корпорацій тощо. Для виправлення такого становища можуть бути припустимими і навіть бажаними форми позитивної дискримінації, наприклад, квотування місць у парламенті, для досягнення окресленого світової спільнотою бажаного рівня представництва обох статей на рівні 30 до 70. Очевидно, що такі дискримінаційні практики повинні мати тільки тимчасовий характер, до часу, коли рівень суспільної свідомості буде таким, щоб зважати тільки на рівень компетентності людини, її креативного та інтелектуального потенціалу під час вирішення державних, регіональних, корпоративних завдань, без огляду на її статеву належність. Саме боротьба за гендерну рівність була основним гаслом і метою жіночого руху, починаючи від середини ХІХ ст. На неприпустимість усунення жінок від участі в будь-якій політичній діяльності звертав увагу ще Кондорсе в 1790 р. зазначаючи, що, оскільки права людини випливають з її природи, то «жінки посідають і однакові з чоловіками права». В іншому випадку «або жоден з індивідів, що належать до роду людського, не має правдивих прав, або ж всі вони мають однакові права. І той хто голосує проти права іншого (хоч би якими були релігія, колір шкіри чи стать цього іншого) водночас заперечує і свої власні права» [179, 31 – 38]. Його слова залишилися поза увагою лідерів Французької революції, як перед цим і батьків-засновників США. Тому ХІХ ст. є періодом боротьби за виборчі права жінок та за право

доступу до вищої освіти, а отже, й до професій, які потребували такої освіти (проблем з доступом до фабрично-заводської праці у зв'язку з потребою значної кількості робочих рук, зумовленої інтенсивним розвитком промисловості, у жінок не виникало); тут жінки-робітниці перші розпочали боротьбу, яка і сьогодні триває, проте уже в усіх сферах суспільного виробництва, за рівну з чоловіками оплату праці. Досягнення рівних з чоловіками прав у політичній та економічній сферах безумовно привело й до змін статусу жінки в сім'ї. Ставши економічно незалежною від чоловіка, жінка стала рівноправною в сімейних відносинах, що знайшло своє відображення у відповідному законодавстві. Патріархальна сім'я із законодавчо закріпленим статусом глави сім'ї відходить у минуле. Сім'я створюється на основі вільної згоди двох осіб, які мають рівні права й обов'язки. Зі сімейним життям пов'язана проблема, на усунення якої спрямована діяльність відповідних органів державної влади, органів місцевого самоврядування, правозахисних та інших громадських організацій. Йдеться про насильство в сім'ї. На нашу думку, пов'язувати насильство в сім'ї з гендерною проблематикою немає достатніх підстав. Безперечно, що жертвами насильства в сім'ї часто стають жінки. Проте обмежувати коло жертв домашнього насильства тільки жінками було б не правильно. Насильство в сім'ї, як пережиток *patria potestas*, має значно ширше коло як суб'єктів, так і жертв. Проте, якщо для боротьби з насильством чоловіка над дружиною суспільство більшою чи меншою мірою знаходить ефективні та дієві механізми, то насильство батьків, часто обох, до дітей – проблема, яку тільки починають серйозно обговорювати. Показовим може бути те войовниче неприйняття ідеї ювенальної юстиції, яке простежується в сучасному українському суспільстві з боку певних груп і середовищ. Проблеми ювенального та геронтологічного насильства, тобто насильства до дітей і людей похилого віку, є складовою проблеми домашнього насильства. Тому вона повинна мати окремі шляхи правового врегулювання, вироблення специфічних механізмів її профілактики та запобігання. Поєднання проблеми домашнього насильства із забезпеченням гендерної рівності в одну, розмиває і першу і другу

проблему, оскільки має між собою мало спільного, тому потребує різних шляхів вирішення та правового врегулювання. Об'єднання проблеми неналежного представництва жінок в органі законодавчої влади чи у вищих органах виконавчої влади з фактами насильства до жінок у конкретних сім'ях є намаганням перевести проблему, яку потрібно вирішувати шляхом законодавчого врегулювання, до проблеми суб'єктивних стосунків конкретних людей.

Жіночі права – це специфічні права жінок, зумовлені їхньою репродуктивною функцією, бажанням, здатністю і можливістю материнства. Окресливши ціллію тисячоліття зменшення дитячої смертності та покращення охорони материнства, ООН чітко визначила, що дві з восьми цілей тисячоліття прямо і тісно пов'язані з жіночими правами. Це права, усвідомлення ролі і значення яких, їхнє забезпечення та захист є не тільки індивідуальним інтересом конкретної особи, а умовою існування та розвитку людства. Врегулювання цих прав, їхня чітка законодавча регламентація, реальне забезпечення і захист є нагальною вимогою часу. Розуміння жінки як репродуктивного тіла з намаганням законодавчо регламентувати обов'язковість материнства, без огляду на її бажання, шляхом заборони абортів за відсутності забезпечення загального доступу до ефективних та якісних послуг з охорони репродуктивного здоров'я жінок, є відголоском патріархального середньовічного світогляду.

У тісному зв'язку з жіночими правами є питання охорони материнства і дитинства, особлива увага з боку системи охорони здоров'я до охорони репродуктивного здоров'я жінки, розвиток форм та можливостей поєднання жінкою материнства та професійної діяльності, забезпечення права на планування сім'ї. Проте, наявність такого зв'язку не є підставою їх поєднання чи ототожнення. Так, «забезпечення рівного доступу всіх жінок незалежно від місця проживання та соціального статусу до високоякісних медичних послуг, що надаються вагітним, створення умов для безпечних пологів» є одним з основних завдань, визначених Загальнодержавною програмою «Національний

план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» [180] з охорони здоров'я дітей. Розвиток та вдосконалення державної допомоги сім'ям з дітьми є однією з визначальних і головних умов підтримки материнства, а «забезпечення пріоритету державної допомоги сім'ям з дітьми у загальній системі соціального захисту населення» (преамбула закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми») [181] є одним з найефективнішим державно-правовим механізмом захисту цілого спектра жіночих прав. Розширення кола суб'єктів права на допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку (один з батьків, баба, дід або інший родич) дає змогу жінці робити мінімальну перерву в професійній діяльності. Сьогодні, за даними преси, в Україні близько 25 тис. чоловіків перебувають у відпустці по догляду за дитиною, і з кожним роком їх стає все більше [182, с. 34]. Така ситуація не тільки сприяє збільшенню народжуваності, оскільки жінка перестає боятися втрат у професійному чи кар'єрному рості, зумовлених народженням дитини та тривалим доглядом за нею, а й сприяє утвердженню гендерної рівності в суспільстві. Можна з певністю стверджувати, що саме законодавчі заходи, спрямовані на підтримку сімей з дітьми, збільшення розмірів виплат при народженні дитини, створення умов для поєднання професійної діяльності жінки та материнства посприяли стійкій тенденції до зменшення кількості абортів (740 тис. в 1995, 169 тис. у 2011, 106 тис. у 2015; на 1000 жінок віком 15 – 49 років: 58,2 в 1995, 14,7 в 2011, 10,3 в 2015; 150 на 100 пологів в 1995, 34 в 2011, 26 в 2015 [183, с. 149]). Очевидно, що наявні цифри є достатньо значні, проте тільки подальше поліпшення умов поєднання материнства і професійної діяльності, зростання розміру матеріальної допомоги при народженні дитини, інші позитивні кроки в цьому напрямку будуть сприяти її зменшенню. Намагання законодавчим шляхом зобов'язати жінок максимально використовувати репродуктивні можливості свого організму, забороняючи під страхом кримінального переслідування аборт, є рудиментом тоталітарного мислення, грубим і цинічним запереченням права людини на планування сім'ї та усвідомлене материнство.

Зміни в ситуації з правами жінок простежуються і в сімейно-шлюбних відносинах. Народження дитини жінкою, яка не перебуває в шлюбі, у традиційному суспільстві спричиняло як і для жінки, так і для дитини, негативні наслідки в соціальному, правовому та економічному плані. Це змушувало жінку, її рідних будь-якою ціною намагатися добитися укладення шлюбу, що призводило до подальшого розпаду таких сімей, або, що було поширенішим явищем, робили таку жінку об'єктом постійного домашнього насильства як з боку чоловіка, так і його родичів. Усунення правової дискримінації, економічна свобода жінки, наявність гарантованої державної допомоги самотнім матерям докорінно змінили ситуацію. З патріархальних позицій збільшення частки дітей, народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі (з 13,2 у 1995 р. до 21,9 у 2011 р. та 20,6 у 2015 [183, с. 330]) є негативною тенденцією. Проте з позиції запобігання та усунення домашнього насильства, забезпечення жіночих прав ситуація є зовсім іншою. Право на материнство стає реальним правом жінки. Вона може реалізувати його без огляду на свій сімейний стан, наявність чи відсутність у свого партнера бажання до створення сім'ї та народження дитини. Зокрема, кримінальна карність будь-яких діянь щодо змушення жінки до вчинення абортів та наявність права на всі передбачені чинним законодавством форми державної допомоги сім'ям з дітьми зумовлюють право на материнство тільки суб'єктивним бажанням жінки.

Повна безправність жінок, їхній обмежений правовий статус у всіх сферах суспільних відносин спричинили потребу «боротьби за права жінок» як загальне гасло тих змін у правовому, соціальному, економічному становищі жінки, які стали нагальною вимогою часу ще в XIX ст. Сьогодні, коли рівність прав та можливостей чоловіків і жінок є вимогою часу, нормою законодавства демократичної правової держави необхідно подальше осмислення шляхів, форм та методів усунення, нейтралізації, нівеляції тих гендерних стереотипів та дискримінаційних практик, що були вироблені традиційним патріархальним суспільством. Одним з напрямків тут повинно стати чітке розмежування

гендерної рівності та жіночих прав як відмінних сфер суспільного буття жінки, які потребують різних форм і методів правового регулювання.

Гендерна рівність – це рівність осіб без огляду на їхню статеву належність, у політичному, економічному, науковому, культурному та інших сферах життя суспільства. Тобто не може й не повинно бути диференціації правового статусу особи там, де статева належність не відіграє або не повинна відігравати жодного значення, наприклад, у реалізації активного чи пасивного виборчого права. Оскільки силою раніше наявних у законодавстві обмежень жінки були позбавлені таких прав, то для усунення дискримінаційної до жінок виборчої практики, потрібно використати позитивну дискримінацію, як от: квотування місць в органах законодавчої влади, органах місцевого самоврядування, вищих органах виконавчої та судової влади для жінок. Така практика має тимчасовий характер і з досягненням паритетності представництва чоловіків і жінок у цих структурах буде усунута. Тобто, гендерна рівність передбачає відсутність диференціації громадян за статевою ознакою, надання різного правового статусу особі з огляду на її стать.

Гендерна рівність не нівелює природні відмінності між чоловіками і жінками, їхніми фізіологічними відмінностями. Саме ці відмінності формують основу жіночих прав, тобто тих прав, які можуть мати тільки жінки з огляду на їхню природну здатність до репродуктивної та інших, пов'язаних з цим функцій, як от: годування грудьми чи потреби, пов'язані з плануванням сім'ї. Захист і забезпечення цих прав є одним з ключових завдань як систем охорони здоров'я, соціального захисту, освіти (розвиток дошкільних навчальних закладів), так і законодавчого регулювання гарантій трудових та інших прав жінок, пов'язаних зі створенням та забезпеченням умов для ефективного поєднання материнства і трудової діяльності. Якщо для забезпечення гендерної рівності потрібна позитивна дискримінація як тимчасовий захід, то для забезпечення жіночих прав потрібне постійне і різноаспектне зростання та розширення передбачених і забезпечених законодавством можливостей для збереження репродуктивного здоров'я жінки, реалізація нею свого права на

материнство та планування сім'ї, оскільки воно безпосередньо пов'язане з забезпеченням прав дітей, охорону їхнього здоров'я. Застосування імперативних норм у цій сфері можливе тільки з огляду на права та інтереси жінки, з розумінням материнства як її права, а не обов'язку, виконання якого може бути регламентоване на законодавчому рівні. Тобто заборона праці вагітних жінок на шкідливих чи небезпечних умовах праці повинна бути безумовна, але заборона доступу жінок до професії з огляду на вплив умов цієї професії чи виду занять на її репродуктивні функції може бути як виняток, а не як правило.

Розмежування гендерної рівності та жіночих прав має бути чітко окреслене в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. Забезпечення гендерної рівності, як і рівності всіх громадян без «обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» (ст. 24 Конституції України), є завданням усіх державних органів та органів місцевого самоврядування і потребує передусім уваги щодо неприпустимості дискримінаційних практик та розроблення заходів щодо її забезпечення. При цьому ефективність, повнота та швидкість досягнення результатів зумовлені, головню, доброю волею, рівнем правової та загальної культури представників цих органів, а також активністю та моніторингом зазначених питань з боку громадських організацій, передусім правозахисних і жіночих.

На відміну від гендерної рівності жіночі права забезпечуються «спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям» (ст. 24 Конституції України). Тобто забезпечення жіночих прав є глобальною і різнобічною проблемою, яка тісно пов'язана з правами дітей, вирішенням демографічних

проблем, загальною перспективною існування і розвитку суспільства. Тому в цьому напрямі потрібна системна і систематична діяльність держави, пріоритетність фінансування, створення системи спеціальних державних органів, наділених відповідними повноваженнями для ефективного, своєчасного та повного вирішення всіх проблем, які виникають у цій сфері.

2.2 Історія формування поняття «гендерна рівність»

Утвердження гендерної рівності є однією з визначальних умов інноваційного розвитку та модернізації суспільства, формуванням правової, демократичної, соціальної держави. На перший погляд, у чинному законодавстві України немає норм, які можна було б трактувати як дискримінаційні до тієї чи іншої статі. Проте відсутність законодавчої дискримінації ніяк не свідчить про її відсутність в реальному житті, хоча б з огляду на традиції та стереотипи сформовані минулим. Тому ідея гендерної рівності ще далеко не втілена ні в законодавство, ні, тим більше, в суспільну свідомість. Більше того, після прийняття закону «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» у 2005 р. спостерігається неухильна втрата інтересу до цієї проблематики з боку всіх гілок державної влади. Покажемо це на такому прикладі. Станом на 18 жовтня 2016 р. база «Законодавство України» на офіційному сайті Верховної Ради містила 216 777 документів. З них терміни «гендер», «гендерна рівність» та похідні від них вжито у 100 національних нормативно-правових актах. Про неусталеність цього поняття свідчить і той факт, що майже в половині випадків вжито термін «гендерна рівність», а в іншій – «гендерна рівність» [184]. Трагікомізм ситуації полягає в тому, що, наприклад, у Розпорядженні Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. «Про схвалення Стратегії подолання бідності» цей термін вживається через «г» [185], а в Розпорядженні Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2016 р. «Про затвердження заходів на 2016 – 2017 роки з реалізації Стратегії подолання бідності» цей термін вживається вже через «гг» [186]. Проте навіть на сайті Верховної Ради немає усталеного написання цього терміну, то тим більше не

повинно дивувати ситуація, коли в більшості електронних видань замість «гендер» можна зустріти «тендер». Хронологічно перший документ – Постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2001 р. «Про Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної (так в тексті. – І. А.) рівності у суспільстві на 2001–2005 роки». Саме в цьому нормативно-правовому акті вперше в чинному законодавстві України вжито поняття «гендерна рівність». Один з останніх – наказ Міністра юстиції України від 20 червня 2012 № 598/7 «Про затвердження Плану виступів працівників структурних підрозділів центрального апарату Міністерства юстиції, його підвідомчих установ, центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через Міністра юстиції, у засобах масової інформації у II півріччі 2012 року», яким передбачено підготовку публікації на тему «Гендерна (саме так в тексті, не зважаючи на те, що закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» закріплює поняття «гендерна рівність» – І. А.) рівність у сучасній Україні» в «Правовому тижні». На цьому сайті нам не вдалося знайти зазначеної публікації, проте показовим є те, що серед більше ніж сотні рубрик видання немає рубрики «гендерна рівність» [187].

Отже, забезпечення гендерної рівності не сприймають і не усвідомлюють представники органів державної влади, юридична громадськість, суспільство загалом як необхідну умову подальшого успішного та ефективного розвитку, як складову адекватної відповіді на виклики часу, коли тільки гармонійне поєднання зусиль усіх членів суспільства дасть змогу вирішити проблеми людства загалом та окремих спільнот. Пов'язуючи ідею гендерної рівності з фемінізмом як політичною ідеологією, деякі автори свідомо чи не свідомо применшують її значення, оскільки будь-яка політична ідеологія є виразом інтересів тільки окремої частини суспільства. Натомість гендерна рівність сьогодні є, як і правова держава, незалежне і справедливе судочинство, права людини, загальносуспільною цінністю й індивідуальним інтересом кожного члена суспільства.

З'ясування історії поняття «гендерна рівність» дає змогу показати його нерозривний зв'язок з прогресивними тенденціями сучасного розвитку людства, якісно новий рівень суспільного розвитку, який розпочинається зі зникненням біполярного світового порядку, який зумовлює потребу все більш повного залучення до прийняття рішень усе ширших суспільних груп.

Проаналізуємо виникнення і розвиток поняття «гендерна рівність» та ті багатоманітні соціальні та ідеологічні зміни, які спричинили його появу. Це важливо з огляду на те, що, на нашу думку, поняття «гендерна рівність» та пов'язані з ним інші терміни стали за останні десятиліття найбільш значимими в термінології міжнародно-правових актів та в окресленні соціальних відносин, які ще донедавна залишалися поза увагою, а сьогодні набувають визначального значення у вимірі динаміки успішного та ефективного розвитку суспільства.

Розглядаючи питання гендерної рівності, потрібно розмежовувати появу ідеї правової рівності людей незалежно від їхньої статевої належності і появу самого терміну «гендерна рівність». Очевидно, що ідея рівності виникла значно раніше, ніж термін. У ст. 2 Загальної декларації прав людини, прийнятій 10 грудня 1948 р., вперше на міжнародному рівні було закріплено норму, яка передбачала рівність усіх людей: «Кожній людині надаються всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, соціального чи станового походження, майнового або іншого стану» [188, с. 4]. Цією нормою автори Декларації, представники країн, які підписали її, переживши жахи Першої і Другої світових війн, прагнули визначити магістральний напрям подальшого розвитку людства, як спільноти людських індивідів, які, попри всі свої відмінності, є рівними у своїй гідності і правах. Проте Декларація не була першим міжнародним актом, яка закріплювала рівність прав і свобод усіх людей, у тім числі незалежно від статі.

Першим міжнародним актом, який чітко й однозначно закріпив принцип рівноправності чоловіків і жінок як необхідну умову соціального прогресу і поліпшення умов життя людства, є Статут Організації Об'єднаних Націй.

Попередній проект Статуту ООН розробили на Конференції представників СРСР, США, Великобританії і Китаю, яка відбулася в серпні – жовтні 1944 р. у Думбартон-Оксе (США). Кінцевий текст був підписаний у Сан-Франциско (США) 26 червня 1945 р. на Конференції Об'єднаних Націй з питання про створення міжнародної організації і набув чинності 24 жовтня 1945 р., після його ратифікації СРСР, США, Великобританією, Францією, Китаєм, Україною (УРСР) і більшістю інших держав, що підписали Статут ООН [189, с. 11].

Одним зі своїх завдань, відповідно до Статуту, Організація Об'єднаних Націй проголосила утвердження віри «в основні права людини, в гідність та цінність людської особистості, в рівноправність чоловіків і жінок і в рівність прав великих і малих націй» [189, с. 12]. Прийняття цієї норми є чітким підтвердженням розуміння тогочасними лідерами держав – членів ООН нероздільного зв'язку між прогресивним розвитком людства і забезпеченням рівноправності чоловіків і жінок. Це особливо важливо з огляду на те, що такої норми на той час не було в конституційному законодавстві більшості країн (як її немає і сьогодні в Конституції США, оскільки XXVII поправка про рівноправність жінок так і не була ратифікована [190, с. 316]).

Нормативне закріплення ідеї рівноправності чоловіків і жінок супроводжувалося створенням інституційного механізму її втілення в міжнародно-правову практику. У системі ЕКОСОС (Економічна і Соціальна Рада – один з головних органів ООН, який поряд з Генеральною Асамблеєю і під її керівництвом несе відповідальність за виконання функцій Організації) 16 лютого 1946 р. у складі Комісії з прав людини була створена підкомісія зі становища жінок. Проте вже 21 червня 1946 р. цій Підкомісії було надано статус комісії і названо Комісією зі становища жінок [191] (вживаємо тут саме таку назву, оскільки вона є усталена в українському перекладі [192, с. 43], хоча в офіційній документації ООН вона має назву: російською мовою – «Комиссия по правам женщины» [193] (в сучасній російськомовній літературі вживається назва «Комиссия по положению женщин» [189, с. 94]), англійською мовою – Commission on the Status of Women [194], французькою – Commission de la

condition de la femme [195]) . Вважаємо, що більш правильним був би переклад українською мовою – Комісія зі статусу жінки, оскільки статус – це «правове становище (сукупність прав та обов'язків) фізичної або юридичної особи» [196, с. 626], а саме правове забезпечення становища жінки було завданням цієї Комісії та інших міжнародних організацій. Так само некоректним є використання в назві множини – «жінок», тобто певної спільноти, яка має певні права, що реалізуються цією спільнотою і в її рамках (за аналогією з правами нації, корінних народів тощо), оскільки йдеться про жінку як індивіда, про її індивідуальні права як людини, які вона реалізує у всіх без винятку сферах суспільного буття як особисто, так й у взаємодії з іншими людьми, незалежно від їхньої статі (виборче право (активне і пасивне) належить кожній жінці як громадянину держави, а не спільноті жінок). Зрештою є Декларація прав людини, а не прав людей).

Функціями зазначеної Комісії є «підготовка рекомендацій і доповідей Економічній і Соціальній Раді про захист прав жінок в політичній, економічній, соціальній і просвітницькій сферах. Комісія також дає рекомендації Раді з нагальних проблем у сфері прав жінок (women's rights), які потребують термінового вирішення» [193]. Показово, що в цьому випадку йдеться саме про «права жінок», а не про їхнє «становище».

Наступним кроком стало прийняття Економічною і Соціальною Радою 26 травня 1952 р. низки резолюцій зі статусу жінки. Це передусім резолюція про Конвенцію про політичні права жінки (саме так в тексті, на сайті ООН [197], а не «жінок», як подано в україномовних перекладах [198, с. 121]), якою було рекомендовано Генеральній Асамблеї відкрити її для підписання і ратифікації державами-членами ООН. Головною метою Конвенції є здійснення принципу рівноправності чоловіків і жінок, закріпленого в Статуті ООН, та визнання того, що будь-яка особа має право на участь в управлінні своєю державою. З огляду на це необхідне зрівняння становища чоловіків і жінок у наділенні та користуванні політичними правами.

Друга резолюція стосувалася Керівництва у виборі професії і професійного

та технічного навчання жінок, у якій, враховуючи, що жінки займають все більш важливе і значне місце в економічному житті та промисловості багатьох країн, визначено, що для чоловіків і жінок повинні існувати рівні можливості участі в економічному житті своїх країн. Зокрема, принцип рівності можливостей стосовно професійної підготовки має велике безпосереднє значення як для економічного розвитку кожної країни, так і для поліпшення, паралельно з політичним та соціальним, економічного становища жінок у всіх країнах, що можливо за умови, зокрема, вільного, рівного доступу до освіти, починаючи від початкової школи, для хлопчиків і дівчаток. Цією ж резолюцією всім урядам країн було рекомендовано вжити всіх необхідних заходів для забезпечення жінкам права на працю на рівних умовах з чоловіками, а також забезпечити доступ до всіх видів професійної підготовки та можливостей у виборі професій всім працюючим без різниці статі [199, с. 18 – 19].

Тоді ж були прийняті резолюції про необхідність вивчення питання про роботу працівників, які мають обов'язки по відношенню до сім'ї і дітей, а також про трудовий статус жінок вікової групи старше 40 років порівняно з чоловіками [199, с. 19].

Вважаємо, що саме ці документи заклали принцип гендерної рівності, тобто рівності людей, незалежно від їхньої статевої належності, там, де статева належність, не повинна відігравати жодної ролі і значення, зокрема, в політичному житті, доступі до економічних благ суспільства, можливостях отримання освіти та доступу до професій, тощо. Водночас рівність не передбачає нівеляції відмінностей, зумовлених, зокрема, материнством (див. Конвенцію про охорону материнства (1952) [200, с. 581 – 586], Рекомендацію щодо охорони материнства (1952) [200, с. 587 – 589] та ін.

Етапним явищем утвердження ідеї гендерної рівності стало прийняття Декларації про ліквідацію дискримінації щодо жінок, яка була схвалена Генеральною Асамблеєю 7 листопада 1967 р., в якій зазначено, «що повноцінний розвиток країни, добробут всього світу і справи миру вимагають максимальної участі жінок нарівні з чоловіками у всіх сферах», тому потрібно

«забезпечити в законодавстві і на практиці загальне визнання принципу рівноправності чоловіків і жінок», а «дискримінація щодо жінок, яка призводить до заперечення або обмеження їх рівноправності з чоловіками, є несправедливою в своїй основі і являє собою злочин проти людської гідності» [198, с. 133]. На основі Декларації було підготовлено і в 1979 р. укладено Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, у якій були закріплені конкретні зобов'язання держав щодо практичної реалізації норм та вимог, які вона закріпила.

Наголосимо, що 24 травня 1990 р. в резолюцію ЕКОСОС «Рівноправна участь у політичному житті і прийнятті рішень» йшлося, що жінки, які становлять близько половини населення світу, беруть незначну участь в ухваленні рішень, хоча повинні на рівноправних з чоловіками засадах бути задіяні в національному процесі прийняття рішень і в будівництві своєї країни, оскільки рішення, які приймаються у суспільстві, повинні ґрунтуватися на досвіді як жінок, так і чоловіків.

Появу поняття «гендерна рівність» можна пов'язувати з IV Всесвітньою конференцією зі становища жінок (Пекін, 1995 р.). Підставою для такого твердження є заява Голови конференції стосовно загальноприйнятого тлумачення терміна «гендер». У ній ідеться, що в процесі 19-го засідання Комісії зі становища жінок, яка діяла як підготовчий орган Конференції, виникли питання щодо значення терміна «гендерний» у контексті Платформи дій Конференції. Для розгляду цього питання була створена контактна група в Нью-Йорку під головуванням пані Сельми Ашіпали (Намібія), доповідача Комісії. Групі було доручено дійти до одностайності щодо загальноприйнятого значення терміна «гендерний» і зробити доповідь з цього питання безпосередньо на конференції в Пекіні. Після розгляду питання контактна група заявила, що: 1) слово «гендерний» широко використовувалося і розумілося в його звичайному загальноприйнятому значенні у перебігу різних інших форумів і конференцій Організації Об'єднаних Націй (нам не вдалося знайти випадків використання терміна «гендерний» в офіційних документах ООН

російською мовою до 1995 р.); 2) немає ніяких ознак, які б свідчили про те, що в Платформі дій використовувалось якесь нове значення або конотація терміну, яке б відрізнялося від раніше вживаного значення. Отже, було підтверджено, що термін «гендерний» у тому вигляді, в якому його використовують у Платформі дій, потрібно тлумачити і розуміти в його звичайному загальноприйнятому значенні [201, с. 225]. Такий підхід привів до неоднозначності і нечіткості закріплення на нормативному рівні поняття «гендер», і якщо в англomовному світі вже було вироблене його «загальноприйняте значення» (що сумнівно з огляду на проблематичність однозначного визначення будь-якого наукового поняття в соціальних чи гуманітарних науках), то для решти світу це поняття було новим.

Завершуючи розгляд історії формування поняття «гендерна рівність», можна дійти таких висновків:

- точне і вичерпне визначення цього поняття є проблематичним з огляду на динамічність сучасних процесів розвитку суспільних відносин, які воно окреслює;
- це поняття окреслює певний ідеал, у напрямі досягнення якого повинен відбуватися прогресивний та ефективний розвиток як окремих країн, так і людства загалом;
- визначальна роль у формуванні розуміння гендерної рівності та визначенні шляхів і механізмів її законодавчого закріплення і втілення в реалії буття суспільства належить міжнародним інституціям та міжнародним правовим актам, які є результатом осмислення загальнолюдського досвіду в цій сфері;
- забезпечення гендерної рівності на національному рівні повинно ґрунтуватися на врахуванні гендерних відносин, які склалися в цьому суспільстві протягом його попередньої історії, з метою вироблення найефективніших механізмів усунення гендерних стереотипів та упередженостей;
- забезпечення й утвердження гендерної рівності, будучи показником успішного розвитку сучасного суспільства, повинно бути одним із пріоритетів у діяльності органів державної влади, політичних партій, громадянського суспільства.

2.3 Гендерна рівність та її нормативне закріплення в міжнародно-правових актах та чинному законодавстві України

У чинному законодавстві України визначення поняття «гендерна рівність» закріплено в законі «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків», а саме: «Гендерна рівність – рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства» [95]. Зрозуміло, що таке тлумачення, де «рівність» визначають за допомогою синонімічних слів («рівний», «рівні», «рівну»), не дає підстав для його ґрунтовного, сутнісного розуміння.

Як уже було зазначено, в законодавстві України термін «гендерна рівність» вперше з'явився в постанові Кабінету Міністрів України від 6 травня 2001 р. «Про Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001–2005 роки» [102]. Саме цим нормативним актом «з метою поліпшення становища жінок, підвищення їх ролі в суспільстві та здійснення пріоритетних і першочергових заходів щодо виконання підсумкових документів Спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН «Жінки у 2000 році: рівність між чоловіками та жінками, розвиток та мир у ХХІ столітті», було затверджено «Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001 – 2005 роки». Прийняття цього документа було не стільки усвідомленням актуальної потреби докорінних змін в означеній сфері, скільки формальною реакцією на ці документи ГА ООН. Підтвердженням зазначеного є повна відсутність конкретних кроків щодо створення механізмів утвердження та забезпечення гендерної рівності. Наприклад, Держкоммолодьспорттуризм, Мін'юст, МОН, Мінпраці, Мінфін, Мінекономіки повинні були «розробити і подати пропозиції щодо поліпшення становища жінок, більш широкого залучення їх до активної участі в усіх сферах життя суспільства, сприяння розкриттю їх інтелектуальних і творчих можливостей» [102]. Цей пункт плану важливий в аспекті визнання на офіційному рівні фактів того, що жінки в

Україні беруть недостатньо активну участь в усіх сферах життя суспільства та їхнє становище потребує поліпшення. Про забезпечення гендерної рівності тут навіть не йдеться.

Деякі пункти Плану дають підстави стверджувати, що його автори мали дуже поверхневе уявлення про суть гендерної рівності, бо важко пояснити, яке відношення до поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності мають такі пункти, як от «Проводити щорічні всеукраїнські, регіональні та територіальні фізкультурно-спортивні змагання «Спортивна сім'я», «Розробити комплекс заходів щодо фізичної та психологічної реабілітації інвалідів», «Провести науково-дослідні розроблення з питань розв'язання соціальних проблем осіб з функціональними обмеженнями з урахуванням передового міжнародного досвіду та багатодітних, неповних, соціально-неблагополучних сімей» [102]. Чому на думку авторів Плану питання сім'ї, інвалідів та осіб з функціональними обмеженнями стосуються тільки жінок важко сказати, але те, що ці проблеми не мають відношення до гендерної рівності – безперечно. Також наявність наступного пункту дає підстави для твердження про наявність гендерних упереджень в авторів Плану: «Проводити культурно-просвітницьку роботу («Дорога до храму»), спрямовану на духовний розвиток сім'ї, жінок, дітей та їх батьків, відродження і збереження народних традицій та обрядів» [102]. Те, що культурно-просвітницька робота має бути спрямована на жінок, але не охоплювати чоловіків означає: 1) чоловіки в Україні вже настільки духовно розвинуті, що «Дорога до храму» їм не потрібна; 2) те, що добре для жінок, не підходить для чоловіків; 3) жінки, як і діти, потребують посиленої уваги державних органів у напрямі їхнього духовного розвитку. На нашу думку, усі три варіанти однаково далекі від ідеї гендерної рівності. У зазначеному контексті важливе значення має указ Президента України «Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [100], у якому наголошено на необхідності активізації зусиль державних органів щодо «здійснення заходів, спрямованих на формування

гендерної культури населення, провадження відповідної інформаційно-пропагандистської діяльності». Очевидно, що заходи спрямовані на формування такої культури були недостатні, бо прем'єр-міністр України теж стверджував: «Не жіноча справа проводити реформи», Печерський суд м. Києва не побачив у цьому твердженні жодної дискримінації, а лише вияв свободи слова [202].

Ключове значення в законодавчому закріпленні ідеї гендерної рівності має уже зазначуваний закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», прийнятий Верховною Радою України 8 вересня 2005 р. [95]. Цей закон разом з наведеним Указом, відповідно до Рекомендацій парламентських слухань на тему: «Рівні права та рівні можливості в Україні: реалії та перспективи», які відбулися 27 червня 2007 р. «визначили інституційно-правові засади гендерних взаємовідносин у суспільстві» [203]. Ці парламентські слухання, по суті, підбили підсумки результатів впровадження Національного плану дій на 2001 – 2005 роки. Висновок було зроблено невтішний: «Темпи і якість впровадження гендерної політики не відповідають потребам часу, що перешкоджає подальшій демократизації та соціальному розвитку» [203].

Постановою Кабінету Міністрів України затверджено «Державну програму з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року» 27 грудня 2006 р. [204]. Важливою в цій Програмі є констатація факту: «Досягнення рівності між жінками і чоловіками є однією з передумов забезпечення стабільного розвитку українського суспільства на засадах демократії» та визначення серед основних завдань «створення відповідної нормативно-правової бази» та «адаптація законодавства України до законодавства ЄС у сфері забезпечення гендерної рівності», а також «створення інституційного механізму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». На виконання завдань Програми на Мінсім'ямолодьспорт, Мін'юст, МЗС було покладено завдання протягом 2007 – 2009 р. «Здійснення заходів з приведення законодавства України у відповідність з міжнародними нормами та

стандартами у сфері забезпечення гендерної рівності» [204]. Ефективність та результативність виконання цієї програми може бути визначена з огляду на прийняття 26 вересня 2013 р. постанови Кабінету міністрів України «Про затвердження Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року» [105], в якій констатовано, що виконання цієї Програми поряд з іншими результатами, дасть змогу «удосконалити нормативно-правову базу у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, привести її у відповідність з міжнародними стандартами та законодавством Європейського Союзу», а також «створити умови та можливості для паритетної участі жінок і чоловіків у прийнятті політичних, економічних та соціальних рішень» [105].

Отже, можна стверджувати, що дія як цього закону та зазначених програм не привела до утвердження в суспільній свідомості ідеї гендерної рівності як обов'язкової складової ефективного, динамічного і демократичного розвитку українського суспільства. Гендерна рівність і надалі сприймається значною частиною українського політикуму як щось таке, що нав'язується міжнародними інституціями й актами, але чуже, зайве і непотрібне для українських реалій. Рівень гендерної культури як в українському суспільстві загалом, так і серед юридичної спільноти, залишається на зародковому рівні і є предметом зацікавлення, на жаль, тільки вузького кола правозахисних і жіночих громадських організацій. Жодного курсу в системі юридичної освіти України, спрямованого на формування в майбутніх юристів розуміння засад гендерної рівності, так і не з'явилося.

У Національному плані дій з утвердження гендерної рівності 2001 р., крім іншого, було передбачено «включити до навчальних програм загальноосвітніх і вищих навчальних закладів I – IV рівня акредитації теми з питань запобігання насильству та торгівлі людьми». Не ставлячи під сумнів важливість зазначеної проблеми, вважаємо, що «поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві», потребує переосмислення значно ширшого кола питань. У зазначеній постанові була також передбачено

«вивчити досвід Київського національного університету імені Тараса Шевченка щодо підготовки і впровадження курсу лекцій про рівні права та можливості жінок і чоловіків (гендерні питання). У разі визнання цього досвіду позитивним, сприяти його поширенню в інших вищих навчальних закладах I – IV рівня акредитації». Можливо, досвід не був визнаний позитивним, чи з інших міркувань, але курс так і не був поширений в інших навчальних закладах. Нині в системі середньої та вищої освіти України немає навчальних курсів, які б сприяли утвердженню гендерної свідомості в суспільстві. Крім того, наявні навчальні курси далі не передбачають гендерної проблематики. Тому для випускників юридичних навчальних закладів України ідея гендерної рівності та нормативно-правові акти, спрямовані на її забезпечення в Україні, залишаються невідомими.

Аналіз зазначених урядових програм дає підставу стверджувати, що в чинному законодавстві України не тільки немає чітко виробленого механізму забезпечення гендерної рівності, а й цілісного розуміння суті гендерної рівності, її юридичного змісту. Це легко простежити навіть на прикладі назв цих програм. Зокрема, в Національному плані дій 2001 р. йдеться про «поліпшення становища жінок» та «сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві». У Державній програмі 2006 р. – про «утвердження гендерної рівності», а в Державній програмі 2013 р. – про «забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Зазначений Закон від 8 вересня 2005 р. також спрямований на «забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків». Іншими словами, в жодному акті не йдеться про забезпечення гендерної рівності, тобто надання однакових прав, свобод і можливостей кожному громадянину незалежно від статі. Крім того, мета Програми 2013 р. визначена так: «Упровадження гендерних підходів в усі сфери життєдіяльності суспільства». На нашу думку, повинно йтися про забезпечення гендерної рівності у всіх сферах правового регулювання, бо невідомо, що саме автори Програми розуміють під «усіма сферами життєдіяльності суспільства».

Суттєві зміни цього становища можливі тільки за таких умов:

1) поглиблення науково-дослідницької роботи з вироблення механізмів адаптації міжнародних норм і стандартів забезпечення гендерної рівності до національних особливостей і традицій українського народу з розмежуванням того позитивного і прогресивного, що є в цій сфері, з реакційним, ретроградним, патріархальним;

2) утвердження ідеї гендерної рівності як складової прав людини, а не специфічного особливого інституту, який має відношення до сім'ї, дітей, молоді та спорту, як це простежується в нинішньому законодавстві України (див. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. «Про затвердження Класифікатора звернень громадян», у якій до однієї групи належить «забезпечення дотримання законності та охорони правопорядку, реалізація прав і свобод громадян», а до іншої «сім'я, діти, молодь, гендерна рівність, фізична культура і спорт») [205];

3) запровадження гендерних підходів у викладанні всього спектра юридичних дисциплін, з окремим поглибленим вивченням суті ідеї гендерної рівності, механізмів її запровадження і забезпечення, значення для демократичного і правового розвитку суспільства. До того часу, поки ідея гендерної рівності не буде усвідомлена юридичною спільнотою, усі кроки на її утвердження будуть мати характер тимчасових компаній та формальних реакцій на вимоги міжнародних інституцій.

Висновки до розділу 2

Узагальнюючи результати проведеного в другому розділі дисертаційної роботи дослідження гендерної рівності як правової категорії та юридичного поняття можна сформулювати такі положення.

Гендерна рівність – це рівні права людини для кожного члена суспільства без огляду на його стать. В економічному, культурному, політичному житті суспільства кожна людина має мати рівні права і можливості, без будь-яких обмежень з огляду на статеву належність. Це стосується, зокрема, доступу до освіти.

Гендерна рівність ніяк не нівелює та не заперечує природні відмінності між чоловіками і жінками. Саме ці відмінності формують основу жіночих прав, тобто тих прав, які можуть мати тільки жінки з огляду на їхню природну здатність до репродуктивної та інших, пов'язаних з цією функцій, як от: годування грудьми чи потреби пов'язані з плануванням сім'ї.

Жіночі права – це специфічні права жінок, зумовлені їхньою репродуктивною функцією, їхнім бажанням, здатністю і можливістю материнства, що є умовою продовження існування людського суспільства. Саме тому з восьми Цілей Тисячоліття, визначених ООН, дві прямо і тісно пов'язані з жіночими правами – це зменшення дитячої смертності та поліпшення охорони материнства. Це права, усвідомлення ролі і значення яких є не тільки індивідуальним інтересом конкретної особи, а умовою існування та розвитку людства. Врегулювання цих прав, їхня чітка законодавча регламентація, реальне забезпечення і захист є нагальною вимогою часу і потребує окремої уваги та правової регламентації.

Поняття «гендерна рівність» та пов'язані з ним інші терміни стали за останні десятиліття найбільш значимими в термінології міжнародно-правових актів та в окресленні соціальних відносин, які ще донедавна залишалися поза увагою, а сьогодні набувають визначального значення у вимірі динаміки успішного та ефективного розвитку суспільства. Саме тому важливе з'ясування історії цього поняття, що окреслює певний ідеал, в напрямі досягнення якого повинен відбуватися прогресивний та ефективний розвиток як окремих країн, так і людства в цілому.

Визначальна роль у формуванні розуміння гендерної рівності та визначенні шляхів і механізмів її законодавчого закріплення і втілення в реалії буття суспільства належить міжнародним інституціям та міжнародним правовим актам, які є результатом осмислення загальнолюдського досвіду у цій сфері.

Забезпечення гендерної рівності на національному рівні повинно ґрунтуватися на врахуванні гендерних відносин, які склалися в цьому суспільстві протягом його попередньої історії, з метою вироблення найбільш

ефективних механізмів усунення гендерних стереотипів та упередженостей.

Забезпечення й утвердження гендерної рівності, будучи показником успішного розвитку сучасного суспільства, повинно бути одним із пріоритетів у діяльності органів державної влади, політичних партій, громадянського суспільства.

РОЗДІЛ 3. ПОЯВА І РОЗВИТОК ІДЕЇ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

3.1 Ідея гендерної рівності як складова національного розвитку українського народу в поглядах Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Михайла Драгоманова, Івана Франка, Михайла Павлика, Володимира Барвінського, Олександра Огоновського

Ідея гендерної рівності, яку сьогодні сприймають як невід’ємний атрибут розвинутого демократичного суспільства та правової держави, у своєму розвитку пройшла складний і багатоетапний шлях. Водночас, було б перебільшенням стверджувати, що чинне законодавство, судова й адміністративна практика сучасної України вільні від гендерних упереджень, стереотипів, порушень принципу гендерної рівності. Підтвердженням цього є прийнята 25 січня 2011 р. Парламентською асамблеєю Ради Європи резолюція 12491 «Становище жінки в Україні» [206]. У ній, зокрема, йдеться про наявність значних проблем щодо становища жінки і забезпечення гендерної рівності в нашій державі. Така ситуація продовжує зберігатися незважаючи на прийняття ряду нормативних актів, спрямованих на поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільну практику, оскільки необхідне законодавче забезпечення – тільки перший крок у потрібному напрямі. Зрозуміло, воно не змінить одразу і докорінно ситуації. Тільки загальне усвідомлення важливості таких змін може дати позитивні результати. Треба не лише використовувати зарубіжний досвід творення суспільства гендерної рівності, а й максимально актуалізувати здобутки попередніх історичних періодів, які відігравали певну роль у теоретичному осмисленні та суспільній практиці. Можна стверджувати, що ідея поліпшення правового статусу та суспільного становища жінки завжди була, і є, невід’ємною складовою всіх прогресивних ідеологій, теорій, учень, рухів, і, навпаки, все реакційне, ретроградне, безперспективне заперечувало гендерну рівність. Зокрема вважали, що та чи інша сфера суспільного буття «не є жіночою справою», намагалися підвести «наукову» чи релігійну основу під

обмежувальні, дискримінаційні стосовно жінки суспільні практики. Ще достатньо багато осіб чоловічої статі, які, за влучною характеристикою Антона Чехова, вважають, що «Отечеству женщина не приносит никакой пользы. Она не ходит на войну, не переписывает бумаг, не строит железных дорог, а запирая от мужа графинчик с водкой, способствует уменьшению акцизных сборов» [207, с. 115]. Тому подальший розвиток України як демократичної, правової, соціальної держави значною мірою залежить і від того, як повно і всесторонньо буде утверджуватися в чинному законодавстві, суспільно-політичних та правових відносинах ідея гендерної рівності. Без неї, не викоринивши пережитки патріархальності та тоталітаризму, неможлива побудова відкритого, толерантного, ефективного суспільства.

Одним з ефективних шляхів у цьому напрямі є використання здобутків попередніх етапів розвитку української правової думки. Невід'ємним елементом української національної ідеї, духовні основи якої заклав Тарас Шевченко, завжди була ідея несприйняття поневолення жінки, її безправного пригнобленого становища. У творчості, громадській і політичній діяльності провідних ідеологів та лідерів українського національного руху, починаючи від творців Кирило-Мефодіївського братства до засновників першої легальної української політичної партії – Русько-української радикальної партії, знаходимо ідеї необхідності здобуття та забезпечення рівності прав чоловіків і жінок, утвердження права доступу до освіти, до участі в громадському і політичному житті кожної людини, без огляду на її статеvu належність. Зокрема, Тарас Шевченко, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Михайло Павлик, Володимир Барвінський внесли свій внесок у становлення і розвиток ідеї гендерної рівності в українській правовій думці.

Сьогодні потрібне повноцінне й усебічне утвердження гендерної рівності як необхідного елемента успішного й динамічного цивілізаційного поступу. Зазначимо, що сучасне розуміння гендерної рівності, всіх її складових елементів й механізмів, вироблених світовою спільнотою та закріплених у

міжнародно-правових актах, потребує осмислення та адаптації до національних умов відповідно до норм, ідей та засад, вироблених українською правовою думкою на попередніх етапах її розвитку. Без цього навіть найкращі норми та рекомендації залишаються тільки деклараціями, які не наблизять сучасне українське суспільство до втілення в суспільні відносини реальної гендерної рівності. З огляду на це вивчення та актуалізація ідеї рівності жінок і чоловіків яскравими представниками української правової думки попередніх історичних періодів є вкрай необхідне. На особливу увагу в цьому аспекті заслуговує ключова постать української духовної історії та культури – Тарас Шевченко.

Перш ніж розглядати ідею гендерної рівності у творчості Великого Поета, зробимо декілька застережень. Очевидно і зрозуміло, що в часи, коли «Продаєм / Або у карти програєм / Людей... не негрів... а таких / Таки хрещених... но простых» [208, с. 244], дискримінація жінки не виглядала, навіть для прогресивних людей того часу, особливо гострою, нагальною проблемою. Національне та соціальне поневолення вважали головною причиною жахливого становища кожної людини, без огляду на її стать. Тарас Шевченко є першим в українській правовій думці мислителем, хто звернув увагу на пригноблене становище жінки, незалежно від її соціального походження, національності, майнового стану. Він розмірковував про рівність жінок і чоловіків, про необхідність досягнення такої рівності в суспільному житті. Саме це дає підставу стверджувати про те, що сучасна ідея гендерної рівності, звичайно без вживання самого терміну, якому лише декілька десятиліть, бере свої витoki в творчості Поета.

Оскільки Шевченко не був теоретиком права, політичним діячем чи організатором жіночого руху, то в нього немає цілісного викладу бачення шляхів усунення дискримінації жінки. Проте він у своїй поетичній творчості витворив цілісну духовну програму прогресивного руху українського суспільства до свободи і справедливості, невід'ємним елементом якого мала би бути і гендерна рівність. Саме визначальний вплив, який мав Тарас Шевченко на увесь подальший розвиток українства, спричинив, крім іншого, і той факт,

що увесь модерний український політичний рух визнавав ідею рівності прав людини, без огляду на її стать, як неодмінний елемент національного визволення і розвитку.

Цілісний та всебічний аналіз проблеми становища і статусу жінки у творах Поета започаткував Іван Франко, звернувши увагу, що проблема дискримінації жінки є однією з ключових у поезії Тараса Шевченка. В одній зі своїх праць він зазначив: «Терпіння і кривди людські порушували його все з однаковою силою, чи то були терпіння мужички, гнаної на панщину і лишаючої свою дитину під снопом, чи терпіння молодої княжни, котрої життя знівечив рідний батько, чи генеральші, котру мати продала за генерала, за палати, чи тої жидівочки, котра мститься криваво на рідному батькові за поругані права люблячого серця.

От тим-то, линуци цілою душею до всіх страждущих і покривджених, Шевченко найревніших тонів добував із своєї кобзи, коли йшло о представлення недолі жіночої. Не знаю в літературі всесвітній поета, котрий би так витривало, так гаряче і з цілою свідомістю промовляв в обороні жінок, в обороні їх права на повне, чисто людське життя, котрий би таким могучим словом бичував усе те, що в'яже, деморалізує і тисне жінчину. Не знаю в літературі всесвітній поета, котрий би представив так високий а так щиро людський ідеал жінки-матері, як се вчинив Шевченко в своїх поемах «Відьма», «Неофіти» і «Марія». Не посвячення своєї людської індивідуальності для мужчини, але найвище натуження тої індивідуальності для діл милосердя, переможення власних терпінь, забуття власних ураз, де йде о службу високій і піднесеній ідеї – добра загалу, добра людськості – отсе ідеал жінки, який полишив нам у спадщину Шевченко. Тож не диво, що й найвищий дотеперішній здобуток людськості на полі моральнім, велику ідею любові ближнього, сю основну ідею християнства, Шевченко в головній мірі вважав ділом жінчини – Марії, матері Ісусової» [209, с. 122]. Свою габілітаційну лекцію на право викладати у Львівському університет, виголошену 18 лютого 1895 р., Іван Франко присвятив розгляду поеми «Наймичка» [210]. Про глибоке

зацікавлення питанням становища жінки у творчості Тараса Шевченка свідчить і нарис, планованої ще у 80-х р. XIX ст. праці Івана Франка «Женщина-мати в поемах Шевченка» [211], яка з певних причин так і не була написана. Свідченням того, що ця проблематика продовжувала викликати зацікавлення Івана Франка до кінця життя, є його стаття «Шевченкова «Марія» [212], опублікована в 1913 р.

Різні аспекти становища та статусу жінки у творчості Тараса Шевченка у своїх працях розглядають також Дмитро Донцов [213], Іван Музичка [214], Богдан Стебельський [215], Софія Рабій-Карпінська [216], Лука Мишуга [217], Ася Гумецька [218] та ін. Проте поза увагою цих та інших дослідників творчості Поета залишився правовий бік окресленої проблеми, хоча, на нашу думку, він є надзвичайно важливим і для розуміння світогляду Тараса Шевченка, і для з'ясування генези ідеї гендерної рівності в українській правовій думці.

Для того, щоб виокремити ідею гендерної рівності у творчості Тараса Шевченка, потрібно з'ясувати наступні питання: а) як він розуміє роль жінки в суспільному, в тім числі державному та політичному житті; б) які подає характеристики становища жінки в минулому, сучасному та перспективі; в) які дискримінаційні практики стосовно жінки є найпоширенішими, на думку Поета; г) які вбачає способи для поліпшення становища жінки у всіх сферах її соціального буття та перспективи досягнення правової рівності.

«Тараса Шевченка, – поета й людину свідомої місії, яку сповняє жінка в народі, тривожить важке життя українського жіноцтва і тому він ставить на перший план проблему української жінки, а зокрема кріпачки, вважаючи її найбільш пекучою, найважливішою серед загального поневолення українського народу. Тарас Шевченко серед загальних кличів про визволення українського народу сміливо висловив вимогу рівних прав жінки. Був це без сумніву перший голос проти поневолення жінки, пониження її маєстату. Гасло визволення жінки підняло в половині XIX сторіччя світове жіноцтво, яке завзято змагається й досі за цілковите зреалізування його в усіх країнах світу» [216, с. 188]. Для

нього питання визволення жінки нерозривно пов'язане з національним і соціальним визволенням. Тут його думка не збігається з поширеною на той час, у тім числі і в середовищі Кирило-Мефодіївського братства, про передчасність формулювання питання про рівноправність жінок. Наприклад, Микола Савич, якого царський режим також звинуватив у належності до Товариства, у своїй записці про емансипацію жінок писав: «Якщо жінки хочуть піднятися до становища і прав чоловіків, вони повинні також піднятися до такого ж ступеню почувань та ідей. /.../ Я думаю, що чоловік ще надто слабкий для звільнення жінки» [219, с. 76]. Наведені слова відображають ставлення до питання рівноправності жінок і чоловіків у середовищі прогресивно налаштованих чоловіків середини ХІХ ст.

Отже, йдеться про заперечення інтелектуальної рівності людей з огляду на їхню статеву належність та спробу надати історично існуючим реаліям обмеження доступу жінок до освіти природно зумовленого характеру. З цього закономірно випливає неможливість участі або допоміжна роль жінок у будь-яких соціальних, політичних та державотворчих процесах. Також важливим є момент надання питанню визволення жінок другорядного, вторинного значення, порівняно із соціальним, політичним чи національним визволенням та обумовленість такого визволення готовністю, бажанням чи усвідомленням з боку чоловіків. Ця практика ХІХ ст., яка й сьогодні ще має достатньо прихильників, була рішуче та однозначно відкинута Тарасом Шевченком. Він ніколи не висловлював зневажливого, зверхнього ставлення до жінки. Жінка в його творах виступає уособленням найвищих чеснот, в тім числі й громадянських, як це відбувається в поемі «Марія», коли саме Ісусова мати після його смерті зберегла й утвердила його ідеали, бо «Брати його, ученики, / Нетвердії, душеубогі, / Катам на муку не дались, / Сховались, потім розійшлись, / І ти їх мусила збирати... / Отож вони якомсь зійшлись / Вночі круг тебе сумувати. / І ти, великая в женах! / І їх унініє, і страх / Розвіяла, мов ту полову, / Своім святим огненным словом! / Ти дух святий свій пронесла / В їх душі вбогі!» [220, с. 461].

Звільнення жінки нерозривно пов'язане з національним визволенням, у боротьбі за яке жінки беруть участь разом і нарівні з чоловіками, як це описано в поемі «Гайдамаки», коли «жінки навіть з рогачами / Пішли в гайдамаки» [221, с. 87]. Ідеалом майбутнього для Тараса Шевченка є гармонія людських відносин, яка не заперечує природного поділу людей, радості материнства, але не припускає будь-якого приниження людини за соціальною, національною чи гендерною ознакою. «І на оновленій землі / Врага не буде, супостата, / А буде син, і буде мати, / І будуть люде на землі» [222, с. 474].

Для Тараса Шевченка беззаперечним є факт, що жахливе становище жінки, її дискримінація не має під собою жодних природних підстав, а є винятково наслідком існуючих нелюдських порядків тогочасної Російської імперії. Від цих порядків потерпає жінка і вся Україна. Тому наскрізним у всій його творчості є порівняння України з матір'ю, ототожнення важкої долі України з жіночою долею, гіркий докір чоловікам за втрачену свободу, за те, що «розковать / Козак сестру свою не хоче, / Сам не соромиться конать / В ярмі» [221, с. 79]. Отже, усунення національного і соціального поневолення неодмінно буде сприяти поліпшенню становища жінки.

Проте в розумінні дискримінованого становища жінки в суспільстві від найдавніших часів, спрямованих проти неї суспільних практик та усталених архаїчних патріархальних суспільством норм, Тарас Шевченко йде значно далі своїх сучасників у розумінні становища жінки в суспільстві, де домінують і правлять чоловіки. Сімона де Бовуар, досліджуючи суспільство первісних кочовиків, зазначає, що в ньому «породілля почувалася не творцем нового життя, а безпорадною іграшкою темних сил /.../. Жінка не знаходила в материнстві підстав для власного вивищення, для утвердження власного існування» [223, с. 74]. Проте і в пізніші часи античності та раннього християнства, середньовіччя та українського суспільства XIX ст. її доля суттєво не відрізнялася від долі жінки періоду первісних кочових племен, особливо якщо вона завагітніла та народила дитину, не перебуваючи в шлюбі. Для Тараса Шевченка це найбільший і найяскравіший прояв дискримінаційної стосовно

жінки. «Надзвичайно зворушлива його особлива любов і пошана до жінок; з найбільшим співчуттям, пройнятий глибоким жалем, ставиться він до тих нещасних дівчат, що внаслідок нерозважної любові стали матерями і, заплямовані за це та відштовхнуті короткозорою громадою, мусять терпіти страшні поневіряння» [224, с. 388].

Повна безправність жінки, її залежне від батьків або чоловіка економічне становище є невід'ємним атрибутом правового статусу жінки в патріархальному суспільстві, однаково притаманне всім соціальним групам і верствам. Тому, з одного боку, сім'я для нього це ідилічне поєднання двох люблячих сердець, а з іншого – середовище, в якому панує свавілля, насильство, немає прав на власну думку і власний вибір. При цьому суб'єктом насильства часто виступають батьки або один з них. Безперечно, елементом гендерної рівності є рівність прав осіб, які створюють сім'ю, необхідність вільної згоди кожного з них. Примус з боку батьків, шлюб без згоди дівчини – звична для патріархальної родини ситуація.

У поемі «Петрусь» Тарас Шевченко описує ситуацію, коли дівчину з бідної дворянської сім'ї видали заміж за старого багатого генерала, що, зрештою закінчилося трагедією для них обох. Він усвідомлює безвихідність такої ситуації, в якій може опинитися кожна дівчина, батьки якої вирішать видати її заміж, не отримавши на це згоди. Безвихідність подібної ситуації полягає в тому, що вона не має ні правових, ні економічних, ні жодних інших можливостей не скоритися волі батьків, тому в подібній ситуації єдине, що може порадити їм Поет, це: «Моліте Господа, дівчата, / Моліте Господа, щоб мати / І вас отак не завдала / За генерала, за палати / І вас отак не продала» [225, с. 405].

Тарас Шевченко переконаний, що гендерна нерівність зумовлена не тільки соціальними та національними чинниками. Колосальним гальмівним чинником в утвердженні гендерної рівності, або, принаймні, поліпшенні становища жінки є суспільна свідомість, що творить «структури примусу, які заохочують групову залежність, що базується на таких факторах, як

національні, расові, класові, гендерні, вікові і сексуальні пріоритети» [226, с. 21]. Поет добре усвідомлює, що зміни в становищі жінки у суспільстві можуть відбуватися тільки після того, як почнуть відбуватися зміни у суспільній свідомості. Тільки після того, як суспільство перестане цькувати того, хто, на його думку, порушив певні засади цього суспільства, які є зазвичай історично минуцями, а то й реакційними, може змінитися і становище окремого індивіда, і всього суспільства загалом. Пригнобленість в одному аспекті не робить пригнобленого гуманнішим і співчутливим до пригнобленого в іншому аспекті. Кріпаки, перебуваючи під соціальним гнітом, були не менш жорстокими і безкомпромісними у ставленні до дівчини-покритки, ніж представники інших соціальних груп.

Гуманізація суспільства може відбутися тільки через усвідомлення необхідності такої гуманізації. Саме в цьому Поет вбачає свою місію і свою можливість впливу: «Неначе ворон той летячи / Про непогоду людям криче, / Так я про сльози, та печаль, / Та про байстрят отих ледачих, / Хоть і нікому їх не жаль, / Розказую та плачу. / Мені їх жаль!.. Мій Боже милий, / Даруй словам святу силу – / Людськеє серце пробивать, / Людськії сльози проливать, / Щоб милость душу осінила, / Щоб спала тихая печаль / На очі їх, щоб стало жаль / Моїх дівчаток, щоб навчились / Путями добрими ходить, / Святого Господа любить / І брата миловать...» [227, с. 342].

Час та державно-правові умови, в яких довелося жити і творити Тарасу Шевченку, унеможлилювали навіть теоретичне осмислення базових складових сучасного розуміння гендерної рівності, як от: рівність політичних прав, доступність освіти, право на вільний вибір професії, рівність в оплаті праці тощо. Адже архаїчне, аграрне суспільство з феодално-середньовічними державними інституціями не знало ні політичних прав, ні вільного вибору професії для чоловіків (для дворянства – по суті, безальтернативна військова служба, для кріпаків – сільська праця, нечисленні винятки тільки підтверджують правило), не кажучи вже про жінок, ні ринку праці. За цих умов

основною формою соціального, громадського, економічного життя індивіда є сім'я.

Саме в сім'ї відбувалася самореалізація людини, тут вона знаходила підтримку та соціальний захист. Через сім'ю формувався і соціальний статус людини. Тому закономірною є така увага до інституту сім'ї у творах Поета. Саме на цьому в аналізі «Марії» наголошує Іван Франко: «Основною суспільності, на думку Шевченка, є сім'я – така і в тій формі, в якій вона задержалася в українських хуторах і селах, не здеморалізованих ще посторонніми силами. Сімейне життя, патріархальне і сумирне – то найбільша святість. Нарушення тої святості, вилом, зроблений в гармонії сімейного життя, се найтяжчий гріх, що вимагає дуже основної експірації. Можна сказати, що на всі хиби і лиха тодішньої передреформаційної суспільності російської Шевченко дивиться крізь призмат святості сім'ї. Робота на панщині, визискування, неправда чиновницка і судова, податки і здирства – все те в світогляді Шевченка займає, без порівняння, менше місце, як пониження людської гідності, якої головним і найтиповішим виразом у нього є пониження жінки, зрада і наруга над дівчиною, якій таким робом назавсідги видбирається можливість легального сімейного життя. З того погляду він остро нападає на солдатчину, нападає й на кріпацькі порядки, що давали можливість панам розпоряджуватися душами селянськими, як худобою» [210, с. 464]. Сім'я для жінки була ще й джерелом радості від материнства, незахмареного боротьбою за виживання та людським осудом. Мати посідає у творчості Тараса Шевченка особливе місце, та й Україну завжди він сприймав як матір.

Із зазначеного випливає, що зародження ідеї гендерної рівності в українській правовій думці потрібно пов'язувати з творчістю Тараса Шевченка. Саме він вперше звернув увагу на дискримінацію жінок не тільки за соціальною, національною, релігійною, а й гендерною ознакою. Це проявлялося передусім у повній безправності, громадському осуді та зневазі до жінки, яка народила дитину, не перебуваючи у шлюбі, та у запереченні права дівчини на шлюб за власним вибором. Для Поета важливе звільнення жінки, забезпечення

їй рівних прав у всіх сферах суспільного життя, оскільки її пригноблене становище зумовлене не природними відмінностями між статями, а історично сформованими суспільно-політичними умовами, в яких більшість людей є безправними. Жінки можуть і повинні брати участь у суспільних змінах, спрямованих на гуманізацію суспільства та його прогресивний розвиток.

Творчість Тараса Шевченка мала визначальний вплив на подальше утвердження і розвиток ідеї гендерної рівності в українській правовій думці. Підтвердженням того, що ця ідея з'являється у всіх прогресивних мислителів і діячів того часу, є творчість однодумців Тараса Шевченка, його соратників у Кирило-Мефодіївському братстві Миколи Костомарова та Пантелеймона Куліша.

Микола Костомаров – одна з ключових постатей українського інтелектуального життя XIX ст. «Період, упродовж якого розгорталася різнобічна діяльність Миколи Костомарова, характерний не тільки розвитком національного відродження, а й інтенсивним процесом формування історії як науки, пробудженням національної свідомості, конституюванням української нації та іншими важливими перетвореннями» [228, с. 5]. Важливою є зміна становища жінки в суспільстві, поява ідеї гендерної рівності, або, в тогочасній термінології, емансипація жінок. М. Костомаров як вчений, викладач, політичний і громадський діяч не міг і не залишив цю проблему поза увагою. Як слушно зауважує Оксана Маланчук-Рибак «в україністиці першопочатком наукової інтерпретації різних аспектів проблеми «жінка і суспільство», зокрема, проблеми «жінка у сімейно-шлюбних відносинах», була праця М. Костомарова «Очерк домашней жизни й нравов великорусского народа в XVI і XVIII в.» (1860). Окрім того, його студії «Дві руські народності» (1861) та «Семейный быт в произведениях южнорусского песенного творчества» (1869) започаткували етнопсихологічний соціостатевий дискурс у дослідницькій роботі. М. Костомаров написав також історичну белетризовану повість «Чернігівка. Бувальщина з другої половини XVII віку» (1881). Мало того, романтично-народницьке трактування фольклорного образу українки, що його

започаткував М. Костомаров, історично-порівняльний аналіз становища жінки у різних слов'янських народів на десятиріччя визначили доміанти в інтерпретації соціокультурних статусів жінки в Україні» [2, с. 46].

Історик українського жіночого руху Марта Богачевська-Хомяк також наголошує: «Перший український учений, який звернувся до історії жіноцтва, займався також історією національних меншостей в імперії. Це був історик і етнограф Микола Костомаров, один з фундаторів Кирило-Мефодіївського братства. 1847 р. він написав палку відозву, в якій змагання України за свободу пов'язувалися із всесвітньою ідеєю братерства і справедливості» [167, с. 33]. Попри це, сьогодні навіть у костомарознавстві немає жодних досліджень з цієї проблематики, підтвердженням чого може слугувати зазначений довідник [228], де з понад 1000 статей немає жодної, дотичної до цієї проблематики. Не аналізує цю проблему й Леонід Ушкалов у своїй книзі «Сковорода, Шевченко, фемінізм... Статті 1010 – 2013 років» [230]. Особистому життю Миколи Костомарова, його взаємовідносинам з матір'ю Тетяною Петрівною Костомаровою; нареченою, яка стала дружиною через 28 років після заручин, Аліною Леонтіївною Костомаровою (в дівочстві – Кригельською), присвятив свій роман В. Домонтович (Віктор Петров) «Аліна й Костомаров» [231]. Проте, ця праця, хоч і написана на підставі документальних матеріалів, але є лише художнім твором. Найближчими до окресленої теми є статті Л. Буряк [232], І. Грабовської [233] та Л. Петришиної [234]. Перша присвячена аналізу науково-творчої спадщини М. Костомарова в контексті історичної фемінології, друга – передумовам формування ідеї рівності жінок та чоловіків на прикладі творчої спадщини Миколи Костомарова, третя – «жіночому питанню» в діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Вплив М. Костомарова на формування та розвиток ідеї гендерної рівності в українській правовій думці ще не був предметом наукового осмислення, хоча, на нашу думку, ця проблема є важливою і для розуміння загального контексту становлення ідеї гендерної рівності, і для більш повного усвідомлення масштабності постаті

М. Костомарова та його ролі в українському інтелектуальному житті середини – другої половини ХІХ ст.

Найважливішим аспектом впливу М. Костомарова на формування ідеї гендерної рівності в українській правовій думці є, на нашу думку, чітке окреслення принципових засадничих відмінностей між становищем жінки в українському та російському суспільствах. Важливими є зауваження Дмитра Дорошенка, який зазначив: «Висновки й характеристики Костомарова дуже влучні й вірні. Костомаров дуже добре знав і українське й московське народне життя, і те і друге досліджував він, і як етнограф, і як історик; рідко хто з учених був так добре ознайомлений з побутом, народною поезією й релігійним життям обох народів. Належачи по батькові до московського, по матері до українського роду, Костомаров і ставився до обох народів майже однаково, з однаковою любов'ю» [235, с. 6]. В одній зі своїх праць М. Костомаров детально характеризує становище жінки в російському суспільстві, зазначаючи, що «всіх іноземців вражав надмір домашнього деспотизму чоловіка над дружиною... Загалом жінка вважалася істотою нижчою від чоловіка. Російська жінка була постійною невольницею з дитинства до смерті. В селянському побуті хоча й вона знаходилася під гнітом важких робіт, хоч на неї, як на робочого коня, покладали все, що було більш важким, але принаймні не тримали під замком... У знатних і заможних людей московської держави жіноча стать знаходилася під замком, як в мусульманських гаремах» [236, с. 103]. Натомість «таке нещасливе становище не загрожує українці...тут не можна бачити такого жахливого становища жінки, при якому тиранство чоловіка робить з неї безсловесне знаряддя» [237, с. 169]. У програмному документі Кирило-Мефодіївського братства «Книги буття українського народу», автором якого був М. Костомаров, теж наголошено, що «всякий чужестранець, заїхавши туди, дивувався, що ні в одній стороні на світі не було такого братства, такої віри, нігде муж не любив так щиро своєї жони, а діти родителів» як в Україні [238, с. 257].

З урахуванням того факту, що створення Кирило-Мефодіївського братства є першою спробою боротьби за національне визволення українського народу, можна стверджувати, що: а) дещо ідеалізуючи сімейні взаємовідносини українців, суспільну ситуацію в період козацької доби, М. Костомаров уважав погіршення становища жінки, її незрівнянно гірший правовий статус, порівняно з чоловіком, за чинним законодавством Російської імперії наслідком накиннутих ззовні норм і порядків, чужих і ворожих українцям; б) забезпечення гендерної рівності, тобто повноправного становища жінки у всіх сферах суспільного життя, забезпечення можливості здобувати освіту, реалізувати себе в будь-якій сфері духовної-інтелектуальної діяльності, мати доступ до всіх професій та видів занять тісно і нерозривно пов'язане з національним визволенням українського народу; в) «І встане Україна, і буде непідлеглою Річчю Посполитою» [238, с. 258] тоді, коли увесь український народ, чоловіки і жінки разом, спільно будуть прагнути досягнення цієї мети та боротися за її здобуття. Ці погляди повною мірою поділяли й інші братчики: Тарас Шевченко, Микола Гулак, Пантелеймон Куліш, Василь Білозерський. Підставою для такого твердження може бути, зокрема, пояснення В. Білозерського до Статуту товариства, де він, визначаючи форми та методи роботи, стверджував: «Впливати на уми молодих людей і жінок з метою, прийнятою товариством, і допомагати всіма засобами тим з них, які можуть бути корисні, для приготування суспільства до нового порядку, який може наступити. Належить діяти на розум жінок з метою вказати їм виховання в дусі слов'янської ідеї... досягнення рівності і достоїнства прав людських» [239, с. 393].

Дослідниця Л. В. Петришина слушно зауважує, що «закріплення у програмних документах положення про необхідність виховання жінок у дусі слов'янської ідеї при більш тривалому існуванню товариства неминуче сприяло б залученню їх до участі в його діяльності. Цього не сталося виключно через брак часу. Сама постановка питання виховання жінок була досить актуальною і співзвучною з питанням емансипації жінки, що активно обговорювалось у цей час у європейських країнах. Але братчики висунули

завдання національного виховання жінки, що фактично до започаткування жіночого руху в Україні на довгі роки визначило його особливості і стало дороговказом на довгі роки поневірян'я і боротьби» [234, с. 500].

Після розгрому Братства, арешту, тривалого слідства та заслання, які не тільки підірвали здоров'я, а й зруйнували його життєві плани, М. Костомаров змушений був поселитися в тогочасній столиці імперії, оскільки викладацька та наукова діяльність в університетах Києва, Харкова чи Одеси для нього буда заборонена російським імперським режимом. 20 листопада 1859 р. він прочитав свою першу вступну лекцію з курсу вітчизняної історії у Петербурзькому університеті. Як згадував М. Костомаров «Наплив публіки був великий; декілька державних осіб відвідали мою лекцію. Після завершення читання почалися аплодисменти, а потім група молодих людей підхопила мене на руки і винесла з університетської будівлі до екіпажу» [240, с. 526]. Тут йому довелося безпосередньо зіткнутися з проблемою жіночої освіти, доступу жінок до університетів. Учений згадував: «З того часу почалося моє звичайне читання лекцій. Наплив публіки не тільки не зменшувався, але з кожною лекцією зростав: аудиторія моя завжди була напхана особами різного звання, а між ними було багато жінок і дівчат» [240, с. 526].

У вересні 1861 р. відбувся виступ студентів, результатом чого стали масові арешти та розпорядження міністра освіти про тимчасове закриття Петербурзького університету. Причиною незадоволення студентів були зміни в правилах, що регулювали діяльність університету. Однією з таких змін було «закриття університетських аудиторій для осіб жіночої статі». З огляду на негативне ставлення до М. Костомарова представників влади і представників реакційної шовіністичної російської професури через його активну українську діяльність, хоча вона й була суто культурологічною та науковою, він не брав участі в цих подіях. Проте це його не убезпечило від безпідставних звинувачень. «Я не приймав ні найменшої участі в тогочасних університетських питаннях, і хоча студенти часто приходили до мене, щоб обговорити зі мною, що їм робити, але я відповідав їм, що не знаю їх справ, що знаю тільки науку,

якій повністю посвятив себе, і все, що не відноситься безпосередньо до моєї науки, мене не цікавить. Студенти були дуже незадоволені мною за таку постановку себе до їх студентської справи, але мені не вдалося уникнути наклепів, нічим не заслужених» [240, с. 547].

Очевидно, що тут вчений зумисне дистанціюється від студентських заворушень, щоб не дати приводу для можливих репресій з боку влади. Його справжнє ставлення до вимог студентів і до доступності університетської освіти пвін показує у реальних діях. Оскільки університет і далі залишався закритий, то студенти на початку 1862 р. склали план публічних лекцій, який мав вигляд повного університетського курсу. Декілька професорів, серед яких і М. Костомаров, погодилися «читати лекції, кожен зі свого предмету і певні години і тиждень і без будь-якої винагороди за працю, приносячи таким чином свої наукові заняття в жертву бідним студентам... Лекції читалися у великій залі міської Думи, дуже просторій і світлій... Таким чином, після закриття університету сам по собі виник новий, зовсім вільний університет, відкритий для осіб обох статей всіх звань і без будь-якого офіційного начальства» [240, с. 550 – 551].

Важливим аспектом наукової спадщини М. Костомарова є дослідження ролі та місця жінки в історії, його цікавив «феномен відомих в історії жінок, їхній вплив, як на чоловіків при прийнятті доленосних рішень, так і на історію в цілому» [232, с. 348], а його історико-фемінологічні дослідження «демонстрували актуальність тематики у контексті соціальних, культурних, психологічних трансформацій суспільства» [232, с. 362], що відбувалися в другій половині ХІХ ст.

Реальному утвердженню ідеї гендерної рівності сприяла і безпосередня підтримка вченим жінок в їхній науковій, перекладацькій та літературній діяльності. Саме під його впливом самостійну перекладацьку, а пізніше й наукову діяльність розпочала Надія Білозерська – одна із зачинательок жіночого руху в Російській імперії. Завдяки їй вперше була опублікована автобіографія М. Костомарова («Русская мысль», 1885, № 5, 6). Після смерті

вченого вона написала про нього спогади (Русская старина», 1886, № 3, 5, 6). «Мемуари охоплюють майже два десятиліття, які були позначені найбільшим розвитком таланту, наукової та літературної діяльності Костомарова, упродовж яких Білозерська безпосередньо спілкувалася і співпрацювала з ним» [241, с. 198 – 199]. Народилась Н. Білозерська 1838 р. «в напівнімецькій сім'ї (батько був німець, мати – росіянка)» [242, с. 925]. Після смерті батька її мати з дітьми переїхала до свого брата Миколи Катеніна в Костромську губернію. У Шевченківському словнику зазначено, що Микола Катенін «фінансував видання журн. «Основа»», а також, що він «родич В. Білозерського» [243, с. 283], хоча в довідці про Н. Білозерську нема інформації, що це її дядько, як і про її дівоче прізвище – Ган [244, с. 71]. Саме в домі дядька вона познайомилася з В. Білозерським і вийшла за нього заміж. Він був членом Кирило-Мефодіївського братства, якого відправили сюди на заслання після розгрому братства.

Із січня 1856 р. Надія Білозерська проживає у Петербурзі. З цього часу для неї почалося нове життя: «Я опинилася в колі українців, на чолі яких були Куліш, Костомаров і Шевченко, слухала багато, багато цікавого, оскільки поряд з розмовами про відродження України піднімалися більш широкі, загальнолюдські питання [242, с. 927]. Після заснування в 1860 р. журналу «Основа», першого українського періодичного видання в межах Російської імперії, редактором якого був її чоловік, Надія Білозерська розпочинає свою літературну діяльність. Особливо вона починає цікавитися питанням прав жінок: «Жіноче питання, яке виникло у нас в другій половині 50-х років», не тільки отримало підтримку в суспільстві і літературі, а й стало модним [245, с. 49]. Першим і головним моментом у цьому процесі стало питання жіночої освіти. Важливість цієї проблеми засвідчує ґрунтовна стаття, опублікована в «Основі» [246]. «Декілька років вже наше суспільство думає про покращення виховання жінок», тобто про жіночу освіту. Реальним здобутком цих процесів стало те, що «Київ першим з українських міст відкрив у себе жіночу гімназію» [246, с. 79]. Надія Білозерська разом з декількома своїми

однодумницями розпочала благодійницьку діяльність, створивши «Товариство для надання матеріальної допомоги бідному населенню Петербургу», брала активну участь в організації та діяльності недільних шкіл. Проте така діяльність не могла вирішити головного питання: постійна робота і гарантований заробіток, які б могли стати економічним підґрунтям і посприяти самостійності, громадській активності і благодійності жінок. Без цього «інтелігентна жінка залишиться в тому ж зачарованому колі бездіяльності і безпомічності» [245, с. 119]. Одним зі шляхів вирішення питання була видавнича і перекладацька діяльність. Зокрема, Н. Білозерська брала активну участь у створенні та діяльності артілі жінок-перекладачів. У цьому напрямі розгорнулася активна співпраця між нею та Марком Вовчком. «В цей час Марко Вовчок почала видавати «Иллюстрированный журнал» на кошти книготорговця Звонарьова і редагувала наукові перекладні книжки, що він видавав, даючи мені роботу за роботою» [242, с. 932] – згадувала Н. Білозерська.

У 1868 р. Н. Білозерська стала домашнім секретарем М. Костомарова, який через хворобу очей не міг повноцінно самостійно працювати. Вона робила для нього виписки в Публічній бібліотеці, вибірки з книжок і записувала праці, які вчений диктував. Ця робота стала для неї справжньою науковою школою і допомогла освоїти форми і методи наукової роботи. Після завершення співпраці з істориком вона почала самостійну наукову роботу. За пропозицією Дмитра Мордовцева вона писала рецензії, пізніше стала співробітницею журналу «Исторический Вестник». З-під її пера вийшла низка наукових праць з історії, літератури, жіночого руху. Не залишала вона й перекладацької роботи.

Постать Н. Білозерської також тісно пов'язана з боротьбою жінок за доступ до вищої освіти. Вона була однією з ініціаторок листа на ім'я ректора Петербурзького університету про надання змоги доступу жінкам до вищої освіти. Результатом її зусиль було відкриття Вищих жіночих курсів, які стали першим кроком до надання жінкам рівного з чоловіками доступу до вищої освіти.

Значний вплив мала творчість і діяльність М. Костомарова на Катерину Юнге, засновницю і керівника в 1882 – 1887 рр. жіночої школи малювання в Києві. У своїх спогадах вона, згадуючи період його викладацької діяльності писала: «И вот, не только этот опальный недавно человек, при общем восторге, восходит на кафедру, но за ним растворяются двери университета для другого опального до сих пор существа – для женщины» [247, с. 310].

Ще один з членів Кирило-Мефодіївського братства, постать якого неможливо оминати, коли йде мова про появу та розвиток ідеї гендерної рівності в українській правовій думці середини – другої половини ХІХ ст., є Пантелеймон Куліш. Його вплив в цьому аспекті двоякий. Перший – власною творчістю, другий – підтримкою та сприянням приходу в українську літературу жінок. Можна з певністю стверджувати, що, в першу чергу, саме завдяки йому літературною творчістю почали займатися і Марія Олександрівна Вілінська (Марко Вовчок), і Олександра Михайлівна Білозерська (Ганна Барвінок).

Сучасний дослідник творчості письменника В. М. Івашків зазначає, що «Куліш дуже серйозно намагався естетично та історично обґрунтувати тему вищості жіночого начала у сутності людського буття (про це відомо не лише із змісту самих творів, а й з висловлювань письменника» [248, с. 622]. На думку іншого сучасного дослідника Є. К. Нахліка, можна стверджувати про «протофеміністичні погляди Куліша», що засвідчує його лист до Н. Білозерської від 16 листопада 1886 р., у якому він, зокрема, зазначив: «Природа мужчин изолгалась и блязировалась вконец. «Чаю жизни будущего века», который должен быть женский в силу закона, что зло мужского можновладства дошло до крайности». Далі вчений наголошував, що «на Кулішеве схиляння перед жінкою як такою, особливо виявлене у середині 80-х років, певний вплив здійснив ще П. Плетньов (поет, літературний критик, з 1840 по 1861 рр. ректор Петербурзького університету – І. А.). У вуста списаного з нього персонажа Сабанова («Дедушкин завет») Куліш вклав слова, що їх, очевидно, справді казав йому улюблений наставник: «Я женскую

природу люблю в еї прекрасних проявлених. Я жєнщину ставлю вище мужчини в нравственної жєзни чєловєчєства. Жєнщина – вдєхновитєльниця мужчини» [249, с. 245].

Вєднєчас вє ж таки є пїдстави ствєрджувати, щє цє думки і пєреконання самєгє Кулїша, а нє йєгє наставника. Длє такогє твєрдження є пєвнї пїдстави. Пє-пєршє, визначальний вплив матерї на формування йєгє свїтогляду. «Вєна щє з ранньєгє дитинства прищєпила йєму любов до рїдної мєви, народної пїснї. Природна мудрїсть цїєї жїнки навчила щє малєгє Пєнька пєважати простих людєй, щє й стало тим чинником, завдяки якому, пєвнє, вїн звєрнувся до їхньої твєрчєстї, їсторїї, мєви, а також присвятив свою дїяльнїсть пєрєсвїтї українськєгє народу» [250, с. 27].

У своїй автобїєграфїї, згадуєчи дитинство, пїсьмєнник писав: «Був у матерї пєщєною дитиною, а отця жахався і вїд гєлєсу йєгє трємтїв. Олєксандєр Андрїєвич, бувши сам тїла могучєгє, нєхтував слабєвитєю дитиною. Нєхтування сє, щє далшє, почувалось дитиною бїльшє і бїльшє. Син хєвався вїд отця, а отцєвї байдужє було пєрє сина. Так наш писатєль рїс тїльки на очах у матерї» [251, с. 24 – 25]. Згадуєчи пєрє свою матїр, Кулїш наголошував, щє «була в нєї гєлова нєабияка... Бувало, сєрєд гучної бєсїди загорїться вєна якою думкою правєдною, устанє з свєгє мїсця і вєлїчно вїйдє насєрєд свїтлицї, даєчи рукою такий знак, щє всї замєвкали. І зачнє вєна глєголїти, і всї її слухають, мєв панєтця в цєрквї. І сам Олєксандєр Андрїєвич нахїлїть свою чїсто зформовану кучєряву гєлову, а пєтїм, шуткуєчи, зачнє розумєм і слєвом своєї жїнки хвалїтїсь. Сєрєд людєй вїн був тихий і ласкавий; сєрєд людєй вєна над нїм панувала, і любє йєму було давати їй пєрєд» [251, с. 25]. Характерїзуєчи вплив матерї, вїн писав: «Мати Кулїша була людїна проста, нєпїсьмєнна. Тєдї, було, і пє панськїх дємах кажуть: Навїщє дївчат учїти пїсьмєнства? Щєб до пєлюбєвнїкїв лїсти писали? Вєлїка вїйшла з того корїсть нашєму писатєлєвї. Катєрїна Іванївна умїла розмєвляти тїльки українськєю мєвою і, щє мала в гєловї, вє тє взяла нє з книжєк, а з живєї народної рєчї... Нє було кращєгє гєлєсу нї в когє, як в Кулїшєвєї матерї; нїхтє

не співав таких давніх пісень, як вона... Пісня була в неї не забавкою: вона думала піснями. Сидя за роботою, ніколи вона не вмовкала; тільки було зідхне, задумається – і знов співає. А серед бесіди в неї було що слово, то й приказка; проміж двома чи трьома періодами речі вона було вставляє співаний поетичний дріб'язок з народної антології. Розмова її інколи бувала дуже весела або посмішлива, – гостре мала слово; а другим разом поведе речі поважні про святощі, про людську долю, про давні давна – і дитині Пантелеймону любо було її слухати» [251, с. 25 – 26].

Наведене дає підстави стверджувати про не тільки визначальний емоційний, а й інтелектуальний та духовний вплив матері. Вплив, який сформував у Куліша переконання про те, що тільки недоліки тогочасного суспільства не дають можливості жінкам отримувати освіту, займати належне і незалежне становище в суспільстві, вносити свій вагомий внесок у розвиток цього суспільства. Це переконання він чітко висловлював у своїй творчості, що є ще однією підставою для твердження про визнання ним вищості жінки. Зокрема, високий статус жінки в суспільстві, визнання її визначального впливу на суспільство є, на думку поета, притаманні українському народові як національна особливість. Зокрема, в поемі «Маруся Богуславка» Пантелеймон Куліш писав: «Народи славляться великими мужами / Війни й політики, науки і іскуства / А ми пишаємось дівчатами й жінками, / Вінцями краси, / скарбівницями чувства. / Розкішно живучи райми-хуторами, / Столичного вони не знають душогубства, / Мов зорі, в чистоті круг життя совершають, / Піснями вічними серця нам просвіщають [5, с. 191]. У драмі «Байда, князь Вишневецький», наголошуючи на ролі і значенні жінок у суспільному прогресі, стверджував: «Жіноча жертва нарівні з мужською / Грядуще царство правди приближає» [253, с. 362]. Подібні ідеї П. Куліш висловлював і в листуванні. У листі до свого приятеля Івана Хільчевського у травні 1869 р він писав.: «Нынешнее воспитание и положение мужчин вообще приводит к безхарактерности. Женщины, случаймо, находятся, вне вредных влияний, уничижающих человека в мужской форме. Так надобно старатся, чтобы они

сами были в состоянии заботиться о своем семействе, не рассчитывая на руководство так называемого более сильного (вовсе не с нравственной стороны) существа» [254, с. 95]. Очевидно, що першим кроком до цього мала стати доступність для жінок усіх форм освіти. Тому слід погодитися з думкою, що П. Куліш відстоював «необхідність освіти для жінок як повноправних і повноцінних учасників суспільного життя» [250, с. 104].

Василь Щурат у своєму дослідженні, присвяченому аналізу філософських засад творчості Пантелеймона Куліша, наголошує, що для нього притаманний «вельми замітний культ жінки» [255, с. 6]. Шанобливе ставлення до жінки, усвідомлення визначальної ролі гармонійних міжособистісних стосунків для індивідуального щастя кожної людини притаманне не тільки його поетичній творчості. «Коли Куліш, гостюючи 1860 р. в Києві, зустрівся там із сердечними привітаними жіноцтва, на основі чого про нього пішли сплетні в Петербург, він писав до приятеля Каменецького, що зближення з жінками ніколи не буде уважати негідним вищих характерів. «Се ж є життя, а те що називають життям – люди учені і ділові, то надвірна робота. Правдиве життя в хаті і під хатою коло жінки. Все, що здалека від неї – то епізоди, що в'яжуться з головним». Чому? Відповідь на це питання можна знайти в ранній повісті Куліша «Майор» (1859 р.), а потім в «Дівочому серці» і в інших писаннях. Зближення до жінки – це зближення до правдивої природи, до джерела світової любові. Де таке зближення бачимо, там більше щастя». І далі, як зазначає Василь Щурат, «Куліш прийшов до думки про потребу визволення її (жінки – І. А.). Першим ступнем на шляху до визволення – згідно з думками Кирило-Мефодіївського Братства – вважав Куліш вищу освіту. Тому й у свої львівських планах культурно-національної діяльності мав на увазі заснування української жіночої гімназії» [255, с. 95 – 97]. Забезпечення доступу до освіти, надання можливостей для повноцінної участі жінок в економічному, політичному і культурному житті суспільства є необхідною умовою та гарантією його прогресивного та динамічного розвитку. Без забезпечення гендерної рівності такий розвиток, на думку Пантелеймона Куліша, неможливий.

Закономірною є та увага, яку приділяв питанню становища і статусу жінки найбільший український мислитель другої половини ХІХ ст. Михайло Драгоманов. Він прагнув збагатити український національний рух передовими і прогресивними ідеями свого часу, активно і рішуче виступав за гендерну рівність як за повну і безумовну рівність людей у їхніх політичних, громадянських, економічних та інших правах без огляду на статеву належність. Не буде перебільшенням стверджувати, що саме завдяки М. Драгоманову, його впливу цією проблемою зацікавилися І. Франко та М. Павлик – найбільш послідовні та активні прихильники гендерної рівності в українській правовій думці другої половини ХІХ ст. Суттєвим, якщо не визначальним, був також його вплив на Наталію Кобринську, засновницю та організаторку українського жіночого руху. Завдяки братові активно зацікавилася питанням рівноправності жінок і чоловіків сестра Ольга (пізніше відома як українська письменниця Олена Пчілка), «яку по смерті батька він узяв на свої руки й дав їй чудове на ті часи виховання» [256, с. 138]. Важко погодитися з відомою дослідницею українського жіночого руху Мартою Богачевською-Хомяк, яка стверджує: «Рідний брат Олени Пчілки, Михайло Драгоманов, недооцінював значення її громадської діяльності. Його ідеї мали величезний вплив на формування генерації, на долю якої прийшлися соціально-політичні потрясіння початку ХХ ст. Він підтримував рух за рівноправність жінок, заохочував і готував свою доньку до вступу до вищої школи, користався з допомоги дружини у своїй роботі, але вважав, що місце жінки – в хаті з дітьми» [167, с. 59]. Про яку підтримку рівноправності жінок може йтися, якщо є переконання, що їхнє місце «в хаті з дітьми». Це, на нашу думку, данина фемінізмові як ідеології, яка протиставляє людей за їхньою статевою ознакою, а не сприймає гендерну рівність як елемент прогресивного розвитку людського суспільства.

Початку формуванню нового бачення проблеми статусу жінки серед української молоді, як і формуванню модерного українського громадсько-політичного руху, посприяли три листи Михайла Драгоманова до редакції львівського молодіжного журналу «Друг», у якому співпрацювали Іван Франко,

Михайло Павлик, низка інших активних представників тогочасної української молоді, що були написані та опубліковані в 1875 – 1876 рр. Серед інших проблем у цих листах було піднято й питання статусу жінки, бачення її ролі й місця в суспільному та громадському житті. Критикуючи позицію редакції, яка, серед інших, ставила завдання «дать публике, особливо красавицам, «занятную» лектуру» (продовжуючи, очевидно, традицію журналу «Русалка. Письмо для красавиц» [258]), Михайло Драгоманов зауважив, що таке ставлення до жінок, «в которых в Галичине, по немецкому образцу, видят кухарок или, по-шляхетско-польскому, наложниц и салонных болтуний, /.../ которые не читали ничего, кроме молитвенника да польских «Розмаитосцей» [258, с. 409] є шкідливим, реакційним та безперспективним. У третьому листі, відповідаючи на закид, що його ідеалом є «с стриженным волосьем нигилистка, чи емансипована прогрессистка, спорящая с мужчинами о политических вопросах, а не старающаяся про свои діти», він писав: «Стрижку или не стрижку оставим /.../. Равно так же кто предпочитает жить не с развитым человеком, а с рабыней, куклой, паразитом и в лучшем случае с недоростком, тот может быть спокоен, что таких женщин станет еще надолго. А что «мой идеал» эмансипирована прогрессистка, спорящая с мужчинами во всех «вопросах», которые доступны прогрессивному мужчине, – это я затрудняюсь сказать. /.../ Разве это только мой идеал или даже только «чад России эпохи реформенной», а не идеал всей передовой Европы и Америки? Вы вдумайтесь-ка в смысл слова «эмансипированный» да прочитайте хоть Милля «Рабство женщин» да потом и пожимайте высокомерно плечами, пока честная работа передовых женщин, между которыми, говорю это с гордостью, наши занимают не последнее место, дружным натиском в Америке, Англии, Швейцарии, Голландии, Италии, Австралии займет шаг за шагом все позиции, которые до сих пор составляли монополию мужчин. Страх того, что тогда «оставлят в небрежении дітей», так же основателен, как страх наших бабушек, что если все мужики будут вольны, то не будет кому за плугом ходить» [259, с. 419 – 420]. Зокрема, М. Драгоманов зауважив, що причина відмінності рівня участі жінок і

чоловіків в інтелектуальному розвитку суспільства зумовлена тільки та винятково в доступі жінок до освіти, їхній можливості її здобути, відмінності в чоловічій і жіночій освіті. На той час, як відомо, вища освіта для жінок була недоступною майже в усіх країнах.

Михайло Павлик, згадуючи про цей період, писав, що аналізуючи цю проблему, «казав Драгоманов прислати з Києва, на мої руки, російський переклад звісної праці Мілля про підданство жінок (тут варто зауважити, що ініціатором та редактором цього перекладу була визначна українська письменниця Марко Вовчок [261]) і твори Добролюбова зі статтями про жіноцтво, котрі прийшли літом 1876 р. Цим і почав Драгоманов емансипаційний жіночий рух серед нас львів'ян, (котрі, однако, захоплювалися, якийсь час, більше повістю Чернишевського «Что делать», яку дістали вкінці 1876 р. – чому Драгоманів був дуже не рад, бо вважав цю повість, щонайменше, за туману в жіночій справі, а то й шкідливу для молодіжи – як показували приміри в Росії» [261, с.4].

Заклики Михайла Драгоманова, в тім числі й щодо емансипації жінок, знайшли відгук і підтримку серед прогресивної української молоді. Проте їй одразу ж довелося зіткнутися з репресивною системою Австро-Угорської імперії, яка загалом не толерувала прогресивні ідеї, а щодо їхнього поширення серед українського населення, взагалі була рішуче проти [262].

Позиція щодо статусу жінки в суспільстві, висловлена мислителем в листах до редакції журналу «Друг», чітко простежується від початків його наукової і громадської діяльності. Пробна лекція, що її Михайло Драгоманов прочитав для отримання звання приват-доцента університету св. Володимира у Києві, мала назву «О состоянии женщины в первый век Римской империи» [263]. Однією з ключових у цій праці була ідея рівноправності жінок і чоловіків як одна зі складових прогресивного розвитку людського суспільства. Він рішуче заперечував загальноприйнятту, починаючи від римських авторів, точку зору про становище жінки в Римській імперії і негативне значення, яке нібито мав розпад патріархальної сім'ї. Навпаки, розпад патріархальної сім'ї з її

«нерозвинутістю людської особистості», абсолютним юридичним та фактичним безправ'ям жінки був явищем прогресивним, оскільки дав змогу жінкам брати участь у суспільному житті, а майнові права та право розлучення, які отримали жінки в період Римської імперії, підготували «можливість християнських дружин, у яких церква запитує перед вступом у шлюб про її особисту згоду на шлюб», тобто заклали засади рівності прав чоловіка і жінки [263, с. 33].

Позиція Михайла Драгоманова щодо статусу жінки в суспільстві однаково далека і від реакційного консерватизму, який обмежував світ жінки та її можливості до трьох К – Küche, Kirche, Kinder (кухня, церква, дитина), і від радикального нігілізму з його запереченням цінності сім'ї. В одному зі своїх листів він писав до Михайла Павлика: «Обороняйте права жінок на освіту, на працю, на долю в громадському житті, розширяйте право розводу, але стережіться проповідувати вільну любов, як у птахів (це, не зовсім вдале порівняння Михайла Павлика, сказане ним, тоді двадцятирічним хлопцем, під часу судового засідання, було непомірно роздуте та розтиражоване противниками прогресивних ідей і жіночої рівноправності з метою створення карикатурного образу молодих радикалів та їх дискредитації. – І. А.). Бо й у птахів по більшій частині моногамія існує, поки виростуть діти – а в людей же дитина росте 20 р.» [264, с. 151].

Гендерна рівність не заперечує і не ставить під сумнів існування інституту сім'ї, яка не може залежати тільки від емоційно-духовного стану двох осіб, що її створили, оскільки породжує для них не тільки права, а й обов'язки. Тому вільна згода чоловіка і жінки на створення сім'ї, право на розлучення не є чинниками заперечення чи нівеляції цього суспільного інституту. Любов, як основа створення сім'ї, не виключає потреби правової регламентації її функціонування, необхідності її збереження і як духовної, і як соціально-економічної, і як культурно-цивілізаційної структури. «Воля – волею, та треба ж якої небудь конституції і на вольність у любові, як і на вольність у громаді, а *liberum veto* (принцип одноголосного прийняття рішень. – І. А.) не годиться ні тут, ні там. Правда, в ділах любові важко написати конституцію, а ще важче

боронити її судом, – але все таки вона мусить бути вироблена і боронена культурою, – котра знатиме і егоїзм і альтруїзм, і рефлексии вольності і рефлексии задержки. Без того ж проповідь вільної любові вийде на користь егоїстам і всього менше на користь жінок. Я це знаю на прикладі нігілістичних кружків, – в котрих так багато виходило самогубств, найбільше серед жінок» [264, с. 152].

Визначення й окреслення поняття гендерної рівності в сучасному його розумінні в українській правовій думці вперше простежується у «Програмі» до «Громади» – періодичному виданні, яке Михайло Драгоманов, спільно з Михайлом Павликом та Сергієм Подолинським, започаткували у 1880 р. у Женеві. Саме тут чітко зазначено, що умовою всіх прогресивних політичних, соціальних та економічних змін у суспільстві є вимога «рівного права для всякої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат» [265, с. 151]. Тобто не йдеться про надання жінкам тих чи інших прав, як цього, наприклад, вимагали суфражистки, виборюючи право жінок брати участь у виборах, тобто надання їм права голосу. Михайло Драгоманов не виокремлював якихось специфічних жіночих прав у політичній чи економічній сферах, чи в громадському житті. Він наголошував, що невід'ємним елементом політичної свободи є «рівність усіх у громадянських правах і обов'язках» [266, с. 10]. Політичні, громадянські, культурні та інші права особи жодним чином не можуть залежати від її статі. З цього приводу він писав у одному з листів до Наталії Кобринської: «Я все ніяк не можу поділити арифметику на жіночу і чоловічу і думаю, що вона одна для всіх і що жінки себе найскорше піднімуть, коли просто стануть робити всі наші праці не гірше нас» [261, с. 14 – 15].

Нині, коли на основі досвіду реально існуючої політичної свободи, конституційного закріплення рівноправності жінок і чоловіків, можна констатувати стійкість і живучість дискримінаційних суспільних практик щодо жінок та гендерних стереотипів і упереджень, з даним твердженням Михайла Драгоманова не можна погодитися. Жінці й сьогодні треба робити всі справи, що їх роблять чоловіки, значно краще від останніх, щоб досягнути однакового

результату. У цьому й полягає реальна, історично виважена оцінка здобутків тієї чи іншої постаті, щоб оцінювати їх не з позиції сьогодення, а з позицій часу, в якому їй довелося жити й працювати. У другій половині XIX ст., коли жінки мали незрівнянно гірший правовий статус порівняно з чоловіками, будучи позбавлені політичних прав, доступу до освіти тощо, могло видаватися, що достатньо змін на рівні законодавства і все вирівняється само собою. Проте це виявилось значно важче і складніше. Хоча зрозуміло, що передбачити цього, ні Михайло Драгоманов, ні будь-хто з прогресивних мислителів XIX не міг. Хоча, безперечно, його ідея про рівність всіх незалежно від статі, є значно ближчою до ідеї гендерної рівності, ніж поступове надання жінкам окремих політичних, культурних, громадянських прав, тобто «підтягування» правового статусу жінки до статусу чоловіків. Заслуговує на увагу й той факт, що для Михайла Драгоманова гендерна рівність жодним чином не заперечувала потреби особливого, посиленого захисту здоров'я жінок і дітей. Так, одним з головних завдань в соціально-економічній сфері він вважав «обмеження годин денної праці, перш за все для жінок і дітей, – часом, при якому було б можливим збереження здоров'я та розвиток тілесний і моральний» [266, с. 16]. Очевидно, що нічна праця, на його думку, для цих категорій працівників повинна бути безумовно заборонена.

Однією з ключових постатей українського інтелектуального життя та українського національного поступу другої половини XIX – початку XX ст. є, безперечно Іван Франко. Важко знайти сферу українського культурного, політичного, громадського і наукового життя, де б його вплив не був, якщо не визначальний, то, принаймні, суттєвий і значимий. Зазначене повною мірою стосується й ідеї гендерної рівності в українській правовій думці окресленого періоду. Ця проблема уже частково була висвітлена в літературі. Передусім у монографії славетної української дослідниці, активної учасниці світового українського жіночого руху Ірени Книш «Іван Франко та рівноправність жінки» [267]. Окремий розділ під назвою «Я противлюсь емансипації жінок зі зв'язків сім'ї, подружжя, любови» є у фундаментальній монографії Луки Луціва,

присвяченій Іванові Франкові [268]. Громадську позицію Івана Франка крізь призму гендерних досліджень проаналізувала в своїй статті Н. І. Земзюліна [269]. Певні аспекти досліджуваної проблеми висвітлені у розділі «Франко та його жінки» у монографії Ярослава Грицака «Пророк у своїй вітчизні» [270], у статтях Алли Швець [271], [272]. Водночас у працях О. Л. Копиленка [273] та О. Ф. Скакун [274], присвячених аналізу правових поглядів мислителя, питання гендерної рівності не розглядали.

Вивчаючи роль і значення Івана Франка у становленні і розвитку ідеї гендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX ст., потрібно передусім наголосити на програмі створеної у жовтні 1890 р. першої легальної української політичної партії – Русько-української радикальної партії. Серед осіб, які підписали її, поряд із Северином Даниловичем, Євгеном Левицьким, Романом Яросевичем та Михайлом Павликом, є й Іван Франко. Цей документ ознаменував завершення першого етапу становлення і розвитку ідеї гендерної рівності в українській правовій думці. Цей етап, як уже було зазначено, розпочав Тарас Шевченко, який зумів повною мірою досягнути нерозривний зв'язок національного, соціального визволення українського народу з утвердженням гендерної рівності, тобто надання жінкам всіх людських прав і свобод нарівні з чоловіками. Протягом наступних десятиліть ця ідея повільно, але неухильно, утверджувалась у суспільній свідомості, аж поки не стала однією з базових вимог першої української політичної партії і започаткувала другий етап в розвитку ідеї гендерної рівності в українській правовій думці, завершенням якого стало закріплення цієї ідеї в Конституції УНР 1918 р. У програмі РУРП, зокрема, в «Програмі мінімальній» закріплено вимогу «3) Можності користання з науки в школах народних, середних, і університетах для всіх без різниці пола», а в «Програмі максимальній» ставилось завдання «В справах політичних хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без різниці пола, як найповнішого впливу на рішення всіх питань політичного життя» [275]. Поява таких вимог, усвідомлення необхідності надання доступу освіти

без огляду на статеву належність, так само, як і надання всім рівних політичних прав, стало можливим завдяки подвижницькій інтелектуальній праці українських мислителів, політичних і громадських діячів, зокрема, й Івана Франка, починаючи із середини 70-х років XIX ст.

Однією з перших наукових праць І. Франка, присвячених проблемі статусу і становища жінки в українському суспільстві, є «Жіноча недоля в руських піснях народних», публікація якої була розпочата в журналі «Зоря» в 1882 р., яка видана окремим виданням у 1883 р. Наголосивши, «що мірою культурності всякого народу може служити то, як той народ обходиться з жінками», він зазначає, «український народ після сеї міри покажеться високо культурним у відношенню до других сусідніх народів...русини обходяться з своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше й свободніше, аніж їх сусіди. Свобідна воля жінки знаходить тут далеко більше пошанування, ніж, напр., у великоросів; в родині жінка займає дуже поважне і почесне становище» і тому «через таке чесне й людське держання жіноцтво руське мусило й само своїм характером вийти далеко краще, розвитіше, ніж се бачимо у сусідніх племен» [276, с. 210]. При цьому І. Франко не ідеалізує становище жінки. Крім того, звертає увагу на той факт, що жінкам доводиться стикатися зі все більш зростаючим гнітом та погіршенням свого становища, підтвердженням чого можуть бути народні пісні, які є, по суті, «жіночими невольничими псалмами, при цьому більшість з них є «новішого, майже сучасного походження». У цих піснях, на думку автора, чітко можна простежити дві тенденції. З одного боку, становище жінок погіршується, оскільки зубожіння населення, яке є зворотнім боком економічного прогресу, особливо негативно позначається на жінках, а з іншого – готовність жінок рішуче протистояти цим негативним тенденціям, боротися за свої права та відстоювати власні інтереси.

Однією з перших політичних праць, в якій І. Франко порушує питання гендерної рівності, є «Програма галицьких соціалістів», опублікована 1881 р. у Женеві. Написана вона була спільно з представниками польського соціалістичного руху. У ній, зокрема, наголошено, що «супротивний всілякому

утискові, соціалізм мусить засудити нинішнє **обездолення жінок**; він вимагає для них рівних прав з чоловіками, рівної можливості навчання і якнайширшого поля для конкуренції з точки зору розумової і взагалі будь-якої праці на користь суспільства» [277, с. 452]. На цю працю важливо звернути увагу з огляду на те, що необґрунтоване пов'язування соціалізму з радянським тоталітаризмом його достатньо сильно дискредитувало. Натомість ідеї, які протягом ХІХ ст. були складовою ідеології соціалізму, зокрема, і щодо становища жінок, вже наприкінці століття були беззаперечними і знайшли своє закріплення в міжнародних актах (обмеження тривалості робочого часу, заборона дитячої праці, заборона жіночої праці на шкідливому і небезпечному виробництві, тощо). На це потрібно звернути увагу, бо нині простежується інша тенденція, коли будь-які ідеї стосовно поліпшення становища жінок подають суто як здобутки феміністичного руху.

Внесок І. Франка в розвиток ідеї гендерної рівності не обмежується тільки творчою спадщиною. Важко переоцінити його роль у становленні і розвитку організованого українського жіночого руху. Поява цілої плеяди талановитих українських письменниць і поетес, як от: Наталії Кобринської Уляни Кравченко, Клементини Попович та ін. була б неможливою без усебічної допомоги І. Франка, який не тільки друкував їхні твори в редактованих ним виданнях, а й постійно піклувався про розвиток їхнього літературного таланту, не залишав їхні здобутки без уваги, стараючись зробити з них «публічну силу» [278, с. 3]. Завдяки Іванові Франкові ідея гендерної рівності як рівності всіх прав і свобод у політичній, економічній, культурній і будь-якій іншій суспільній сфері усіх людей, без огляду на їхню стать, стала невід'ємною складовою програми українського національного руху другої половини ХІХ – ХХ ст.

Особлива роль не тільки в розвитку самої ідеї гендерної рівності, а у пробудженні суспільного інтересу, висуненні її в коло широко обговорюваних в суспільстві проблем належить Михайлові Павликові. Відповідаючи на привітання з нагоди 30-літнього ювілею діяльності, він наголосив, що однією з

ідей його життя є **«рівнопросвітність і рівноправність** жіноцтва. Половина роду людського, а втім половина нашого національного роду, немає й доси навіть тої просвіти і тих прав, що прості робітники та прості селяни-мужики. А ся-ж половина має родити й виховувати нові покоління! Але ж, доки вона спутана, в своїй темноті та безправ'ю, і звичаями і правами, «божими» та людськими (розумійте: мужчинськими); доки вона наражена, в найбільшій частині, на перепрацювання, на всякі кривди, на зводження душогубами без ваги, а потім на немилосердне викидання – звичайно, з дитиною, – на вулицю або й у тюрму, на затоптування в найгидше болото та й передчасну смерть у крайній нужді й слабості, – а в трохи вищих верствах на марне, безідейне існування, посвячене виключно інтересам власного тіла, модам, забавам і сплетням – доки так мається половина людського та й нашого національного роду, доти не може бути й бесіди про порядне виховання молодих поколінь, а значить про сталий, повний поступ. І нація, в якій сего лиха не розуміють і не змагають усунути його, не має перед собою певної будуччини» [279, с. 72]. Якщо взяти до уваги той факт, що його активне громадське та політичне життя розпочинається в першій половині 70-х років XIX ст. і триває до самої смерті в 1916 р. (М. Павлик був заступником голови створеної у Львові в 1914 р. Головної Української Ради [280, с. 13]), то стає зрозумілим масштабність цієї постаті та проблематичність однозначної характеристики його поглядів у контексті певних політичних ідеологій, які на той час активно розвивалися в Західній Європі і США.

Наголошуємо на цьому питанні з огляду на те, що сучасні дослідники українського жіночого руху характеризують М. Павлика як соціаліста [167, с. 75], представника соціалістичного фемінізму [2, с. 333]. Про те, що український політичний рух, зокрема, і в Галичині не міг бути соціалістичним у традиційному для тогочасної Європи розумінні зазначив канадський вчений Джон-Пол Химка, окресливши цю проблему як «дилему українського соціалізму». Її суть полягала в тому, що український соціалізм не мав належної бази для класового опертя, оскільки український пролетаріат був надто

малочисельним, а співпраця з польськими соціалістами потребувала відмови від національних завдань [281, с. 135]. Тому, на нашу думку, до поглядів М. Павлика на ідею гендерної рівності можна застосувати характеристику, яку дав його економічним поглядам історик української економічної думки Степан Злупко: «М. Павлик не був лише послідовником соціалістів-утопістів. Він був ознайомлений з багатьма іншими економічними теоріями і з вченням марксизму. Він не був епігоном чужих зразків, а прагнув кращі надбання світової економічної думки по-своєму застосувати до соціально-економічних умов України... Революціонізуючу роль відіграло проголошення М. Павликом дрібнобуржуазної ідеї рівності» [282, с. 133].

Складність трактування поглядів М. Павлика на ідею гендерної рівності можна показати твердженням історика українського жіночого руху Бориса Савчука: «У працях етнографічного та суспільно-політичного характеру «Неволя женщин», «Про жіночу долю», «Причинок до етнографії любові», «Про емансипацію жінки», численних статтях у «Народі» та інших часописах на перший план він висунув необхідність досягнення правової свободи жінок, але тільки для «покривджених та поневолених» селянок і робітниць. У ставленні до інших, особливо попадянок, попри все, у поглядах автора панувала нетерпимість.

В оцінці цього аспекту творчості М. Павлика важко долаються старі стереотипи. Дослідники в один голос підносять його твір «Ребенщукі Тетяна» (1878 р.) як перший виступ у боротьбі за емансипацію. Він наче виступив проти невільницького шлюбу, за що й був покараний на шість місяців в'язниці. Але при цьому не зважається, що жіноче питання Павлик зводив до розв'язання проблеми любові та подружжя. Через визнання права жінки на кохання він дійшов до заперечення необхідності шлюбу та висунув тезу «вільної любові», за що критикувався М. Драгомановим, І. Франком. Її проповідь і стала формальним закидом до ув'язнення» [172, с. 17]. Погоджуючись з думкою про те, що М. Павлик висував ідею забезпечення правової рівності, важко погодитися з твердженням про різне ставлення, а тим

більше нетерпимість до жінок різних соціальних станів. Вважаємо, що автор мав на увазі негативну оцінку, яку дав М. Павлик у своєму листі до М. Драгоманова про зміну керівництва Товариства українських жінок, в результаті якого його засновниця Наталія Кобринська вийшла з нього. Проте негативне ставлення до конкретних людей, зусиллями яких Товариство, що могло стати суттєвим чинником суспільного життя, перетворилося на «ультрамонтанське», бо в ньому «взяли верх реакційні елементи та (натурально) особливо старі попаді-канонічки» [283, с. 69] не можна поширювати на ставлення до представниць певної соціальної групи. Те, що М. Павлик особливу увагу акцентував на важливості поліпшення становища селянок та найманих працівниць, пов'язано, на нашу думку, з тим, що, по-перше, він, будучи вихідцем із селянської сім'ї, краще знав становище жінок-селянок, а, по-друге, тому, що більшість представниць українського жіночого руху в Галичині походила із сімей священників (вже з огляду на це твердження про негативне ставлення М. Павлика до «попадянок», є необґрунтованим, оскільки це б означало, що він загалом негативно ставився до тогочасного українського жіночого руху), а, отже, мало знало та недостатньо приділяло увагу проблемам саме селянок і робітниць.

Залишаючи поза увагою подальше твердження про труднощі долання старих стереотипів потрібно детальніше проаналізувати так звану тезу «вільної любові», оскільки саме вона спричинила значну дискусію в консервативному галицькому суспільстві. «У полеміці з приводу ідей, заманіфестованих у «Ребенщуківій Тетяні» М. Павлик писав: «І коли хто з нас і ужив де слів «вільна любов», то воно значить любов вільну від економічної залежності, а не любов невільну, силувану, куповану під будь-яким видом. Наш ідеал жінки – жінка – людина, жінка самостійного удержання, жінка – товаришка чоловіка, добра й образована мати, жінка праці і науки. У нас жіноче питання – то частина робітницького питання, частина великих ран людськості, взаємного визиску, вбожества і нерівноправності» [2, с. 342 – 343]. Невідомо, чи М. Павлик, пишучи свій твір, усвідомлював усю складність проблеми, яка

винекне після цієї публікації. Фактом є те, що за «Ребенщуківу Тетяну» Михайла Павлика засудили на шість місяців суворого ув'язнення, і «це вперше в Галичині судили письменника за його твір» [284, с. 116]. Проте, є усі підстави стверджувати, що цей твір в українському суспільстві ознаменував початок того, що Кейт Мілет називає сексуальною революцією, перша фаза якої охоплює період 1830 – 1930 рр. Саме в цей період захиталися і вперше були поставлені під сумнів основи «стану, який названо патріархальним устроєм..., що видавався підмурком цивілізації» [285, с. 106]. Зазначимо, що М. Павлик, більшою мірою ніж інші прихильники ідеї гендерної рівності взяв на себе це завдання. «У першій фазі найважливішим завданням було кинути виклик патріархальній суспільній системі і дати початковий імпульс грандіозним трансформаційним процесам, що їх у річищі сексуальної революції мали зазнати роль, характер і статус обох статей. Слід добре усвідомити, що арена сексуальної революції – більше сфера людської свідомості, ніж самі суспільні інституції. Патріархальний устрій накладає такий глибокий відбиток, що структура характеру, прищепленого обом статям, – це радше усталене мислення і спосіб життя, ніж політична система в дії» [285, с. 109]. Саме на це звертає увагу М. Павлик, промовляючи устами свого героя Івана Павлива: «Наші люди гадають, що тоді вже буде кінець світові, як стануть люди так паруватися як птахи», і тому готові «камінням прикидати» того, хто порушує усталені, традиційні, і здебільшого нестерпні для кожного норми патріархального суспільства [286, с. 28 – 29].

Діяльність та ідеї Михайла Павлика повністю вписують тогочасний розвиток українського суспільства в загально цивілізаційний контекст. Аналізуючи ідеї Кейт Мілет варто погодитися, що в цей період «не вдалося проникнути досить глибоко в субструктуру патріархальної ідеології та соціалізації, проте вдалося усунути або пом'якшити найочевидніші надужиття в її політичній, економічній та юридичній надструктурі, спричинившись до винятково потужних реформ у сфері законодавчих та інших громадянських прав, виборчого права, освіти та працевлаштування» [285, с. 111].

Розглядаючи становлення і розвиток ідеї гендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX ст., варто наголосити на постаті Володимира Барвінського. На відміну від зазначених мислителів його ім'я сьогодні мало відоме не тільки пересічному читачеві, а й фахівцям. Водночас це унікальна людина, яка, проживши коротке життя, стала ключовою фігурою українського національного життя як у Галичині, так і поза її межами.

Юрист за фахом, журналіст, громадський діяч, письменник і публіцист, він зробив значний внесок у розвиток усіх аспектів тогочасного українства. Він похований у Львові на Личаківському цвинтарі. На могилі є такий напис: «Щирому труженикові своєму – вдячна Русь-Україна». Це не лише вшанування пам'яті, а й усвідомлення його заслуг перед українським суспільством.

Актуальною і показовою є увага В. Барвінського до становища жінки, гендерних проблем та важливості утвердження гендерної рівності як передумови нормального розвитку українського народу. У літературі з історії українського жіночого руху постать В. Барвінського або залишається поза увагою (у працях Марти Богачевської-Хомяк, Мирослава Дядюк, Оксани Маланчук-Рибак), або про нього згадують побіжно, як от у праці Бориса Савчука: «Різних аспектів, пов'язаних з піднесенням суспільної активності жіноцтва, особливо в царині літератури, – торкалися Омелян Огоновський, Михайло Возняк, Володимир Барвінський, Осип Маковей, Кирило Трильовський» [172, с. 4]. Також він навів цитату з повісті «Скошений цвіт», якою показав негативне ставлення консервативного галицького суспільства до жіночої освіти [172, с. 41]. Проте автор не зазначив що сам В. Барвінський рішуче виступає проти такої позиції, цей його твір є, по суті, один з перших, де висвітлено питання про становище жінки з так званого заможного класу.

Постать В. Барвінського в межах зародження і розвитку ідеї гендерної рівності в українській правовій думці цікава і важлива насамперед тому, що він на відміну від Михайла Драгоманова, Івана Франка, Михайла Павлика, які розділяли певні ідеї популярного на той час у Європі соціалістичного вчення, завжди перебував на ліберальних позиціях. Не ставив під сумнів роль і

значення церкви в суспільному житті та був прихильником еволюційних змін у суспільстві. Тому його погляди дають підстави стверджувати, що ідея гендерної рівності в українській правовій думці була притаманна усім прогресивним національним громадським, культурним і політичним діячам. З іншого боку, перебування українського народу в пригнобленому становищі зумовлювало необхідність консолідації всіх представників народу в боротьбі за соціальні, національні, політичні та культурні права. Тому, на нашу думку, не достатньо аргументований підхід до окреслення українського жіночого руху як феміністичного з огляду на те, що фемінізм як політична ідеологія передбачав, передусім консолідацію жінок у боротьбі за свої політичні та інші права з чоловіками, які у своїй релігійній належності, національності та соціальному статусі були однакові з ними.

Володимир Барвінський народився 25 лютого 1850 р. у Шляхтинцях на Тернопільщині в родині священика. Добре знаючи середовище тогочасного духовенства, він пізніше у своїй повісті «Скошений цвіт» написав про головну героїню Маланію: «Ціле духове виховання, коли можна так назвати ті враження, які з перших літ до дозрілого віку громадаються в пам'яті чоловіка і надають йому свій світогляд, розуміння життя і людей, все те висала Маланя з молоком своєї мамки (годувальниці – І. А.), що була її душевною повітухою. І тим була Маланя дитиною нашого люду, вихованою після народної педагогії у її чистоті, а тільки окрашеною зверхними барвами напівсвітового виховання попівських дочок. Дволітній курс писання й читання, рахунків і німецького тибля, та чотирилітнє студіум ношення довгої сукні і поворотів по піввоскованих помостах наших інтелігентних салонів, могли щонайбільше трохи притемнити, але не перейначити її духове життя, що віддихало любов'ю народних пісень любовних та буяло фантазією наших казок» [287, с. 25 – 26].

Саме ці спостереження за намаганням представників духовенства якомога далі дистанціюватися від рідного народу, утвердили його в переконанні, що тільки національно свідомі жінки зможуть закласти міцні основи формування і розвитку національної свідомості народу. Важливо наголосити що

В. Барвінський реалістично оцінював стан та проблеми тогочасного українського суспільства і не будував якихось штучних конструкцій чи ідеальних планів, на відміну від низки представників тогочасної української молоді. Його програма політичного розвитку українського народу в Галичині містила вимоги, які ґрунтувалися на тогочасному законодавстві, але їх ігнорувала крайова адміністрація. Її ухвалили як резолюцію першого українського Народного віча, що відбулося 18 листопада 1880 р. Його ініціатором та організатором був сам В. Барвінський. Це, зокрема, «повна рівноправність всіх народів австро-угорської монархії», надання державної та крайової допомоги економічному розвитку українського селянства, реальне виконання норми конституції про забезпечення права на освіту рідною мовою та повноцінний розвиток україномовної початкової, середньої та вищої освіти. Тобто завданням українців було на практиці добитися для себе закріплених конституцією та чинним законодавством прав та свобод [288]. Тому ставити в цих умовах завдання зрівняння в політичних правах чоловіків і жінок було зовсім не реалістично. Історик Іванна Черчович зазначає: «До включення жіночої теми до концепції української «органічної праці» у контексті розвитку національного руху великою мірою причинився В. Барвінський. З його листів до Ольги Гузар, надрукованих уже після смерті у журналі «Правда», видно контури розуміння В. Барвінським питання жіночої освіти... Відкидаючи ідею емансипації за західноєвропейським зразком, він зосереджував увагу на потребі зберігати і примножувати інтелектуальні сили русинів у межах власного народу, зокрема, не витратити їх задля розвитку національно чужого товариського простору» [289, с. 16]. З цим важко погодитися, бо, очевидно, ідея емансипації жодним чином не пов'язувалася з товариським життям, тому немає підстав стверджувати, що В. Барвінський її відкидав, бо в тогочасних умовах першочерговим і реальним завданням було піднесення рівня освіти народу загалом і жінок зокрема. Тому в цій резолюції було наголошено на потребі створення і повноцінного функціонування двох українських жіночих

учительських семінарій у Львові та Перемишлі. Також зазначимо, що слово емансипація в тогочасному суспільстві сприймали з осторогою.

У книзі «Споминки про життя і діяльність Володимира Барвінського», що її видала «Просвіта» до першої річниці його смерті, наведено уривок з листа до Ольги Гузар. У ньому В. Барвінський писав: «Я вважаю «жіноче питання», хоч не в значенню західного емансипаторства, для нас так важливим, так життєвим, що гріх було би його мовчки поминати» додали примітку до цього терміну «В деяких краях західної Європи і в Америці домагались, щоб жінки займали таке становище в житті публічному (в урядах, школах та ін.) як чоловіки» [290, с. 44]. У повісті «Скошений цвіт» письменник вживає цей термін в іронічному контексті, коли один з героїв о. Юрій «помахуючи руками, мов лихі мари від себе відганяючи. «Най йому не забагається емансипатки! Хорони його Господи, хорони Господи» [287, с. 192]. Знаючи наперед таку реакцію широкого загалу, він надає перевагу окресленню реально можливих до здобуття цілей, зокрема, розвиток жіночої освіти, перед більш теоретичними і для тогочасного суспільства малозрозумілими словами.

Для тогочасної Галичини більш важливим було питання жіночої безправності, коли «можна безкарно топтати дівочу красу, в шматки роздирати жіноче серце, глумитися над неволею жінки! Можна, бо ніхто не здіймає голосу в твоїм імені, а тобі відібрали голос у нашій суспільності, зав'язали уста, не дали змоги знятися із власної неволі, і власними силами стояти у життю. Чи довго се триватиме – не знати» [287, с. 18 – 19].

Живучи в суспільстві, яке на 90 % складалося зі селянства та прагнучи всіма силами допомогти цьому селянству вирватися з економічних негараздів, навчитися відстоювати свої інтереси, стати повноправним господарем на своїй землі, В. Барвінський писав зрозумілі і доступні для широкого загалу книжки, в яких у художній, легко зрозумілій і сприйнятливій формі викладав програму практичних дій. Однією з них була «Тридцять літ тверезості. Оповідання про те, що треба робити, щоб статися тверезим чоловіком», яка була опублікована в 1876 р. достатньо великим і на сьогодні накладом – 4 000 примірників. Поряд з

ідеями необхідності просвіти, боротьби з пияцтвом, ощадності тут піднято проблеми неприпустимості такого поширеного явища, як домашнє насильство, питання взаємовідносин у сім'ї як основи особистого щастя, матеріального добробуту, а також сили громади і народу. Автор звертає увагу на те, «як часто трапляється лихе життя між чоловіком і жінкою, як розточує незгода щастя людей, добро родини і добро людськості». «Аж сором дивитись по наших селах! Чи в свято, чи в будень почувеш лайки, сварки, крики і зойки! А спитаєш хто се так лається: чоловік і жінка! Хто се так плаче: жінка, що її чоловік руки пообтовкав! Хто се так лементує? Се діти, що їх батько враз з матір'ю прогнав! І такі чудовища діються по цілих селах, та вже й така пословиця пішла: лихий той чоловік, що своєї жінки не б'є! Чи ж се не ганьба для нас! /.../ Як же діти мають шанувати матір, коли батько її ганьбить перед дітьми! Як пошанують такого чоловіка інші люди, коли він сам своєї слави не пошанує! Так то через нашу злість йде в нівевць наше щастя, спокій в домі, любов у родині! І виходить з того, що вже малі діти не поважають своїх родичів, що жінка вкривається перед чоловіком, а чоловік робить наперекір жінці, а з того йде нелад в хаті, нелад в господарстві і нещастя в життю» [291, с. 98 – 99].

Отже, можна дійти висновку, що питання гендерної рівності, тобто рівності всіх людей, для В. Барвінського є складовим елементом забезпечення в суспільстві свободи і справедливості, засадами його ефективного розвитку та економічного процвітання, які можуть бути досягнуті тільки за умов забезпечення можливостей для повноцінного національного життя. Без належних умов для національного розвитку народ, кожен його представник, ніколи не буде мати змоги забезпечити свої індивідуальні права і свободи. Цього можна досягнути тільки шляхом консолідації зусиль усіх представників народу. Селяни повинні все робити для економічного піднесення, першим кроком до цього є відмова від пияцтва, консолідація громади, поширення просвіти. Жінки, усвідомивши свою відповідальність за долю і майбутнє своїх дітей і всього народу повинні стати першими і головними вихователями національної свідомості та гідності. Усі разом повинні, користуючись умовами,

що їх надає чинне законодавство, формувати повноцінне українське громадянське суспільство як мережу найрізноманітніших форм громадської самоорганізації, які зможуть забезпечити кожному представникові суспільства усі його економічні, культурні, освітні, духовні запити і потреби.

Основою ж і громади, і народу є, на думку В. Барвінського, сім'я, родина. «В кругах родинних загриваються і розпалюються патріотичні серця, знаходять свій привіт за dokonane діло, заохоту до дальшої праці та нагороду за труди. І потужна сила тих народів, як могуче і потужне жіноче чуте, глибокий патріотизм як материнська любов, непохитна їх віра, здорове життя, бо воно повне, а не одностороннє, родинне, товариське і правді народне /.../ Аж тоді, коли наш патріотизм буде мати родинну підставу, коли праця для добра народу знайде широкий приют в наших сім'ях, а хоч «одна сльоза з очей карих» в нагороду за народний труд – не буде тільки поетичною мрією і нереальним бажанням, тоді будемо мати тверду підставу своєї рідної, надійної інтелігенції, тривалу підставу нашого дальшого розвою» [290, с. 44 – 46]. Він вважав, що потрібно більше і ширше висвітлювати в газетах і журналах, окремими виданнями різні проблем, які хвилюють, або можуть зацікавити українське жіноцтво. Необхідно налагодити випуск різноманітної, в тім числі й розважальної літератури, для жінок українською мовою. Проте цього недостатньо. Важливим є ґрунтовне національне виховання. З цією метою необхідно дати виклад української історії для жінок, показавши роль та значення жінки протягом цієї історії, її становище і статус у різні періоди історії. Також «треба і наших женщин ознакомити з тим, як тепер глядять в Європі на питання жіноче, чого домагається саме жіноцтво» [290, с. 47]. Усвідомлюючи важливість таких складових гендерної рівності, як можливість доступу до освіти та, відповідно, до професії і економічної самостійності, В. Барвінський устами своєї героїні підкреслив: «Доки жінка не зможе стояти своєю силою і працею у світі, доки буде замкнений світ перед нею, доти все будемо мати безліч сліз і нещастя між нами. Без того все таки буде жінка невольницею. За лихим чоловіком мусить погибати в поганій поневірці, – а в

сирітстві мусить гинути з жебручим патиком в руці. А най би вона мала належне образование і виховане, тоді дала б вона собі раду в світі» [287, с. 198]. Для В. Барвінського це було очевидно. Він усе робив для того, щоб це стало очевидним для більшості тогочасного українського суспільства.

Ідея гендерної рівності у другій половині XIX ст. стає предметом зацікавлення не тільки провідних громадських діячів, а й знаходить своє відображення у працях українських вчених-правників. «Нечисельну плеяду української професури права розпочинає перший учитель права, що на львівському університеті викладав українською мовою, Олександр Огоновський» [292, с. 127]. Крім наукової і викладацької діяльності, він активно займався громадськими та політичними справами. Саме він очолив Народну Раду – першу політичну організацію створену галицькими народовцями в 1885 р. Олександр Огоновський народився 17 березня 1848 р. у містечку Букачівці (тепер смт Рогатинського району Івано-Франківської області). Після закінчення гімназії вступив до Львівського університету. Навчався водночас на філософському та юридичному факультетах. У 1871 р. захистив дисертацію та отримав ступінь доктора права. З 1872 р. і до кінця життя (1891) працював на юридичному факультеті [293, с. 240]. Очолював кафедру австрійського цивільного права з українською мовою викладання. У своїх наукових працях досліджував різні проблеми римського приватного права та цивільного права. На особливу увагу заслуговує його найбільша прижиттєва наукова праця «Австрійське майнове право подружжя» [294], на підставі якої О. Огоновський у 1882 р. «іменований звичайним професором австрійського приватного права» Львівського університету. У посмертній згадці про вченого про цю працю зазначено таке: «В тім об'ємистім ділі опрацював б. п. Олександр Огоновський, перший в правничій літературі право маєткове родинне на основі австрійського права цивільного. Предмет се дуже важний, але не менш трудний і неясний. В тій першій часті представив небіщик маєткові відносини супругів в часі супружа, а друга часть мала обіймати відносини маєткові супругів по розв'язаню супружа». Проте, як тут же сказано

«другої частини не видав і котрої дотепер в рукописах не найдено» [295, с. 6]. Зі Отже, О. Огоновський був першим вченим-цивілістом у німецькомовній юридичній науці, хто почав науково опрацьовувати проблему майнових прав подружжя. Розгляд вченим цих питань свідчить про його увагу до питання гендерної рівності, оскільки рівність майнових прав чоловіка і жінки в шлюбі є складовою гендерної рівності.

У 1897 р. професор права Львівського університету Петро Стебельський видав працю О. Огоновського «Система австрійського права приватного» – «перший підручник українською мовою з австрійського приватного права» [296, с. 88]. У розділі, про обставини, які мають вплив на правовий статус особи, перший параграф відведено статі. Оскільки у підручнику вказувалося на обмеження принципу рівності прав, які передбачало чинне на той час законодавство з огляду на стать особи, видається необхідним зупинитися на цій праці більш детально.

Перше, на що звертає увагу Олександр Огоновський, це те, що у сфері публічного права жінка є упосліджена, тобто повністю позбавлена будь-яких прав і можливостей. Вона повністю позбавлена виборчих прав, права бути членом політичних товариств, жінки не можуть перебувати на державній службі, за винятком шкіл, пошт та телеграфів [297, с. 70].

Аналізуючи статус жінки в сфері приватноправових відносин, вчений, зазначає, що, на відміну від давнього німецького права, де жінка повністю безправна, «у нас обов'язує засада приватно-правного рівноуправнення жінки з мущинами». Це не вказано прямо в законодавстві, але впливає зі змісту окремих правових норм. Так, австрійське законодавство не передбачало жодної різниці, в залежності від статі, щодо права спадкування чи щодо укладення тих чи інших цивільно-правових угод. Проте соціальне становище жінки та чоловіка було суттєво відмінним. «Найбільш наглядно виступає різниця обох полів (статей – І. А.) на полі права родинного» [297, с. 71]. Відповідно до чинного законодавства чоловік мав певну владу над жінкою, зокрема право розпоряджатися її майном. Також законодавець виходив з того, що увесь

заробіток сім'ї, це заробіток чоловіка. Проте ці права накладали на чоловіка і особливі обов'язки. Так чоловік зобов'язаний був утримувати жінку, у тому числі й у випадку розлучення.

Особливий інтерес викликають думки вченого, щодо необхідності розмежування рівноправності осіб, незалежно від їх статевої приналежності, та урахування природно-фізіологічних особливостей особи. Він пише: «Є однак мимом цього ще деякі виїмки від засади повного рівноуправнення, але ті впливають конечно вже з природи речі. Женщини можуть знаходитися в такому положенню, в якому мущина не знаходиться ніколи, а вже з тої причини постанови правні, котрі пов'язані до осібних свійств жіноцтва, не можуть відноситися зарівно і до мущин. До стану вагітності нав'язує право певні особливі наслідки правні, іменно можливість уневажнення подружжя і певні обмеження що до можности заключення подружжя нового» [297, с. 70]. Крім зазначеного, на думку Олександра Огоновського, законодавство слушно передбачає, в окремих випадках, посиленій правовий захист прав, інтересів, недоторканості жінки. Оскільки для жінки зовнішня краса є більш значимою цінністю, ніж для чоловіка, то при відшкодуванні за тілесні ушкодження, підлягає відшкодуванню «також і некористь, яка впливає з порушення тілесної краси» [297, с. 70].

Отже, є всі підстави вважати, що уже в працях О. Огоновського йдеться про відмінності ідеї гендерної рівності від ідеї рівності прав чоловіків і жінок, чи рівності людей, незалежно від статі. Гендерна рівність, як рівність всіх суб'єктів суспільного життя у всіх суспільних відносинах, не заперечує, не нівелює, не знищує природної відмінності людей. Тому справедливим є наявність у законодавстві норм, «які з природи річи годі примінити до мущин» [297, с. 70], але які покликані краще забезпечити права та інтереси жінок.

На окрему увагу заслуговує ще один аспект наукової спадщини вченого. Будучи першим професором права з українською мовою викладання, Олександр Огоновському «треба було класти підвалини під неіснуючу ще юридичну термінологію» [292, с. 127]. І якщо ті чи інші правові ідеї вченого,

оперті на законодавстві Австрійської монархії та здобутках юридичної науки XIX ст., сьогодні становлять, здебільшого історико-правовий інтерес, то розробки в царині юридичної термінології можуть, на нашу думку, бути ефективно використані в сучасному законодавстві України. Це, зокрема, визначення суб'єктів шлюбних відносин. Сучасне законодавство передбачає поняття «подружжя», але суб'єктами подружжя є «дружина» та «чоловік». З такої диференціації понять виникає ряд моментів, які не зовсім узгоджуються з ідеєю гендерної рівності. Зокрема, поняття «чоловік» має три значення «1. Особа чоловічої статі. 2. Одружена особа стосовно своєї дружини. 3. Те саме, що людина» [298, с. 1605]. Термін «дружина» означає «1. Одружена жінка стосовно до свого чоловіка. 2. Одружений чоловік стосовно до своєї жінки (як поетичне слово). 3. Група, загін, добровільне об'єднання людей, створене з якою-небудь метою. 4. У давній Русі – збройний загін, що становив постійну військову силу князя» [298, с. 329]. Наявність різних значень, не завжди коректних з огляду на гендерну рівність, очевидна. Тому у відносинах із зовнішнім світом і «дружина», і «чоловік» виступають як «один з подружжя». Тобто немає терміну, є словосполучення.

Зазначимо, що О. Огоновський вживає термін «подруг», «один подруг», «другий подруг» [297, с. 43, 85]. Ці терміни мають деякі переваги, зокрема, вони не акцентують увагу на статевій належності, що непотрібно при окресленні прав і обов'язків осіб, які перебувають у шлюбі, а навпаки підкреслюють їх повну рівність у соціальному аспекті. По-друге, виключають негативні паралелі, які можуть виникати, з огляду на багатозначність понять «дружина» та «чоловік». По-третє, виключають наперед задані рольові сімейні функції, і роблять їх справою погодження двох абсолютно рівних в правовому відношенні осіб.

Очевидно, було б перебільшенням стверджувати, що Олександр Огоновський виступав з ідеєю гендерної рівності. Зрештою це б означало його докорінну незгоду зі всім чинним законодавством Австрійської монархії, включно з конституцією. Проте, на нашу думку, безумовною заслугою ученого

є постановка питання про необхідність подальшого удосконалення правового регулювання статусу жінки як в сфері приватного, так і в сфері публічного права. Що ж до подальшого розвитку сучасної української правничої термінології, то необхідність актуалізації наукової спадщини О. Огоновського очевидна.

3.2 Гендерна рівність як умова духовного, культурного та інтелектуального розвитку українського суспільства у поглядах Ганни Барвінок, Марка Вовчка, Олени Пчілки, Олександри Єфименко, Софії Русової, Христини Алчевської

Зародження та розвиток ідеї гендерної рівності, тобто рівності людини незалежно від її статевої належності, припадає на XIX ст. У попередні історичні періоди йшлося про надання жінкам певних прав, а не про повне зрівняння їхнього правового статусу зі статусом чоловіків. В українській правовій думці ідея гендерної рівності в сучасному її розумінні починає зароджуватися в середині XIX ст. Очевидно, що в умовах існування кріпацтва, яке в Російській імперії мало чим відрізнялося від рабства в США, чи панщини в Австрійській імперії, гендерна дискримінація, на фоні соціальної, привертала значно меншу увагу і з боку державних органів, і з боку прогресивних сил. Тому першим етапом зародження ідеї гендерної рівності є констатація жахливого становища жінки в суспільстві, яка, крім негараздів, пов'язаних з соціальним статусом, національністю, релігійною приналежністю, терпіла ще й з огляду на своє підневільне становище в сім'ї, економічну залежність від батьків чи чоловіка, материнство поза шлюбом, тощо. Необхідно було змінити усталену в суспільній свідомості консервативно-патріархальну модель ролі та статусу жінки в сім'ї, громаді, державі. Тільки після утвердження в громадській думці ідеї неприпустимості такої ситуації відбуваються реальні зміни у суспільних відносинах, підкріплені відповідним законодавчим забезпеченням. Цей процес, який, як видається, триває і донині, є складним, суперечливим, багаторівневим і різноплановим.

В українському суспільстві, з огляду на відсутність, на той час, політичних партій, громадянського суспільства, власної національної держави особливу роль і значення довелося відіграти художній літературі, красному письменству, як, по суті, єдиному ретранслятору передових прогресивних ідей часу. Уперше, як уже зазначалося вище, зі всією гостротою, важке становище жінки в тогочасному суспільстві, знаходить відображення у творчості Тараса Шевченка. Саме в «Кобзарі» вперше з такою переконливістю показано, що материнство, яке за своєю природою повинно бути найвищим щастям і радістю жінки, стає трагедією через існуючі в суспільстві стереотипи та норми.

Продовження і розвиток започаткованого Великим Кобзарем протесту проти існуючого безправного і підневільного становища жінки маємо в творчості українських письменниць XIX ст. Їх вплив на розвиток ідеї гендерної рівності двоякий. З одного боку своєю творчістю вони демонстрували, що літературний хист, мистецтво слова не є привілеєм лише чоловіків. Жінка, якщо вона наділена відповідними талантами і має можливості проявити ці таланти, реалізуватися у творчості, може збагатити духовну скарбницю рідного народу і всього людства не менше, ніж чоловік. Тобто йдеться про наявність таланту, а не в статевій належності автора. З іншого боку, письменниці, використовуючи власний жіночий досвід, своє бачення світу та становища в ньому жінки, змогли значно розширити тематику, забезпечивши тим самим ширше зацікавлення нею, а отже, поглиблення їхнього впливу. В аспекті гендерної рівності це, крім іншого, був додатковий, але вагомий аргумент на користь надання жінкам права на освіту та вільний вибір професії.

Упродовж другої половини XIX ст. в українську літературу приходять плеяда жінок. Їхній літературний доробок, вплив на суспільну свідомість, заслуги в розвитку ідеї гендерної рівності різні. Зокрема, Марко Вовчок чи Леся Українка є ключовими постатями української літератури і без їх творчого доробку вона була б суттєво біднішою, Наталія Кобринська своєю громадською діяльністю суттєво вплинула на формування ідеї гендерної рівності, а творчість Олени Пчілки, Ганни Барвінок, Дніпрової Чайки, Людмили Старицької та ін.

ще не повною мірою оцінені. Проте всі вони є творцями духовної культури українського народу, культури, в якій належне і повноправне становище жінки є аксіоматичним.

Про кожен з названих письменниць написано достатньо багато, тому не будемо вдаватися до детального аналізу їх життєвого шляху та літературної творчості. Спробуємо тільки коротко охарактеризувати вплив творчості двох із них на розвиток ідеї гендерної рівності. Це Ганна Барвінок (1828–1911) і Марко Вовчок (1833–1907), які стали першими жінками, що творили нову українську літературу, і першими, хто в прозових творах правдиво показав тогочасне становище жінки.

Вони прийшли в літературу одночасно. Перша видала в 1857 р. збірку оповідань з народного життя «Восени літо», друга – у тому ж році - «Народні оповідання». Цікаво зазначити, що вони обидві мали безпосереднє відношення до засновників і діячів Кирило-Мефодіївського товариства – першої української модерної політичної організації. Ганна Барвінок (Олександра Михайлівна Білозерська-Куліш) була сестрою одного зі засновників Товариства Василя Білозерського, пізніше редактора першого українського журналу «Основа» та дружиною Пантелеймона Куліша, одного з ключових членів організації, визначного українського письменника. За його порадою розпочинається її літературна праця. «В усіх своїх творах вона звертає найбільшу увагу на долю селянської жінки і правдиво зводить її «Поетом жіночого горя» (зауважимо, що Борис Грінченко на святкуванні ювілею сорокалітньої літературної праці Ганни Барвінок назвав її оптимістичніше – «Поетом жіночої долі» – І. А.). Бо мало веселого й щасливого спостерігала вона на родинному життю української селянки, і її долю вона правдиво описала» – писала про Ганну Барвінок Софія Русова [299, с. 106]. Так, в оповіданні «П'яниця» маємо чи не перший в українській літературі опис жахливого домашнього насильства, якому піддає жінку чоловік-п'яниця, який «б'є і п'є до загибуні». Подібні проблеми піднімаються і в оповіданнях «Молодеча боротьба» та «Квітка з сльозами, сльози з квітками» та ін. Змальовуючи важке життя жінки, Ганна Барвінок

разом з тим переконливо демонструє велич жіночої душі, її силу і вміння протистояти всім життєвим негараздам, всупереч всім несприятливим обставинам рости і виховувати зі своїх дітей гідних і достойних людей. Вона була однією з перших, і довгий час єдиною, хто силою літературного слова зумів нести до читачів одну важливу думку: від жінки, її становища в суспільстві, залежить майбутнє суспільства. Адже пригноблена жінка буде рости і виховувати пригноблених людей. Тільки вільна жінка, свідомо своєї гідності, належно пошанована в сім'ї та громаді, може виховувати достойних і гідних людей.

Марко Вовчок (Марія Олександрівна Вілінська) в 1851 р. вийшла заміж за Опанаса Марковича, з яким вони познайомилися в м. Орел, куди його було заслано за участь в Кирило-Мефодіївському товаристві. Після відбуття терміну заслання подружжя переїхало в Україну. Тут «Марія Маркович під впливом свого чоловіка вивчає мову, народну культуру, захоплюється фольклором, етнографією, збирає народні пісні. Під впливом Марковича стає не просто колекціонером місцевого фольклору, а й українським патріотом» [300, с. 80]. Прийшовши в українську літературу, Марко Вовчок одразу ж посідає в ній одну з ключових позицій. Підтримка та схвалення її творчості з боку Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова дали можливість повною мірою розкритися її літературному талантові.

Проте її внесок у розвиток ідеї гендерної рівності не обмежується літературною творчістю. Глибоко зацікавившись ідеєю прав жінок (в тогочасній термінології – емансипацією жінок), вона перекладає працю Джона Міла «Поневолення жінок» [260]. Для того щоб забезпечувати власну економічну незалежність та допомогти іншим жінкам, Марко Вовчок заснувала журнал, у якому друкували переклади кращих творів європейської літератури. Зазначимо, що коли вона звернулася до органів влади за дозволом на видання журналу, для розгляду цього питання на неї була складена довідка, в якій, зокрема, зазначалося: «У літературі дотримується прогресивно-демократичного погляду і не проти відстоювати жіночу емансипацію» [300, с. 84].

Ганна Барвінок і Марко Вовчок першими в українській літературі порушили питання підневільного, дискримінаційного становища жінки, неприпустимості усталених порядків. Вони прожили різне життя: якщо Ганна Барвінок протягом усього життя першочерговим завданням вважала забезпечення належних умов для творчої праці П. Куліша, то Марко Вовчок, відчувши, що шлюб себе вичерпав, розлучилася з чоловіком, показавши на власному прикладі можливість досягнення життєвого успіху завдяки власній праці, зусиллям і наполегливості. Спільним для цих двох великих жінок є те, що вони зруйнували символічну стіну мовчання про те, що жінка, чи кріпачка, чи дворянка знаходиться в пригнобленому стані, і від цього потерпає і жінка, і програє усе суспільство загалом. Піднісши голос на захист прав жінок, вони заклали основу для подальшого розвитку і утвердження ідеї гендерної рівності.

Особливе місце в розвитку ідеї гендерної рівності в українській правовій думці посідає Олена Пчілка (1849–1930). Вона, на відміну від інших представників жіночого руху чи громадських діячів, які виступали за реальну рівноправність без огляду на стать, сама стала уособленням реальності цієї ідеї. Своєю літературною та науковою творчістю, громадською та політичною діяльністю, усім своїм життям Олена Пчілка демонструвала можливість, необхідність і реальність гендерної рівності. Дворянка за походженням, вона ніколи не цуралася і не соромилась свого походження, а, навпаки, вважала, що походження накладає на неї додаткові обов'язки щодо власного народу, не вважаючи при цьому, що народ це тільки знедолене і безправне селянство.

Будучи рідною сестрою Михайла Драгоманова, інтелектуала європейського рівня, який справив потужний, а подекуди визначальний вплив на національно-культурний та політичний розвиток українського народу в другій половині XIX ст., вона не тільки не загубилася в його тіні, а й сформувала власний політичний світогляд, у деяких аспектах діаметрально протилежний до братового. Була одружена з Петром Косачем, високоосвіченим юристом та впливовим громадським діячем, з яким вони створили чудову сім'ю та виховали шістьох дітей (Михайла (1869–1903), Ларису (1871–1913), Ольгу

(1877–1945), Оксану (1882–1975), Миколу (1884–1937), Ізидору (1888–1980)). Олена Пчілка продемонструвала, що жінка і мати, при взаєморозумінні та підтримці в сім'ї, може не тільки рости, виховувати та давати освіту дітям, але й успішно займатися громадською, науковою, літературною діяльністю. На відміну від Сімони де Бовуар, яка, попри всі свої здобутки, для всіх її біографів, завжди залишалася «дружиною Жана Поля Сартра» [223], Петро Косач – «чоловік Олени Пчілки» [301]. Як мати Олена Пчілка створила те підґрунтя на якому реалізувався творчий геній її дочки Лариси – великої Лесі Українки. При цьому вона реалізовувалася, творила, розвивалася сама, даючи змогу вільно робити те ж дочці. У радянські часи Олену Пчілку, не маючи можливості повністю викинути з національної пам'яті, будуть намагатися зробити тільки і виключно «матір'ю Лесі Українки», ну може ще автором творів для дітей. Згадувати про неї як про громадську діячку, організатора та ідеолога українського жіночого руху, редактора популярного і впливового «Нашого Краю», зрештою, першу жінку, яка стала повноправним членом Всеукраїнської академії наук (ВУАН), а, тим більше, як про ідеолога і теоретика українського націоналізму в умовах радянського тоталітарного режиму було просто не можливо. І тому, й сьогодні можна з певністю стверджувати що Олена Пчілка, хоч і не належить до забутих імен української історії, проте ще дуже мало znana не тільки широкій громадськості, але й науковцям. Як слушно зауважила Оксана Забужко: «про Олену Пчілку, цю, без перебільшення, доленосну для України жінку, чия біографія, наколи б була написана, могла б замінити собою цілий посібник з історії української культури останньої чверти ХІХ – початку ХХ ст., у нас досі хіба те й відомо, що вона «мати Лесі Українки» [302, с. 427].

У 1992 р. Олесь Гончар зазначив: «Україна у великій боргу перед Оленою Пчілкою. Майже нічого не зроблено для увічнення її пам'яті. Чи є в Києві хоч вулиця її імені? (в 1993 р. така вулиця врешті з'явилася – І. А.) А мав би стояти пам'ятник їй, як образіві Української Жінки! Народила Україні не тільки геніальну Лесю, а й була їй порадицею, вірним другом до останніх днів. Більшовики робили все, щоб замовчати, применшити роль Олени Пчілки в

нашій культурі. І вони знали що робили. Зводили навіть наклеп – буцімто мати заздрила рідній дочці! Режим та його ідеологи в своїх цілях вдавалися до будь-яких засобів, навіть наймерзенніших...

Сестра Драгоманова, мати чудово вихованих дітей, як багато зробила вона для виховання всієї нації!

... Та, більшої, значно більшої шани заслуговує Олена Пчілка від свого народу, що йому так вірно, так жертовно служила!» [303, с. 447 – 448].

Від часу, коли Олесь Гончар написав ці слова, пройшло більше двох десятиліть, проте, за винятком невеликої за обсягом монографії Анатолія Гуляка [304], декількох дисертаційних досліджень [305, 306, 307] та окремих статей, літературна, наукова та публіцистична спадщина й надалі чекає свого фундаментального вивчення, переосмислення та ефективного використання. До сьогодні ще навіть не ставилося питання про видання повного зібрання її творів. За час від 1991 р. було опублікована тільки одна збірка публіцистичних статей Олени Пчілки [308].

Не будемо аналізувати усіх причин такої ситуації. Вони дуже різні. Зупинимося тільки на одному аспекті, а саме, на її ролі та місці в українському жіночому русі, розуміючи при цьому, що постать Олени Пчілки є ключовою в становленні та розвитку ідеї гендерної рівності в українській правовій думці.

Найповнішим, на сьогоднішній день, науковим дослідженням про український жіночий рух є праця американської дослідниці українського походження Марти Богачевської-Хомяк «Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884 – 1939». В українському перекладі ця праця з'явилася в 1995 р. Англійською мовою дослідження вийшло у світ в 1988 р. в Едмонтоні як видання Канадського інституту українських студій Університету Альберти під назвою «Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884 – 1939». Переклад назви праці українською мовою дещо відрізняється від оригіналу. Очевидно, що для тогочасного українського читача сам термін «фемінізм» був незвичний. Зрозуміти, що ж це за феміністки, які не зважали на самих себе він, напевне би, не зміг. Марта Богачевська-Хомяк у

дослідженні наголошує: «Великий вплив на розвиток українського жіночого руху мала творчість матері Лесі Українки, Ольги Драгоманової-Косач (1849-1930), яка писала під псевдонімом Олена Пчілка. Будучи енергійною, рішучою, Пчілка працювала в усіх сферах українського політичного життя. Переконаний оборонець національної справедливості, вона заохочувала до співпраці українців Російської і Австрійської імперій» [167, с. 41]. Тут дослідниця влучно передала суть всієї діяльності Олени Пчілки – боротьба за національне визволення як необхідна передумова забезпечення і захисту всіх інших прав та свобод, як індивідуальних, так і групових. При цьому, гендерна рівність для неї була тільки можливістю кожного українця й українки спільно боротися за національну свободу. Дослідниця зазначає: «її донька, Леся, дивлячись на свою матір, вважала рівноправність жінок природним явищем. Так звичайно думають дівчата, які виростають в оточенні сильних, вольових і працьовитих жінок. Вони вважають, що власною працею можна без перешкод досягти поставленої мети, тому жіночі організації застарілі і непотрібні» [167, с. 41].

Олена Пчілка розуміє жіночий рух як органічну складову загальнонаціонального визвольного руху, а боротьбу за права жінок – як невід’ємну складову боротьби за національні права. В оповіданні «Товаришки», (твір має 130 сторінок тексту і займає без малого третину альманаху «Перший вінок» (464 с.), де він був вперше опублікований) героїня Люба здобуває медичну освіту в Цюріху, далі продовжує навчання у Відні, головний акцент зроблено на єдності українського народу. Знайомство героїні з галицьким українцем Бучинським є прикладом цього. «Вони вітаючись, привітно, ласкаво стискають одно другому руку, то не залицання об’являється в тому, то братерськи вітаються галицький Русин з сестрою Українкою» [309, с. 325]. У цьому творі, за словами авторки, описана «пора першого пробудження нашого жіноцтва в 60-х роках, першого поривання його до раціональної освіти і життя. Народились нові форми життя, нова література й критика, але при розмовах о передовім жіноцтві – в устах у всіх була ще не «політика», не те оповите чорними хмарами хожденіє в народ, а ще тільки «емансипація» жіноцтва, себто

одречення його від устарілих понять» [309, с. 358]. Тому під час розгляду ідеї гендерної рівності твір заслуговує на особливу увагу, оскільки в ньому окреслено період зародження гендерної рівності. У творі подані художні образи успішних, освічених жінок, свідомих своїх прав, готових, на рівні з чоловіками, брати на себе відповідальність за свою долю і долю свого народу. Саме такою й була Олена Пчілка. Її перша етнографічна розвідка – «Український народний орнамент: вишивка, тканини, писанки» опублікована в Києві 1876 р., остання – «Українське селянське малювання на стінах» 1929 р. Як етнограф вона працювала в ВУАН, а в 1925 р. стала першою жінкою членом-кореспондентом (Історико-філологічний відділ) [310, с. 159].

Наприкінці 70-х років XIX ст. Олена Пчілка організувала «Невеликий гурток Волинський» – групу прихильників української літератури (це вже після Емського указу, що вже само по собі вимагало неабиякої мужності) та видає збірку творів Степана Руданського «Співомовки» (1880). З початку 80-х систематично публікує свої твори у львівській «Зорі». Ключове значення для формування єдиного українського жіночого руху, без огляду на існуючі на той час кордони, мав альманах «Перший вінок», назву якого запропонувала саме Олена Пчілка [311, с. 54], вона ж і профінансувала його видання [311, с. 57]. Крім того, Олена Пчілка була відома як редакторка і видавець журналу «Рідний край» (1907–1916) та дитячого додатку до нього журналу «Молода Україна» (1906, 1908–1914) – першого україномовного журналу для дітей на Наддніпрянській Україні.

Олена Пчілка є, по суті, першою сучасною українською жінкою-політиком. Вона була членом делегації українських діячів, до якої входили також Ілля Шраг, Микола Дмитрієв і Володимир Науменко, яких у лютому 1905 р. прийняв голова комітету міністрів Російської імперії С. Вітте. Питання яке ставила делегація – зняття заборони з українського друкованого слова.

Постать Олени Пчілки не вписується в жодні канони борця за гендерну рівність, права жінок, соціальну чи національну справедливість, передусім тому, що в житті вона була успішною у всіх відношеннях, і як дружина, і як

мати, і як педагог, і як письменниця, і як науковець, і як редактор, і як громадський діяч, і як українка, і як людина. А таких людей дуже мало. Тому і за життя їй заздрили і її не любили. І після смерті намагалися стерти пам'ять про неї, знівелювати, забути, применшити її заслуги. Значною мірою це вдалося. Роксолана чи Ольга були і є набагато комфортніші для образу української жінки і для противників ідеї гендерної рівності і для прихильників фемінізму, хоча б тому, що дуже сумнівні як взірець для сучасної жінки. На відміну від Олени Пчілки, яка й сьогодні може бути уособленням реальної гендерної рівності. Рівності, від якої виграє і людина, і її оточення, і все суспільство загалом.

Гендерна рівність, тобто рівність прав і можливостей кожного члена суспільства без огляду на статеву належність, тією чи іншою мірою стосується всіх аспектів суспільного буття. Її законодавче закріплення є тільки першим, хоча, безумовно, важливим кроком. Водночас, якщо відповідні зміни в законодавстві можуть бути здійснені доволі легко і швидко, то зміни в суспільній свідомості потребують значно довшого періоду часу. Тому надзвичайно важливим є досвід тих, хто реально, на практиці, пробує втілити ті можливості, що їх надає чинне законодавство. Проте, якщо проблема гендерної рівності в політичному житті, в державному управлінні обговорюється достатньо жваво, то є ряд сфер, в яких вона залишається практично поза увагою. Однією з них є наука. Так, «про гендерний склад сучасної академічної науки зі звітів НАН України не довідаєшся. Натомість, на переконання багатьох європейських дослідників, представництво жінок у науці продовжує лишатися недостатнім, суттєво обмежуючи науковий потенціал Європи. Зокрема, узагальнюючи результати досліджень різних аналітичних центрів, виконаних наприкінці ХХ ст., Директорат Європейської Комісії дійшов висновку, що досягнення гендерної рівності в науці повинно стати одним з пріоритетних напрямків наукової політики Європейського Союзу у ХХІ ст.» [312, с. 262].

Доступ жінок до вищої освіти, а, відповідно, й до наукової діяльності бере свої витoki в другій половині ХІХ ст. Цей процес, ускладнений

несприятливими для жінок державно-правовими умовами, відбувався дуже повільно. Проте, незважаючи на обставини, з'являються жінки-вчені, які своєю науковою працею переконливо демонструють не тільки спроможність до фундаментальних наукових досліджень, але й необхідність створення всіх умов для зайняття наукою кожній людині, яка має належний інтелектуальний потенціал, без огляду на її статеву приналежність. Тому сьогодні актуальним є не тільки вивчення наукової спадщини цих жінок, але й осмислення їх шляху в науку, як реальний приклад втілення ідеї гендерної рівності в наукову сферу. Це, зокрема жінки, які працювали в Академії наук. Наприклад, Наталія Полонська-Василенко серед членів-кореспондентів по Історико-філологічному відділу називає Варвару Андріанову-Перетц, Наталію Бракер (Брокер) та Ольгу Косач (Олену Пчілку) і зовсім не згадує ні серед академіків, ні серед чл.-кор. по всіх відділах Марію Павлову [310, с. 151 – 162]. У той же час офіційний сайт НАН України вказує, що Павлова Марія Василівна – «академік НАН України за спеціальністю: палеозоологія, дата обрання: 07.04.1924» [313], а Наталія Бракер зовсім не згадується.

У науковій літературі зустрічається думка, що «цілком можливо, що саме Марія Павлова стала першою у новітній історії жінкою-академіком у європейській академічній науці» і хоча «те, що саме в Україні було обрано першу в світовій історії жінку-академіка, ще потребує додаткової верифікації. Проте сумнівів у тому, що Україна мала на початку ХХ ст. одну з найбільш демократичних наукових систем у світі (принаймні в гендерному аспекті) сумнівів не викликає» [312, с. 269 – 270]. Це стало можливим завдяки зусиллям жінок-вчених другої половини ХІХ ст., зокрема, Ольги Косач та Олександри Єфименко «першої жінки – доктора історичних наук у Російській імперії, професора Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів» [314, с. 102]. У 1910 р. на урочистому вечорі, присвяченому 40-річчю її наукової діяльності, один з доповідачів наголосив: «Природа обдарувала Вас з дивовижною щедрістю: вона дала Вам виняткову логічну здатність і схильність до юридичного мислення, дар художньої уяви і чудового стилю. Вона дала Вам надзвичайне

працелюбство і такі ж надзвичайні витриманість і скромність... Ви дуже рано вийшли на поле наукової праці і громадського служіння... Трудове життя дало Вам наукову славу та обумовило чільне місце серед визначних жінок XIX століття та першість серед жінок вчених Російської імперії» [315, с. 403].

Усвідомлення рівності людей незалежно від їхнього соціального походження, майнового стану, релігійної належності та інших обставин є об'єктивною складовою суспільного прогресу. Деякі чинники, які розділяли суспільство на різні, часто антагоністичні групи, залишилися в минулому, частина зберігає свій вплив. Але є те, що завжди буде зберігатися. Це віковий та статевий поділ. Саме тому визначальним критерієм ефективності процесів гуманізації тієї чи іншої людської спільноти є ставлення до жінок та дітей. Ці дві категорії були й залишаються найбільш вразливими в умовах соціальних катаклізмів чи збройних конфліктів. Тому люди, які прагнули зробити людство кращим, особливу увагу приділяли проблемам рівності людей без огляду на їх статеву приналежність, тобто утвердженню ідеї гендерної рівності та проблемам педагогіки, вихованню дітей, створення таких умов, за яких дитина отримувала б найоптимальніші можливості для фізичного, духовного та інтелектуального розвитку. Для українського народу в другій половині XIX – першій половині XX ст. такою людиною була Софія Русова (1856 – 1940).

Постать цієї жінки є знаковою в багатьох аспектах. Вона разом із сестрою сприяла появі дошкільних дитячих закладів на українських землях, пройшла через тюрми Російської імперії за участь в українському національно-визвольному русі, зробила український жіночий рух частиною світового жіночого руху. Зрештою, усім своїм життям, інтелектуальною та громадською діяльністю вона спричинилася до появи й утвердження в українському суспільстві ідеї гендерної рівності як можливості кожної людини самореалізуватися у всіх аспектах суспільного життя, а головне, потреба суспільства в забезпеченні можливостей для такої самореалізації.

Зазначимо, що саме постать Софії Русової, її погляди і діяльність засвідчують відмінність між фемінізмом як ідеологією індустріального

демократичного суспільства, де жінки змушені були боротися за свої політичні, громадянські та інші людські права проти чоловіків однієї з ними нації, віри, соціального та майнового статусу, та ідеєю гендерної рівності як складової національно-визвольної боротьби поневолених народів. З огляду на це знаковим може бути її виступ на Інтернаціональному конгресі жінок у Гаазі в 1922 р. Вона його описала так: «Першою виступила румунка... Слідом за нею йде Україна – старенька, сухенька постать в чорному – але при її словах завмирає вся весела аудиторія. Наче чорна хмара оповила ясно освітлену пишну землю. Про що вона каже, що вона каже? Вона лише голу правду оповідає, в якому становищі живе її край, яку агонію переживає її народ, яку мужність виявляють українські жінки в боротьбі з усіма окупантами України – росіянами, поляками, румунами. Довго балакати не можна: другі «сестри» чекають свого слова. Але мабуть було досить і того, що пролунало в пишному залі готелю «Двох міст», бо в усій пресі переказані ці страшні слова і на другий день здається не було жодної жінки на конгресі, яка б не підходила до нашої делегатки з виразом співчуття» [316, с. 27].

На міжнародних зібраннях і в повсякденній діяльності Софія Русова відстоювала думку, «що місією жінки є сприяти перебудові громадянства на началах рівності. Що тільки щирі почуття любові можуть дати людям щастя, а це почуття живе в серці жінки» [317, с. 16 – 17].

Не менш широкого розголосу набув виступ Софії Русової на Конгресі Міжнародного союзу суффражисток, який відбувся в Римі 12 – 20 травня 1923 р. Це був один з перших виступів на світовій арені, в якому було піддано критиці радянську політику в жіночому питанні, яка дуже позитивно сприймалася представниками жіночого руху, особливо лівої орієнтації. «Оскільки жінки здебільшого не мали кваліфікації, вони, щоб вижити, мусили часто виконувати погано оплачувану чорну роботу. Розлад традиційного родинного життя зробив жінок і дітей беззахисними перед експлуатацією» [167, с. 316 – 317].

Софія Федорівна Русова (дівооче прізвище – Ліндфорс) народилася 18 лютого 1856 р. у с. Олешня на Чернігівщині. У серпні 1871 р. разом із сестрою

Марією відкрила в Києві перший український дитячий садок. У цей період знайомиться з Павлом Чубинським, Михайлом Драгомановим, Оленою Пчілкою, Павлом Житецьким, Миколою Лисенком та ін. Особливо дружні стосунки у сестер складаються з Михайлом Старицьким, з доньками якого вони спільно працювали в дитячому садку [318, с. 88].

Починаючи із 70-х років XIX ст., С. Русова брала активну участь в національному житті. У 1876 р. разом з Олександром Русовим підготувала до друку і видала «Кобзар» Тараса Шевченка. Унікальність цього двотомного видання полягає в тому, що в перший том було вміщено твори, які видавалися в Російській імперії без змін, а до другого – твори, яких не було в підцензурних російських виданнях, або ті, в яких цензурою були вилучені окремі фрагменти. Тож другий том «Кобзаря» видавці змушені були поширювати в імперії нелегально.

Текст празького видання «Кобзаря» ліг в основу женецьких видань 1878 р., 1881 р. та 1890 р. У 1878 р. С. Русову було вперше заарештовано, і з того часу вона перебувала під наглядом поліції. Зазначимо, що С. Русова, по суті, стала першою жінкою в новітній історії України, яка піддавалася арештам за українську діяльність. Як вона згадувала пізніше сама (теж перші, але, на жаль, далеко не останні спогади тих українських жінок, яким за відстоювання своїх людських, національних та жіночих прав довелося перейти через тюрми, каторги, заслання, концтабори): «Тяжкі це хвилини, коли ворожа сила забирає мати і дружину від рідного огнища. Синові моему було тоді три роки, дочці – півтора, вони не розуміли тої трагедії, що була в серці мого чоловіка й моему. Але той жах, що світився в очах мого сина й був тою першою іскрою, що зробила його на все життя палким революціонером (Михайло Русов (1876-1909) – ініціатор і один із засновників Революційної української партії – І. А.)... Перші дні арешту завше дуже тяжкі, і не те мене гнітило, що їжа смердюча, що я сама в камері, що не давали мені ані книжок, ані праці, що цілу ніч підглядає за мною сторож, - але по цілих ночах я плакала за дітьми» [319, с. 150].

Незважаючи на переслідування, вона продовжувала займатися громадською, науковою та педагогічною діяльністю, ставши видатним педагогом в галузі дошкільного виховання. 4 жовтня 1878 р. в Києві почали свою роботу Вищі жіночі курси, де Софія Русова викладала педагогіку, вона ж стала однією з перших жінок-вчених у Фребелівському Педагогічному інституті (вищий жіночий педагогічний заклад для підготовки виховательок дітей дошкільного віку, що діяв у Києві з 1907 р. до 1920 р. [318, с. 91].

17 березня 1917 р. було створено Центральну Раду (ЦР), до складу якої за час її функціонування входило одинадцять жінок, які «взяли участь в її організаційній роботі та в обговоренні й вирішенні усіх тих важливих питань, що життя поставило перед першим українським парламентом – Центральною Радою. Жінкам не треба було виборювати право увійти до Центральної Ради – їх делегували, їх вибирали від різних організацій й українських громад нарівні з чоловіками, бо емансипаційний рух того часу невідривно зв'язаний із загальним визвольним рухом і жінка працює в ньому разом з чоловіком, здобуваючи свої права» [320, с. 3]. Активною діячкою ЦР була С. Русова, яка й тут головну увагу зосереджувала на проблемах освіти та захисту прав дітей. Під час Гетьманату працювала в Міністерстві освіти, де очолювала департамент дошкільної та позашкільної освіти, стала професором Українського державного університету в Кам'янці-Подільському.

З 1921 р. вона в еміграції, де до кінця життя була професором педагогіки та психології в Педагогічному інституті ім. Драгоманова [321, с. 133]. С. Русова очолила створену в 1919 р. в Кам'янці-Подільському Українську жіночу національну раду [321, с. 147]. З цього часу і протягом 20 – 30-х років вона стає однією з ключових постатей українського жіночого руху, беручи участь в різних міжнародних форумах, консолідуючи цей рух, здійснюючи потужний вплив на формування його програмних засад, форм і методів діяльності.

Як стверджувала Олена Кіселевська, «вона на славу заступає нашу національну думку й українську жінку перед широким світом на чужині». І далі продовжує «попри цю всю важну й надзвичайно цінну роботу, яку веде наша

шановна діячка й учена від дванадцять літ на чужині... Софія Русова збагачує науку своїми цінними творами» [322, с. VI]. Це було написано в передмові до збірника «Наші визначні жінки. Літературні характеристики – силуети», що його Софія Русова підготувала до ювілейного Українського жіночого конгресу, організованого з нагоди п'ятдесятилітнього ювілею від початку українського жіночого руху, який відбувся в 1934 р.

У цій праці Софія Русова коротко, але змістовно дає відповідь на питання «про ролі й значення жінки в загальному культурному процесі на Україні за останні 70 – 90 літ». «Ми не належимо до тих учених, – писала авторка, – які цілком урівнюють чоловічу психіку і жіночу; між чоловіком і жінкою є різниця, завдяки і фізично-фізіологічній природі жінки, і довго віковим історичним умовам її життя, і завдяки самій її ролі матері. Але культурне життя що далі вимагало поширення цього призначення, накладало на жінку все нові обов'язки, більш різноманітну працю: виховниці, господині, громадянки. Ці три завдання викликували жінку поза мури її родинної хати, а часом навіть і поза межі батьківщини. Щодо далі удосконалюючись в тих трьох завданнях, жінка виростала на наших очах... визволяється з вікового рабства, стає економічно незалежною, самостійною робітницею; з несвідомої покірної рабині усякого політичного укладу її батьківщини – українка стає громадянкою, що свідомо ставиться до справедливого й несправедливого ладу народнього життя; вона стає енергійним борцем за кращу долю свого народу. Такий природний життєвий стан перейшла українська жінка від інстинктивного несвідомого вузького родинного життя до широкої діяльності добре освіченої виховниці й громадянки, якій український нарід завдячує немало в своїх змаганнях як до освіти, так і до волі, до свого національного й соціального визволення» [322, с. 3]. У цій відповіді міститься її глибоке й усестороннє розуміння ідеї гендерної рівності, для утвердження якої вона так багато зробила.

Ще однією яскравою постаттю, яка мала суттєвий вплив на розвиток ідеї гендерної рівності є Христина Данилівна Алчевська. Це людина масштаб

діяльності якої вражає. Її ім'я, на відміну від сотень і тисяч інших представників української науки і культури, не було під заборонаю в період радянського тоталітарного режиму. З'являлися навіть монографічні дослідження присвячені розгляду її освітньої діяльності та педагогічних поглядів [323, 324, 325]. Упродовж останніх десятиліть вийшли у світ дослідження її педагогічної спадщини [326, 327]. Проте повноцінне повернення імені цієї Людини в українську культуру, включення її інтелектуальної спадщини в науковий обіг ще попереду. Це стосується не тільки педагогіки, історії освіти, філології. Хоча й це дуже важливий момент, бо для прикладу в хрестоматії з «Історії української школи і педагогіки» її ім'я навіть не згадано [328]. Дуже важливу роль Христина Алчевська відіграла і в становленні та формуванні ідеї гендерної рівності в українській правовій думці. Цей аспект її діяльності та творчої спадщини до сьогодні не знайшов свого ґрунтовного висвітлення.

Х. Д. Алчевська народилася 04(16) квітня 1841 р. у Борзні на Чернігівщині. Хоча її батько був педагогом і працював учителем, він, як і більшість тогочасного суспільства, вважав, як згадувала Христина Алчевська, «зайвим вчити дівчинку грамоті», тому їй довелося вчитися читати «підслуховуючи біля дверей уроки братів». Проте її природні здібності та розум привели до того, що вона «допомагала їм потім в гімназії і писала їм твори» та «утвердилася в думці, що вміти читати і писати це моральна насолода, до якої я повинна довести в житті якомога більше людей» [329, с. 107]. Очевидно, цей досвід і став поштовхом до розуміння необхідності забезпечення доступу жінок до освіти. Треба згадати, що в цей період, за невеликим винятком, практично не існує жіночої освіти. Саме тому першим кроком до утвердження гендерної рівності, першим етапом боротьби за жіночі права і першою стадією емансипації жінок (якщо користуватися термінологією XIX ст.) стала боротьба за право на освіту для жінок, за рівні можливості в доступі до освіти. Боротьба, результати якої, повною мірою, були досягнуті вже після Першої світової війни. Але Христина Алчевська не стала боротися за

право на освіту для жінок, вона створила механізми забезпечення цього права незалежно від чинного законодавства та органів державної влади. При цьому, що є, напевне, найбільшою її заслугою, вона зробила це право реальним для всіх жінок, незалежно від віку і матеріального стану, створивши можливість безкоштовної освіти для дорослих. Заснована нею в 1862 р. у Харкові жіноча недільна школа стала ключовою подією не тільки в розвитку жіночої освіти, але й освіти загалом. Школа функціонувала до 1919 р. Завдяки цій школі освіту отримало більше 15 тисяч жінок. Вона стала зразком і методичним центром для становлення і розвитку як жіночої освіти, так і загалом освіти для дорослих. Сформувавши колектив педагогів-сподвижників, а в школі працювало понад 100 вчителів (серед яких були й визначні вчені Дмитро Багалій та Володимир Данилевський), Христина Алчевська започаткувала цілий громадський рух в сфері народної освіти. Вона задумала та разом з однодумцями підготувала фундаментальне критико-бібліографічне видання-покажчик «Що читати народові?» в 3 томах – перше подібне видання, яке містило сотні рецензій, відгуків, думок про різну літературу, яка могла б бути використана в системі освіти як для дітей, так і для дорослих [330], до якого написала 1150 анотацій. Авторський колектив на чолі з нею підготував також 3-томний посібник «Книга дорослих», що протягом 1899 – 1917 рр. витримав 40 видань [331, с. 69]. У 1896 р. Х. Алчевська збудувала будинок для школи, і Харківська школа стала єдиною в межах Російської імперії, що мала власний будинок. Здобутки школи були представлені на всесвітніх форумах у Москві, Нижньому Новгороді, на Антверпенській, Брюссельській, Чиказькій і двох Паризьких міжнародних педагогічних виставках. У 1912 р., відзначивши 50-річчя просвітницької та педагогічної діяльності, Х. Алчевська наголосила, що для неї майже нав'язливою ідеєю «була думка навчити якомога більше жінок грамоті. Мені здавалося завжди, що чоловіки набагато щасливіші в цьому відношенні. Що ж стосується жінки, то упередженість проти її освіти живе, починаючи з хати і закінчуючи палатами» [329, с. 455]. Саме тому важко або й неможливо назвати людину, яка б зробила більше для поширення грамотності серед жінок, ніж

Х. Алчевська. Численні нагороди на міжнародних виставках і з'їздах, обрання віце-президентом Міжнародної ліги освіти стали формою визнання та підтвердження заслуг у цій сфері.

Вплив Х. Алчевської на становлення ідеї гендерної рівності не обмежується її просвітницько-педагогічною діяльністю та розбудовою жіночої освіти. З юності вона почала цікавитися політичним життям, готувати себе до нього, розмірковувати над тим, як принести найбільшу користь рідному народові, допомогти знедоленим і безправним. Вона розуміла, що архаїчне патріархальне суспільство, так само як і феодально-кріпацький устрій себе вичерпали і є гальмом суспільного прогресу та будь-яких позитивних змін. Це однаковою мірою стосується як становища жінки в суспільстві, так і позбавлення будь-яких прав широких селянських мас. Крім того, вона усвідомлювала роль і значення жінок у забезпеченні суспільного прогресу, їхню відповідальність за цей прогрес та необхідність робити все можливе для його забезпечення. Глибина думки та масштабність мислення тоді ще зовсім юної Христини вражає. Вже той факт, що ще наприкінці 50-х років вона, під псевдонімом «Українка», пише провідному ідеологу російського революційного руху Олександрю Герцену говорить сам за себе. Її звернення «До російських жінок» він опублікував у журналі «Колокол», який видавав у Лондоні, а лист датований 1859 р., який зберігався в приватному архіві О. Герцена, опублікував Михайло Драгоманов у журналі «Житє і слово» в 1895 р. У ньому Христина не тільки стверджує, що журнал з інтересом і зацікавленням «читається навіть нами, вісімнадцятирічними дівчатами, що і ми чекаємо від Вас заповіді, з якої би і ми навчилися бути по мірі наших сил корисними нашому народові, який так довго страждав і досі ще страждає від темноти і невігластва» але й звертається до нього з пропозицією «скажіть нашим паннам, що всьому цьому винні вони; що жінка, насправді, істота надто розумна, щоб жити так пусто і беззмістовно, як більша частина наших дівчат живе в очікуванні женихів. Навчіть їх бути людьми, навчіть стидатися з своєї моральної та розумової переваги перед селянами, а не гордитися з цих переваг.

Вкажіть їм спосіб наблизитися до понять селян, щоб їм було легше поставити їх на рівні зі собою. Навчіть їх займатися їхніми дітьми, займатися ними з любов'ю, зацікавити їх свіжий, неторканий, сприйнятливий розум, відкрити їм кращі сторони їх існування, визначити їм різницю між ними і тваринами, різницю, яку наші предки так довго намагалися знищити. Хіба це не наш прямий обов'язок, нас, дівчат, не зв'язаних ще обов'язками жінки і матері? Ми повинні цій справі посвятити всі наші здібності, сили, всю нашу волю, щоб хоча б цим заплатити борги наших бабусь, які вважали і працю, і душу, і серце, і майно своїх селян своєю власністю та розпоряджалися всім цим як своєю річчю» [332, с. 342].

Гендерна рівність не виключає розподілу професій на жіночі та чоловічі, принаймні в другій половині XIX ст. військова справа була винятково чоловічим пріоритетом. Але це, на думку Христини, тільки посилювало відповідальність жінок за збереження моральності в суспільстві, накладало на них особливу роль в цій справі. Це головна ідея згаданого вище звернення, написаного та опублікованого в розпал польського повстання. Показово, що текст звернення займає одну частину сторінки, на другій опубліковано матеріал під назвою «Російський грабунок і розбій в Польщі», який починається словами «Ми отримали три листи з Польщі від російських офіцерів. Волосся стає дибом читаючи їх» [333, с. 1312]. З огляду на те, що ідеї викладені у цьому зверненні звучать сьогодні вражаюче актуально наведемо його повністю:

«Сестри! В російській історії найдорожчими для кожного справжнього патріота сторінками завжди були ті, які говорять про звільнення від монгольського іга і про спасіння Росії Мініним. Хто хоча б раз відчув ці два випадки, вникаючи в їх глибоке значення, не може не співчувати всім серцем прагненню поляків звільнитися від нашого іга, яке тяготіє над ними так довго і яке набагато більш болісне монгольського, більш болісне тому, що вони, підкорені нами були набагато більш освічені від монголів, які підкорили нас і яким не соромно було давити нас, вони були дикунами, які знали тільки дикі неприборкані рухи інстинктів; а нам, які напружують всі сили для наслідування

цивілізованій Європі, які вважають себе на рівній з нею ступені розвитку, нам – володіти Польщею, гнобити її, ненавидіти поляків, співчувати придушенню їх повстання і грішно і не простимо. Ми повністю втрачаємо право належати до освічених націй, називатися християнами. Співчуттям до уряду або байдужістю до нинішніх подій в Польщі ми самі на саме кладемо іго важке, жахливіше від якого не може бути іга на світі: іго морального приниження і рабства душі, до того підкореній свавілля, що воно може заставити нас робити вчинки найбільш суперечні нашій честі і совісті і змушує нас робити на кожному кроці підлості. Росія гине гірше, ніж в часи Мініна, її потрібно рятувати.

Сестри, будемо ж ми на цей раз Мініним! Не допустимо наших чоловіків, братів, синів остаточно погубити себе. Невже ні одна з нас не здригнеться торкнувшись руки вбивці беззбройних жінок і маленьких дітей? І всі, хто підняв руку проти повсталих поляків, стали вже не воїни – захисники вітчизни, а розбійники, вбивці. Відкриймо їм очі, докажемо їм, що поляки праві і що вбивати за праве діло невимовно низько. Використаймо всю силу любові вашої до них, щоб підняти її дух до героїчного, мужнього зречення йти проти поляків. Але треба поспішати: ні час, ні події не чекають.

В цю хвилину немає нічого важчого і сумнішого почуття російського патріотизму. Любити і не мати чим гордитися, а навпаки червоніти і плакати за предмет любові – це нестерпно. Зробимо все, щоб врятувати Росію! Сила любові непереможна! вона одна дає могутність жінці; одна вона може бути її зброєю. Нехай же ця сила допоможе нам розбудити Росію до нового життя і зупинити її на краю безодні, в яку вона засліплена мчить стрімголов. Візьмемося дружно за справу зневажаючи перешкоди – і успіх безсумнівний!

Прийміть серцем слова послані вам від щирого серця сестри» [334, с. 1312].

Розчарування в можливостях та перспективах загальнодемократичного руху, який би охоплював всю Російську імперію, об'єктивно приводить її до зацікавлення та активної участі в українському національному русі. Христина народилася в Борзні, проте із семирічного віку, в зв'язку з переводом батька,

жила в Курську, і тільки «в 21 рік, вийшовши за справжнього українця, я опинилася в Харкові, в українському гуртку «Громада», який складався з 80 чоловік студентів і семінаристів, на чолі якого стояв мій чоловік. Тут я почула чудові українські пісні, почула рідну українську мову, познайомилася з палкими прагненнями цієї ідейної молоді, яка бажала зблизитися зі своїм народом, зробити його грамотним, долучити до цивілізації. Молодь ця не тільки співала свої чудові пісні, прагнучи закріпити їх в свідомості народу, не тільки збиралася для обговорення того, який саме шлях обрати для досягнення цих цілей, але й складала брошури літературного і наукового змісту, які називалися в нас «метелики». Ці маленькі різнокольорові книжечки розліталися дійсно, як метелики, в віддалені куточки України і читалися нарозхват і людьми інтелігентними, які співчували цьому рухові, і тими народними грамотіями, які – на жаль – рідко зустрічалися тоді в народі. Зі всім молодечим запалом я віддалася цьому рухові» [329, с. 452]. Важко переоцінити значення участі Христини Алчевської в цьому русі, оскільки цим самим вона демонструвала і утверджувала реальність гендерної рівності, можливість і необхідність повноцінного включення жінок у всі сфери суспільного та національного життя. І це вона демонструвала всьому українському рухові, бо участь в засіданнях «Громади» брали не тільки представники Харкова, але й «Куліш, Стороженко, Рильський з Києва і професор Пулюй з Галичини», а, за словами Христини Алчевської «єдиною тоді жінкою, яка присвятила себе цьому рухові в Харкові, була я, – і я користувалася гарячою симпатією цієї молоді» [329, с. 453]. При цьому вона не тільки брала участь у засіданнях «Громади» але й проявляла ініціативу і новаторство, визначаючи напрямки та форми її діяльності. «Час українського руху 60-х років співпав з захопленням інтелігенцією недільними школами; і я пішла туди. В них навчали, звичайно, російською, і тільки моїй великій групі учениць я роздала граматику Куліша і почала вчити українською» [329, с. 454].

Упродовж всієї своєї педагогічної та просвітницької діяльності, незважаючи на цензурні заборони та переслідування влади, вона намагалася

популяризувати українську мову, українську художню літературу, а особливо творчість Тараса Шевченка, яка «відіграє почесну роль в нашій школі, і багато учениць декламують його так, як не декламують навіть справжні актори» [329, с. 458]. Зазначимо, що саме на харківській садибі Алчевських вперше в Україні та світі в 1899 р. було встановлено пам'ятник Кобзареві роботи скульптора В. Беклемішева [331, с. 69]. Також вона наголошувала: «Я перебуваю в опікунській раді одного з міських училищ [Харкова], і рік тому назад почала клопотати про те, щоб училищу цьому присвоїти ім'я Шевченка. На днях я отримала на це дозвіл. Таким чином, якщо я не помилюся, це перша школа в Росії, найменована дорогим для нас іменем, і я мрію про те, як запроваджу в ній рідну пісню і поезію» [329, с. 459].

Ще одним важливим аспектом впливу Х. Алчевської на утвердження ідеї гендерної рівності є її сім'я. Вона мала шестеро дітей, чотирьох синів – Дмитра, Григорія, Івана та Миколу і двох дочок – Анну і Христину. Всі вони, за твердженням матері, були виховані в «дусі любові до України» [329, с. 459]. Проте, що найважливіше, вони були виховані в дусі гендерної рівності. Подібно до Лесі Українки, для якої, завдяки впливу матері Олени Пчілки, гендерна рівність була чимось самоочевидним і таким, що не потребує додаткового обґрунтування і доведення, Х. Алчевська-молодша стала другим поколінням українських жінок в українській культурі, які не потребували доводити свою рівність з чоловіками в інтелектуальній, духовній чи політичній сферах. Вони займалися тим, чим могли і хотіли займатися. Їхній внесок у літературу, мистецтво, політичну та правову думку різний. Проте він самобутній, оригінальний і вартісний. Та головне те, що він переконливо засвідчує: забезпечення жінкам рівних прав і можливостей сприяє збагаченню всієї культури, літератури, мистецтва, науки, громадського і політичного життя, виводить їх на якісно вищий рівень, забезпечує динамічний та стабільний поступ, бо коли мати починала з просвітницької діяльності, то дочка – з революційної. «1905 рік, і для мене почалися жандармські труси й допити. Того року я вже друкувалася по журналах і, між іншим, писала революційного

марша, замовленого мені студентом Антоновичем (Дмитром, сином історика) до редакції газети боротьба» Миколі Стаховському в Київ. Починався цей марш словами «Гей на бій, за нами встануть» і т. д. Між чим цю редакцію розгромила жандармерія, і їй попав до рук мій рукопис з харківською моєю адресою. Це було літом. Я гостювала в подруги на селі, а мати моя лишалася в Харкові. За кілька днів уночі явилися до нашої квартири валка солдатів і жандармів. Маму питали, де я. Коло всіх вікон і виходів поставили вартових і почали робити трус. Двері в мою кімнату, де переховувався список усієї професури Харкова, що належала до нелегального Академсоюзу, та ще чужий револьвер з патронами, були замкнені на період моєї відсутності. – Це куди хід? – спитали жандарми. – До сусідів, не зморгнувши оком, поспішила відповісти моя мати. Так до моєї кімнати й не зайшли. Обвинувачено мені в тім, що я закликаю до збройного повстання» – писала Христина Алчевська у своїх спогадах [335, с. 419]. На прикладі долі цих двох жінок можна побачити розвиток та утвердження ідеї гендерної рівності. Мати здобула освіту всупереч усталеним традиціям і бажанням сім'ї, принаймні батька, і присвятила все своє життя поширенню освіти, намагаючись будь-якою ціною зберегти засновану нею школу перед діями ворожої до жіночої освіти й до українців влади. Дочка отримала освіту, можливість для розвитку і самореалізації, тому усвідомила необхідність докорінної зміни існуючої системи активними діями всього суспільства, без його поділу за класовою, релігійною чи гендерною ознакою.

3.3 Олена Доброграєва, Наталія Кобринська, Анна Павлик – організаторки українського жіночого руху та їхня роль у розвитку ідеї гендерної рівності

Початки організованого українського жіночого руху традиційно й обґрунтовано пов'язують зі створенням за ініціативою Наталії Кобринської в 1884 р. Товариства українських жінок. Проте було б хибним вважати, що це була ініціатива окремих жінок, а не органічна складова та закономірний етап становлення та утвердження ідеї гендерної рівності, усвідомленням суспільством необхідності, поруч з питаннями національного та соціального

визволення ставити питання й усунення дискримінації людей за ознакою статі. Тому, в той самий час, перша жіноча організація виникає на українських землях під владою Російської імперії. Почалося зі «студентського гуртка, який постав з ініціативи Олени Доброграєвої 1883 р., а роком пізніше став жіночою організацією [167, с. 48]. Як і загалом український жіночий рух, так і всі його яскраві представниці ставили перед собою завдання, які виходили далеко поза межі боротьби за права жінок. Яскравим підтвердженням є постать Олени Олексіївни Доброграєвої (1864–1888), людини, для якої боротьба за національну свободу українського народу, соціальне визволення селянства та утвердження ідеї гендерної рівності були взаємопов'язаними.

Вона була однією з тих жінок, для яких ідея рівності людей у соціальному житті, в доступі до освіти та професії, у відповідальності за долю свого народу, без огляду на їхню статеву належність, була не мрією про далеку перспективу, а реальністю, втілюваною в життя індивідуальними зусиллями і власною працею. Першим кроком у цьому напрямі було здобуття освіти. З огляду на обмеження жінкам можливості доступу до навчання у вищій школі, залишалися тільки Вищі жіночі курси. Таку можливість використала й О. Доброграєва. Тут вона розпочала свою активну організаторську діяльність. «Року 1883 – 4 на вищих жіночих курсах у Києві заклавсь український гурток із курсисток: П. Пашкевич, О. Максимович, сестер Волкових, С. Богданович, Т. Сапежко, Неговської, Стрижевської та інших. Гурток заклався з почину Олени Доброграєвої, вона ж таки вела перед у всьому. Робота гуртка полягала у вивченні України, найбільше українського народу, тобто селянства... гурток Доброграєвої студіював писання Драгоманова, цікавився його новими статтями, здобував женеvські, а пізніш галицькі його видання». Володимир Антонович, професор університету та лідер Старої Громади викладав історію на Вищих жіночих курсах, а «для Доброграївського гуртка ще й приватні курси: географії та етнографії України, а пізніше історію Ірландії» [336, с. 206 – 207]. Для кращого ознайомлення з життям українців по обидва боки тогочасного кордону в 1885 р. вона разом з Катериною Мельник приїхали в Галичину. Тут О. Доброграєва

налагодила тісні контакти з активною українською молоддю, познайомилась з І. Франком, М. Павликом, В. Коцовським та ін., почала листуватися з М. Драгомановим.

З огляду на неможливість видавати україномовні періодичні видання в Києві, вона домовилася про започаткування такого видання у Львові. Пізніше Іван Франко писав про нього у своїй історії української літератури: «Як літературно-науковий, популярний додаток до «Батьківщини» 1886 р. виходило щомісячне письмо «Додаток до «Батьківщини», видаване заходом молоді кийвської студентської громади, головню за почином і заходами Олени Доброграєвої, тоді слухачки кийвських університетських курсів для жінок, пізніше якийсь час народної вчительки, яка, по короткій службі, передчасно померла в Ментоні. В тім додатку, головню її заходами, поміщено деякі не друковані досі твори Михайла Максимовича (три віршовані псалми), три байки Івана Нечуя-Левицького, популярний огляд «Про наше русько-українське письменство», популярні історичні нариси «Запорозька спілка» і «Січове товариство, його впорядкування і побит» та публіцистичні статті: «Чого треба сільській школі?», «Сільський схід на Україні і його права», «Волосний схід» і загальніший огляд «Що робиться на Україні?». Ся коротка бібліографічна згадка нехай буде пам'яткою многонадійної і дуже щирої людини, що в тяжких для України часах здобулася на таку діяльність, про яку не подумали люди з більшими засобами і впливами» [337, с. 426 – 427].

Марія Беренштам – дочка одного з найактивніших членів Старої Громади Вільяма Беренштама та дружина визначного теоретика права Богдана Кістяківського, писала у своїх спогадах: «Олена Доброграєва великої завзятості була людина, вмiла вона красно говорити, намовляти, переконувати, організовувати, давати скрізь лад. Коли закладалися гуртки з молоді, вона всіх запалювала огнем, сперечалася, пересвідчувала та вмовляла незгідних, підганяла пасивних, роздавала товаришкам книжки та нелегальну літературу. В ній жила душа пропагандистки, вона поривалася знаходити та притягати до роботи прихильників тих ідей, що їм сама служила.

Хто зна, коли б вона прожила довше, чи не пощастило б їй об'єднати в одну діяльну партію Драгоманівського напрямку всі маленькі окремі гуртки української молоді кінця 80-х років, неначе злити в одну велику річку ті слабенькі струмочки радикального українського громадянства, в яких іще держались ідеї Драгоманова, які так скромно та непомітно пробивали собі стежку до світла крізь темну товщу урядової реакції тих часів» [336, с. 208].

Усією своєю діяльністю О. Доброграєва прагнула зміцнювати та утверджувати єдність українського народу, підтримуючи тісні контакти з провідними українськими діячами Наддніпрянської України (до 25 роковин смерті Тараса Шевченка видала в Лейпцигу твір Миколи Лисенка для високого голосу (тенору) та фортепіано на вірші Якова Щоголева «До Хортиці» [338, с. 110]), листувалася з Юліаном Романчуком, Степаном Смаль-Стоцьким, Михайлом Драгомановим, Іваном Франком та ін.

Володимир Коцовський так характеризував світогляд Олени Доброграєвої в опублікованій у львівській «Зорі» «Посмертній вістці»: «Погляд її на наше народне діло був, як рідко у кого, простий, ясний, а при всій живості і ніжності чуття – наскрізь реальний і самостійний; все і всюди дивилася вона за «дійсним» добрим ділом, без сентименталізму, пристрасті або крутих теорій» [339, с. 196]. З цього приводу покажемо є факт, про який писав Іван Франко в листі до дружини: «Вчора ми мали суперечку з Павликом на некрологу Доброграєвій, котрий він написав. Я спротивився... називанню її без ніякого ближчого пояснення «соціалісткою». Павлик розгнівався, але комітет станув по моїм боці» [340, с. 167]. Це було розумінням того, що Олена Доброграєва, як і загалом увесь український політичний і громадський рух, перебували у процесі становлення. Зокрема державно-правові умови обох імперій, до складу яких входили українські землі, максимально унеможлиблювали цей процес. Однак передчасна смерть позбавила Олену Доброграєву впливу на перебіг цього процесу.

Зазначимо, що 8 грудня 1884 р. у Станіславові (нині – Івано-Франківськ) відбулися Перші загальні збори Товариства українських жінок (перша офіційна

назва – «Товариство Рускихъ Женщинъ въ Станиславові». На нашу думку, вживання слів «рускихъ» і «женщинъ» є дещо архаїчним, а назва «Товариство руських жінок», що вживається в літературі, немає нічого спільного з первинною назвою і створює зайву плутанину, оскільки пояснення, чому спочатку були «руські», а вже через двадцять років з'явилися «українські», потребує довгих екскурсів в історію зміни самоназви місцевого українського населення. Тому надалі у всіх випадках вживаємо «український»).

Ця подія ознаменувала початок організованого українського жіночого руху, якому належить визначальна заслуга у трактуванні проблеми рівноправності жінок і чоловіків, актуалізації ідеї гендерної рівності для всіх демократичних та ліберальних рухів і партій. Розпочатий у 1884 р., він і надалі залишається актуальним, а осмислення та творче використання його напрацювань є не менш, а в багатьох випадках, і значно актуальнішим, ніж намагання запровадити моделі і механізми забезпечення гендерної рівності, вироблені іншими країнами. Сказане жодною мірою не означає відсутності потреби ознайомлення з ефективними і дієвими практиками зарубіжжя. Разом з тим, некритичне захоплення і намагання привнести в українську суспільну практику здобутки інших правових систем часто приводить до протилежного результату, дискредитації та карикатуризації соціально значимих ідей і практик. Праці Терези де Лоретіс [341], Ненсі Фолбр [226], Кейт Мілет [285], Енн Оуклі, Джуліет Мітчел [342], Агнешки Графф [343], Гerti Нагль-Доцекаль [344] не повинні і не можуть витіснити напрацювання Наталії Кобринської, Анни Павлик, Мілени Рудницької, яка понад 80 років тому написала слова, які сьогодні є, можливо, навіть актуальнішими, ніж тоді: «Найбільше поширений у нашому громадянстві погляд, що жіночий рух це тільки боротьба за рівноправність жінки. Приклонники цього погляду твердять, що ця рівноправність стала вже фактом і тому, на їх думку, роля жіночого руху буцім-то вже скінчена. Їм відповідаємо: Ніколи рівноправність не була ціллю жіночого руху. Вона була тільки передумовою, яка дозволяла жінці приступити до розв'язки її властивих завдань. Рівноправність була тільки засобом, який

уможлиблював нам доступ у громадське життя в ролі співрішачого і співвідповідального чинника, який дозволяв нам зачати перетворювати і формувати світ, сотворений і сформований людиною, згідно з нашими бажаннями. Чи можливо, щоби один, або два десятки літ розв'язали у вдовольняючий спосіб цю надзвичайно складну проблему, яка звучить: ввести жінку в русло суспільного життя, перевиховати її до нових завдань, до нових поширених відповідальностей, зв'язати жінку, – не одну, зв'язати мільйони жінок – зв'язати їх органічно і нерозривно з потребами, формами, функціями громади, суспільності, народу, держави. Бо ж про це йде в жіночому рухові: щоби не марнувалися непродуктивно цінності жіночого духа, ці безмежні приспані в жінках духові сили, йде про те, щоби їх з вікового сну прокинути і якнайкраще, в якнайдоцільніший спосіб в гармонійну цілість з мужеською частиною громадянства зв'язати, запрягти їх разом на службу загалу, у творчий процес нового кращого життя» [345, с. 195 – 196].

Зародженню в 1884 р. організованого українського жіночого руху передував тривалий період організаційних заходів, ідеологічних дискусій, напруженої інтелектуальної роботи. Наголосимо, що жіночий рух виник і почав розвиватися раніше, ніж модерний український організований політичний рух. Його початок можна пов'язувати зі створенням першої української політичної організації народовської «Народної Ради» в 1885 р. на землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії. Будь-яка українська легальна політична чи громадська діяльність у межах Російської імперії була неможлива.

Початок було покладено 7 квітня 1884 р. Саме у цей день у Станіславові відбулися перші організаційні збори Товариства українських жінок, де було ухвалено статут, який підготували Наталія Кобринська та Василь Полянський [172, с. 53]. Зокрема, 7 жовтня 1884 р. відбулися установчі збори Товариства, а 12 листопада 1884 р. намісництво затвердило його статут [346]; 8 грудня 1884 р. відбулися перші загальні збори. Поява жіночого товариства виходила далеко поза межі започаткування організованого українського жіночого руху.

Ця подія мала загальносуспільне, загальнодемократичне і загальнонаціональне значення. Розуміння цього простежується вже в той період.

Напередодні Загальних зборів у найбільш впливовому та найбільш масовому україномовному періодичному виданні «Діло» на першій шпальті було опубліковано редакційну статтю, присвячену цій події. У ній, зокрема, йшлося про очевидність того факту, «що тільки той народ вдуває оснувати тривале і повне життя національне, у котрого жінки є перейняті свідомістю і ідеалами того життя. Тільки той рух, котрий запалюється в домашньому вогнищі, може горіти рівним і тривалим полум'ям; тільки розумні, освічені і мислячі матері, сестри, дружини можуть виростити і виховати розумне, освічене і мисляче покоління. Зрештою і поза колом домашнього вогнища і родинного життя годі в наших часах заперечити великий і важливий вплив жінок на загальний хід людської думки і праці. В науці і письменстві, в мистецтві і літературі, в справах суспільних і політичних вони чим раз частіше виступають до праці і до боротьби за свободу, за людськість, за права пригноблених і поневолених, – імена таких жінок, як Бічер Стоу (авторка «Хати дядька Томи»), Жорж Санд, Джордж Еліот, Марко Вовчок назавжди залишаться в пам'яті вдячного людства поруч з іменами найблагородніших борців за волю. Радісною подією мусимо назвати те, що і в нашій суспільності жінки починають не тільки усвідомлювати обов'язок праці для піднесення своїх сестер, а разом з ними і цілого нашого народного руху, але сміло і енергійно беруться до такої праці. Зав'язане перед кількома літами у Львові «Товариство українських дам» зробило перші кроки в організації нашого жіноцтва. Правда чисто локальний характер, і цілі чисто майже товариські і філантропічні не дозволили тому товариству досі розширити своїх рамок ані по за Львів, ані на поле ширшої народної праці. Велику задачу освідомлення, сполучення і піднесення нашого жіноцтва по всій галицькій, буковинській і угорській Україні бере на себе нове товариство жіноче, заложене восени цього року в Станіславові, головно заходом Впов. пань і патріоток Кобринської з Озаркевичів, Бучинської, Шанковської, Навроцької і Нечай». І далі редакція

газети зазначає: «Бажаючи новому товариству якнайкращого і найширшого розвою для добра теперішніх і майбутніх поколінь, для піднесення нашої літератури, для розцвіту нашого товариського (громадського – І. А.) життя, ми рівночасно вважаємо своїм обов'язком запросити всіх щирих патріотів і патріоток зі всіх кінців нашої України, щоб як найчисельніше вступали в члени того товариства, а кому тільки час і засоби дозволяють, щоб на день 8 грудня прибували до Станіслава на перші загальні збори нового товариства. Збори ті мають для цілої України велике значення. Вони будуть мірою того, наскільки наше жіноцтво збудилося зі сну і дозріло до розуміння своєї народних прав і обов'язків. Для того ми бажали би на тих зборах побачити сестер наших зі всіх кінців нашої України, а бодай почути письмом голоси тих, яким обставини не дозволили особисто туди явитися» [347]. Газета також опублікувала статут товариства.

У детальному звіті, який був опублікований після Загальних зборів, редакція «Діла» зазначила, що заснування Товариства є «світлим фактом року», який засвідчив «живучість нашої народної ідеї і силу та тривалість того пробудження народних сил, які є найкращим здобутком кільканадцятилітньої праці нашої інтелігенції на ниві народного розвою» [348]. Тобто це означає, що для тогочасної громадської думки був беззаперечним факт, що поява організованого жіночого руху є частиною прогресивного національного розвитку українського народу. На цьому наголосила у своїй доповіді на зборах і Наталія Кобринська, яка «в обширній промові пояснила цілі і значення жіночого товариства, вказуючи на праці і заходи жінок в інших краях Європи біля виборення для себе кращої долі. Перейшовши відтак до відносин нашого краю, вказала бесідниця наперед всього на недостачу товариського життя у нас, котрої джерелом є з одного боку відокремленість мужчин від жінок в життю, вихованні і духовних інтересах, а з другого боку недостача широкої освіти між нашими жінками. Тої недостачі бажає запобігти нове товариство з допомогою літератури, відчитів і дискусій, вистав театральних і живого прикладу. Бесіда пані Кобринської, виголошена поважно і переривана частими оплесками,

викликала загальне одушевлення і збудила у всіх те переконання, що нове товариство є справді впливом нашого питомого розвою і наших народних потреб, а не сліпим наслідуванням заграничної моди, – що ініціаторки його широко і серйозно розуміють його задачі і готові серйозно та витривало потрудитися для їх сповнення» [348].

Через рік після заснування Товариства у газеті «Діло» було зазначено: «Коли поглянемо на минувший рік діяльності товариства українських жінок в Станіславові, то бачимо, що українки поважно займаються всіма справами, що Україну в наших часах дотикають, радо і натхненно вітають кожен успіх в діяльності українців, свої труди жертвують дуже радо для цілей товариства, отже і для цілей спільних і загальних» [349].

Діяльність Товариства спричинила поширення жіночого руху та виникнення нових жіночих громадських організацій.

Показовим може бути створене 1 квітня 1893 р. в Коломиї товариство «Руський жіночий Кружок». Це перша жіноча організація, що ставила перед собою завдання саме розвиток жіночого руху. Параграф 2 статуту закріплював, що «Цілею товариства єсть оживляти умисловий рух, скріпити і піднести народного духа та розбудити між руским жіноцтвом в Коломиї і окресности товариске жите» [350, с. 1]. Членом товариства могла бути кожна українська жінка. Вперше жіноча організація ставить завданням формування середовища інтелектуальних, активних у громадському житті, свідомих своїх прав жінок. З цією метою в статуті було передбачено створити бібліотеку та читальний зал періодики, а також систематично організовувати лекції, дискусії на актуальні наукові та громадські проблеми. Це сприяло праці над поглибленням жіночої солідарності та взаємодопомоги. Статут визначав допомогу бідним жінкам, передусім ученицям, як один із засобів досягнення цілей Товариства. Створення Кружка цікаве ще й тим, що вперше звернули увагу на важливість підтримки до поширення жіночого домашнього промислу, як найдоступнішої форми працевлаштування жінок, тобто на забезпечення економічних засад для

успішного втілення в суспільну практику ідеї гендерної рівності, забезпеченні прав жінок.

Зазначимо, що 17 серпня 1894 р. Крайове намісництво зареєструвало статут «Общества Рускихъ Женщинъ въ Буковинѣ» [351] – першу українську жіночу громадську організацію в регіоні з центром у Чернівцях. Своєю ціллю Товариство ставило піднесення культури загалом, і зокрема «піднесення просвіти межі жінчинами руської народності на Буковині» [351, с. 1], а також підтримку сиріт та бідних дівчат і розвиток домашнього промислу. Серед шляхів досягнення цих цілей була робота з батьками, їхнє усвідомлення та переконання в необхідності отримання дітьми шкільної освіти. Наголосимо, що необхідність такої роз'яснювальної роботи серед батьків, зумовлювалася тим фактом, що, попри наявність безплатної початкової освіти, серед українського населення з огляду на нерозуміння ролі та значення освіти, до кінця XIX ст. продовжував зберігатися один з найвищих в імперії відсотків повністю неграмотного населення. Серед інших форм роботи передбачалося встановлення премій, стипендій та інших форм матеріальної допомоги для сиріт та бідних дівчат з метою забезпечення їм можливості здобути фахову освіту. Подібно до станіславівського, чернівецьке Товариство теж планувало розповсюджувати та видавати літературу і періодику, яка б сприяла успішній реалізації завдань, які ставили перед собою засновниці.

Водночас у цьому статуті простежується закріплення уже нових форм та методів діяльності жіночих організацій. Зокрема, передбачено подання петицій та звернень [351, с. 2]. Весною 1890 р. чеські жінки подали петицію до австрійського уряду про допущення жінок до навчання в університетах. Наталія Кобринська зібрала підписи в Галичині. За її пропозицією аналогічно зробила Ольга Кобилянська на Буковині [167, с. 130]. Тобто звернення до органів влади з пропозицією чи вимогою забезпечення тих чи інших прав стало практикою жіночого руху.

Боротьба за доступ до освіти відбувалася паралельно з пошуком інших можливостей для забезпечення економічної незалежності жінок.

Найперспективнішими були підтримка та розвиток домашнього промислу, рукоділля жінок як форми товарного виробництва. Тому в Статуті товариства буковинських жінок цьому приділена особлива увага. Було передбачено можливість заснування народних шкіл, курсів народного промислу для жінок і дівчат, формування з метою поширення передових технологій колекції зразків виробів домашнього промислу, організація виставок, ярмарок, конкурсів кращих виробів народних промислів. Товариство також планувало взяти на себе посередництво в налагодженні торгівлі виробами народних промислів.

Отже, йдеться про піднесення та розгортання жіночого руху, розширення кола завдань, що їх воно ставило перед собою, а також форми і методи їхнього досягнення зі все більшою увагою до проблем економічного забезпечення гендерної рівності в тогочасному суспільстві.

Для забезпечення українській молоді можливості навчатися у Львові, тут в 1888 р. «Руске Товариство Педагогічне у Львовѣ» створило «Институт під покровомъ св. Николая» [352] – своєрідний пансіонат для українських хлопчиків та дівчаток, який забезпечував усі необхідні житлово-побутові умови на час їхнього навчання у львівських середніх та фахових школах. Зокрема, дітей-сиріт, а також дітей вчителів народних шкіл, які працювали в місцевостях, де не було середніх шкіл, звільняли від оплати. Саме діяльність цієї інституції дала змогу українським дівчатам, зокрема сиротам, отримати фах учительки в учительській семінарії. Подібну інституцію, але винятково для дівчат, було створено в Перемишлі дещо раніше, в 1881 р. – «Бурсу для дѣвчат руско-католического обряда въ Перемышли» [353]. Її завданням було надання допомоги. Йдеться про забезпечення житлово-побутових умов та харчування українським дівчатам з бідних сімей, які навчалися в жіночих навчальних закладах Перемишля.

Наголосимо що, ці дві освітні інституції засвідчують розуміння українським суспільством ролі та значення освіти для жінок та необхідності створення реальних механізмів, які б забезпечували доступ до освіти, зокрема, й для дівчат із малозабезпечених сімей та сиріт. Діяльність цих інституцій,

перша з яких була створена громадською організацією, а друга – свідомими городянами Перемишля, є підтвердженням того, що доступ жінок до освіти, їхня активна участь у громадському, політичному, культурному та економічному житті суспільства були нагальною вимогою часу.

Реальним результатом діяльності українських громадських організацій в утвердженні ідеї гендерної рівності слугує «Союз українських приватних урядників Галичини» – громадська організація, створена незадовго перед початком Першої світової війни. Вона об'єднувала службовців (технічний персонал та фахівців) українських та інших приватних інституцій, організацій та контор. Ціллю Товариства був захист інтересів його членів, зокрема й завдяки зверненню до законодавчих органів з пропозиціями та клопотаннями про необхідність удосконалення правового регулювання цього виду трудових відносин. Проте на особливу увагу заслуговує членство в Товаристві. Згідно зі статутом звичайним членом могла бути «особа української народности, без ріжниць пола, що працює в якій небудь приватній інституції або приватнім бюроі (пр. в інституціях економічних, господарських, просвітніх,, в приватних школах, редакціях, адвокатських і нотаріальних бюроах і т. п.) [354, с. 5]. Цей приклад можна вважати одним з перших реальних втілень ідеї гендерної рівності у виборі професії та в солідарній діяльності службовців щодо захиту своїх трудових та інших інтересів у діяльності українських громадських організацій.

Перший етап появи та формування українського жіночого руху припадає на 80-ті роки XIX ст. Його ключовими вимогами були: доступ до всіх видів освіти і, як результат, право на професійну діяльність за власним вибором. Хоча на цьому етапі жінкам так і не вдалося закріпити право вільного доступу до здобуття вищої освіти, все ж таки в суспільній свідомості утверджується переконання про необхідність забезпечення можливостей для жінок здобувати початкову, середню та фахову освіту. Низка громадських організацій, створених у цей період, ставили своїм завданням допомагати і підтримувати

дівчат з незаможних сімей чи сиріт в отриманні ними середньої та фахової освіти як гарантії їхньої подальшої успішної соціалізації.

Важливий аспект діяльності жіночих громадських організацій, а пізніше і підприємницьких структур, полягав у підтримці та розвитку домашнього промислу, який повинен був забезпечити працевлаштування жінок, зростання їхнього економічного добробуту, а в перспективі – економічну незалежність. Ці структури стали вагомим чинником утвердження ідеї гендерної рівності.

Ідеологом, організатором і засновником українського жіночого руху є Наталія Кобринська. В одній зі своїх статей провідна сучасна дослідниця історії українського жіночого руху Оксана Маланчук-Рибак зазначає: «Ідеологія жіночого руху, а в ширшому розумінні ідеологія емансипації жінок, має декілька рівнів вияву і, відповідно, аналізу та інтерпретації: загальнокультурний, концептуально-теоретичний, рівень конкретних завдань, ідейних постулатів, соціально-економічний, політичний» [355, с. 185]. На нашу думку, тут пропущено ще один рівень, який є визначальним. Це правовий вимір. Аналіз чинного законодавства щодо статусу жінки, змін до нього, які б могли поліпшити цей статус, інші правові можливості здобуття, забезпечення та захисту прав жінок – той шлях, яким, разом з іншими формами громадянської активності, рухався жіночий рух в усіх парламентських країнах. Використання наданих законодавством можливостей, зміни до законодавства з метою витворення нових можливостей, вплив на депутатів парламенту з метою запровадження бажаних змін – це правова складова боротьби за гендерну рівність.

Правові аспекти боротьби за жіночу емансипацію посідають значне місце в діяльності і творчій спадщині Наталії Кобринської. Проте, попри наявність багатьох досліджень, ця проблематика залишається поза увагою. Роль і значення Наталії Кобринської в українському жіночому русі проаналізовано у дослідженнях М. Богачевської-Хомяк [167, 356], О. Маланчук-Рибак [2]. Значний інтерес становить і праця І. Книш [357], яка на сьогодні є єдиним монографічним дослідженням життєвого шляху Наталії Кобринської. З

останніх досліджень можна виокремити статті І. Ворчакової [358] та У. Р. Лукач [359].

Вагомий внесок Наталії Кобринської в розвиток ідеї гендерної рівності варто розглядати в двох аспектах: теоретичному та організаційному. Перший передбачає аналіз творчої спадщини діячки, оскільки саме їй належить пріоритет у формулюванні питання про необхідність організаційного оформлення жіночого руху як форми боротьби за жіночі права. Водночас вона була не лише теоретиком цього руху, а його безпосереднім організатором, натхненником і лідером. Усвідомивши той факт, що справа емансипації жінок, надання їм прав і свобод, рівних з чоловіками, є передусім завданням самих жінок, Наталія Кобринська створила першу українську жіночу організацію. Правова складова теоретичного та організаційного доробку «Першого українського борця за права жінки» [360] становить особливий інтерес та потребує окремого аналізу. Це зумовлено не тільки потребою переосмислення шляхів становлення і розвитку ідеї гендерної рівності в українській правовій думці, а й актуальністю цього досвіду для сучасності.

Наталія Кобринська народилася 8 червня 1855 р. у селі Белелуя на Снятинщині в сім'ї місцевого священика. Її батько Іван Озаркевич (1826–1903) – один із провідних українських громадсько-політичних діячів 70–80-х років, посол до Галицького крайового сейму (1867–1875) та австрійського парламенту (1873–1891), який у 1893 р. очолив українську делегацію до австрійського цісаря зі скаргою на зловживання місцевої адміністрації [361, с. 164]. Дід Іван Озаркевич (1794–1854) був визначним культурним діячем, ініціатором заснування українського театру в Галичині [362, с. 143].

Світогляд майбутньої лідерки українського жіночого руху формувався в середовищі політично активних, національно свідомих, висококультурних людей. Через недоступність для жінок середньої та вищої освіти, Наталія Кобринська змушена була обмежитися домашньою освітою, проте за допомогою батька та братів ознайомилась із літературою університетських програм Європи, брала активну участь в обговоренні суспільних та

філософських питань [356, с. 44]. У 1882 р. поїхала до Відня, де взяла активну участь у діяльності студентського товариства «Січ», членами якого були її рідні брати Лонгін та Євген і двоюрідні брати Теофіл та Ярослав Окуневські. Тут «вона поглибила своє знайомство з німецькомовною літературою, яка торкалася статусу і становища жінок» [363, с. 122], а також познайомилася з Остапом Терлецьким і Василем Полянським, які підтримували ідею емансипації жінок. За підтримки О. Терлецького вона почала писати. Перший її твір «Пані Шумінська» («Дух часу») він прочитав на зібранні товариства «Січ». З Відня вона поїхала до Цюриха (в 1887 р., деякий час навчалася у місцевому університеті), пізніше до Женеви, де познайомилася з Михайлом Драгомановим. Перед тим, 7 серпня 1883 р., на студентських зборах у Коломиї, де Василь Полянський читав реферат про жіноче питання, вона познайомилася з Іваном Франком. Зазначені діячі не тільки підтримували її зацікавлення проблемами прав жінок, а й сприяли в літературній та організаторській праці.

У 1887 р. у друкарні Товариства імені Т. Шевченка видруковано «Перший вінок. Жіночий альманах виданий коштом і заходом Наталії Кобринської і Олени Пчілки». Це видання стало етапним у становленні, розвитку та утвердженні ідеї гендерної рівності в українському суспільстві, без огляду на існуючі на той час державні кордони. Його роль і значення важко переоцінити з огляду на такі обставини: а) альманах засвідчив наявність в українській літературі цілої плеяди талановитих жінок; б) у ньому взяли участь представники як тих українських земель, що перебували під гнітом Російської імперії, так і тих, що були у складі імперії Габсбургів, тобто видання стало реальним уособленням єдності прагнень українських жінок, єдності українського народу; в) спектр публікацій, що були поміщені у цьому виданні, від поетичних та прозових творів до наукових та політичних статей, свідчив про широту зацікавлень та інтелектуальну спроможність авторок альманаху; г) уперше в українській правовій думці питання гендерної рівності (в тогочасній термінології «емансипації жінок») було виокремлене з контексту соціального та

національного як самостійну соціальну та політичну проблему, для вирішення якої потрібно шукати специфічні шляхи та методи.

Авторами альманаху були: Олена Пчілка, Ганна Барвінок, Леся Українка, Людмила Василевська (Дніпрова Чайка), Людмила Старицька, Ольга Косач, Наталія Кобринська, Уляна Кравченко, Ольга Левицька, Климентина Попович, Олександра Бажанська, Софія Окуневська, Олена Грицай, Михайлина Рошкевич, Катерина Довбенчук, Ольга Франко, Анна Павлик, Сидора Навроцька. Наддніпрянську Україну репрезентували перші шість видатних українок.

Усього в альманасі було розміщено 43 публікації. Більшість (тридцять чотири) становили поетичні та прозові художні твори. Початки наукового осмислення жінками різних аспектів становища жінки заклали праці Софії Окуневської «Родинна неволя жінок в піснях і обрядах весільних», Катерини Довбенчук «Дівка й княгиня, народні обичаї з Косівщини», Ольги Франко «Карпатські бойки і їх родинне життя» та Наталії Кобринської «Заміжня жінка середньої верстви». Наголосимо на некролозі Катерини Красинської-Троїцької, лікарки з Казані, автором якого є Ольга Косач (Олена Пчілка) [364]. Він завершує альманах. Маючи на меті здобуття для жінок рівних прав і можливостей у доступі до освіти та професій, упорядники, поміщаючи некролог, не тільки віддавали шану пам'яті цій людині, а й зазначили, що протягом всієї професійної діяльності вона працювала так жертвовно і багато, як мало хто з лікарів чоловіків. Зокрема, одна з авторок альманаху, Софія Окуневська, згодом стане першою лікаркою в Галичині [365].

Не применшуючи цінності наведених праць, що були опубліковані в «Першому вінку», можемо з певністю стверджувати, що головне значення в зацікавленні ідеєю гендерної рівності, гостру дискусію спричиняли політичні праці Наталії Кобринської, зокрема, «Переднє слово», «Про рух жіночий в новіших часах», «Руське жіноцтво в Галичині в наших часах» та «Про первісну ціль Товариства руських жінок в Станіславові». Саме в цих працях вона

виклала завдання, цілі та форми діяльності організованого українського жіночого руху, які значною мірою визначили його подальший розвиток.

Першочерговим завданням жіночого руху на той час стало утвердження в суспільній свідомості переконання про необхідність змін у суспільному становищі жінки. «Видаючи «Жіночий альманах» з самих жіночих праць, ми не гадаємо відчужуватися від мужчин на полі загальних стремлінь і ізолювати жіноче питання від інших суспільних задач. Ми лиш переконані, що ніхто ліпше від нас самих не може знати про наші терпіння, недостатки і вимоги, що ми повинні старатися ближче об'яснити наше положення в суспільності, і тим чином причинитися до прояснення думок і поглядів цілої суспільности», оскільки повна відсутність інформації, уваги та інтересу до становища жінок, ця проблема «байдуже поминається або фальшиво розуміється навіть людьми з інших зглядів зовсім щирими і всякій суспільній кривді ворожими» [366, с. 2]. Тут, очевидно, йшлося про таких прогресивних людей, як Михайло Драгоманов, який, проте «вважав, що жіноча нерівність, є наслідком їхньої поганої освіти, яку треба поборювати, так само як лінощі та пияцтво» [167, с. 167], чи Іван Франко та Михайло Павлик, які «заперечували самостійну вартість цього (жіночого. – І. А.) руху, намагаючися підпорядкувати його політичним цілям галицького радикалізму» [270, с. 330].

Упорядники альманаху усвідомлювали, що «се перший у нас голос, піднесений в справі жіночого питання. /.../ Голосно в тій справі ніхто не відзивався, і здавалося, що ніхто о ній і не думає. Але то лиш так здавалося. Були такі що думали, та з тим не виявлялися /.../. Що така думка між нами жила, доказом наше видавництво і подані в нім праці жінок, котрі помимо всяких противностей не відступили від співробітництва» [366, с. 2 – 3]. Отже, формуючи принципи, на яких повинен був розвиватися жіночий рух, як рух за гендерну рівність, Наталія Кобринська акцентувала увагу на необхідності зробити його позастановим, позапартійним, позаконфесійним. Це стало одним з ключових засад його подальшого успішного розвитку і мішенню для особливо гострої критики з боку представників різних політичних орієнтацій.

Григорій Цеглинський, редактор «Зорі» і представник народовського напрямку, писав у своїй рецензії на «Перший вінок», що Наталія Кобринська, вимагаючи доступності вищої освіти для жінок, чітко не визначає цілі такої освіти, а освіта, на його думку, повинна «одушевити її до діла народного» та дати можливість виховувати своїх дітей національно свідомими [367]. Редактор московфільської «Бесіди» Осип Мончаловський, по суті, написав не рецензію, а донос, зазначаючи, що «в тому альманасі вимагають авторки для жінок безумовної і повної рівності в освіті і виборі професій з мужчинами, причому однак ні словом не згадується про обов'язки і призначення жінки руської, тобто народність повністю упускається з виду, що вже само по собі не може не придати даному вченню соціалістичної закваски» та підкреслює, що «питання про емансипацію жінок /.../ знаходиться в зв'язку з прагненнями до недосяжної цілі соціалізму і комунізму» [368].

Звинувачення у симпатіях до соціалізму та комунізму в умовах тогочасної Австро-Угорської імперії майже автоматично призводили до поліцейських переслідувань та звинувачення у кримінальних злочинах. Водночас, на думку Михайла Павлика, в альманасі і серед авторів лише дві селянки, і серед тематики недостатньо уваги приділено селянству, соціальним проблемам [369, с. 42, 50]. Наведені приклади засвідчують складність розуміння представниками різних політичних орієнтацій, наявних в тогочасному українському суспільстві, суті ідеї гендерної рівності, завдань жіночого руху, специфіки проблем статусу жінки в суспільстві. Тобто того, на що спрямувала головну увагу Наталія Кобринська та інші учасники цього видавничого проекту.

Хоча, як впливає з вищенаведених відгуків преси на появу альманаху, на адресу його творців лунали закиди в ігноруванні або недостатній увазі до національних проблем, реальна ситуація була з точністю до навпаки. Альманах «Перший вінок» став втіленням соборного характеру українського жіночого руху. Усвідомлюючи ключове значення цього факту, Наталія Кобринська зазначала: «Важний ще лишається нам до піднесення факт, що перший раз

виступаємо разом з нашими старшими сестрами Українками в імені нашої національної єдності на ниві загальних справ і спільного всім жінкам питання» [366, с. 3], бо «відриватися від свого коріння значить самовільно позбавляти себе життєвої сили, і що лиш на власнім ґрунті може вирости правдива культура» [370, с. 68].

Жіночий рух, боротьба за доступність для жінок вищої освіти, за виборчі права в другій половині XIX ст. поступово охоплює все більше країн і народів. Залежно від місцевих особливостей, специфіки правової системи, інших чинників кожен національний жіночий рух набував своїх особливостей. Відтак, не буде перебільшенням стверджувати, що український жіночий рух наприкінці XIX та в XX ст. розвивається на засадах і принципах, які виробили автори «Першого вінка», і передусім Наталія Кобринська. В одному зі своїх листів вона писала, що дійшла до своїх ідей самостійно, без допомоги чоловіків. На цьому факті потрібно наголосити з огляду на поширене в літературі твердження про визначальний вплив на формуванні її світогляду з боку Остапа Терлецького, Михайла Драгоманова, Івана Франка та Михайла Павлика. Безперечно, що в певних аспектах цей вплив був, зокрема, в національному питанні. Це визнавала і вона сама, зазначаючи, що «цікавий період в моєму житті повної апатії до всього українського. Тут вперше виступає заслуга Франка, його перші повісті про життя бориславське вразили мене і допомогли вироблені вже у мене загальнолюдські ідеї оперти на національних умовах» [371, с. 84 – 85].

Будучи дочкою священника, Наталія Кобринська не з чужих слів знала про специфіку, звичаї і проблеми цього, єдиного по суті, середовища інтелігентних жінок Галичини. З вищеназваних тільки Остап Терлецький також був вихідцем з цього середовища, інші троє не знали його внутрішнього життя і ставилися до нього не тільки з пересторогою, а, як у випадку Михайла Павлика, відверто вороже. Проте об'єктивно це було єдине достатньо чисельне середовище, з якого український жіночий рух в Галичині міг залучати своїх прихильниць. На Наддніпрянській Україні ситуація була іншою – там жіночий рух знаходить

прихильників серед дворянства (Олена Пчілка та її дочки) та світської інтелігенції, тому тут ідею гендерної рівності сприймали передусім як елемент прогресу, свободи, національного розвитку.

Однак, по-іншому це сприймали в Галичині. Йдеться про те, що дружини та дочки священиків були певною мірою навіть більш безправними, ніж селянки, які мали право на частку майна по батькові чи чоловікові, що забезпечувало їм певний матеріальний рівень у разі втрати батьки чи чоловіка. Жінки із середовища духовенства залишалися в подібному випадку ні з чим, і часто у випадку смерті чоловіка були змушені, якщо була така можливість, повертатися в дім батьків. Якщо ж такої можливості не було, така жінка залишалася без засобів до існування. Доступ до освіти та право на вільний вибір праці – це запорука матеріального добробуту сім'ї, оскільки заробітку чоловіка не завжди вистачає для забезпечення стабільного матеріального добробуту сім'ї, а також гарантія для жінки від «неуникненої нужди, коли муж умре». «Дайте нам спосіб до самостійного удержання, до рівного з вами зарібку, а ми не будемо деморалізувати вас і себе», – звертається Наталія Кобринська до чоловічої частини суспільства [372, с. 12].

Якщо не економічна незалежність, то, принаймні, можливість своєю працею забезпечити себе від нужди і злиднів – це перший крок до змін у становищі жінки в суспільстві, до набуття нею статусу повноправного, рівного з чоловіком, члена суспільства. Тому жіночий рух не може і не повинен бути підпорядкований іншим політичним партіям і рухам. Від усвідомлення самими жінками необхідності цього руху, його завдань залежить подальший розвиток цього руху. Тому кожна жінка повинна докладати своїх зусиль у відповідній сфері для того, щоб жіночий рух став потужною і впливовою силою.

Оцінюючи значення «Першого вінка», Наталія Кобринська писала: «Історичну вартість «Жіночого альманаху» становлять, на мою думку, не поодинокі його праці, але той факт виявлений цілим його складом, що **жіноцтво наше на цілім просторі широкої Русі-України почулося до свого національного буття, що інтелігентна жінка наша почулася рівночасно**

Українкою і людиною, заявила про свої права національні і громадські. Пишу це без ніякої фальшивої скромності, бо не вважаю це ніякою заслугою, але тільки фактом радісним з погляду суспільного і історичного. Підняти себе, свої народні і громадські права і обов'язки – це-ж не заслуга, а обов'язок усякої інтелігентної людини, обов'язок котрий веде за собою дальші важкі обов'язки» [372, с. 4]. Подальший розвиток українського жіночого руху, боротьба жінок за рівність громадянських і політичних прав надалі розвивалася, можливо, не такими швидкими темпами, як би цього хотілося авторам альманаху. Зрештою, те, що сьогодні проблема гендерної рівності тією чи іншою мірою актуальна для всіх країн, народів і культур, є свідченням того, що рух до її все більш повного і всебічного втілення в законодавстві та суспільній практиці буде, подібно як і прагнення до соціальної справедливості, дороговказом прогресу як людства загалом та окремих народів і країн.

Зазначимо, що 1 вересня 1891 р. Наталія Кобринська скликала Перше українське жіноче віче у Стрию, яке стало етапним явищем у розвитку та утвердженні ідеї гендерної рівності, зростанні політичної та громадянської свідомості [373].

Продовжуючи свою організаційну діяльність, Наталія Кобринська започаткувала «Жіночу бібліотеку», в рамках якої вийшло у світ три альманахи під назвою «Наша доля: Збірник праць різних авторів». Збірники вийшли друком у 1893 р., 1895 р. і 1896 р. [356, с. 52]. Значну частину збірників займають праці самої Наталії Кобринської. Сфера її зацікавлень така: від домашнього жіночого промислу та зайнятості жінки в домашньому господарстві до тенденцій та проблем розвитку жіночого руху в різних країнах світу. Зокрема, вона все більшу увагу звертає на те, що жінки повинні боротися за здобуття виборчих прав та звільнення від домашньої експлуатації, проблема якої залишається поза увагою теоретиків соціалізму.

У літературі простежується твердження про те, що «сила К-ої в її наукових і популярних розвідках, у публіцистиці, а не в белетристиці» [374, с. 4]. Проте, на думку Сергія Єфремова, «поруч публіцистичних праць, дає вона

серію гарних нарисів і оповідань («Задля кусника хліба», «Ядзя і Катруся», «Дух часу», особливо «Виборець») на бойові для галицького громадянства теми, як жіноча емансипація, нові напрями в громадських настроях і т. п. і вміє зробити це, не переходячи на поле публіцистики, остаючись справжнім художником. У цьому велика заслуга Кобринської» [375, с. 405 – 406].

Боротьба за жіночі права, що її розпочала своєю організаторською та творчою діяльністю Наталія Кобринська в контексті 70-х років XIX – першого десятиліття XX ст. передбачала три базові права: доступність для жінок всіх форм освіти, включаючи вищу школу; з цього випливало друге право – доступність всіх, передусім і головню, інтелектуальних професій. Наявність цих двох прав забезпечувала жінкам з вищих та середніх (зокрема, духовенства) верств суспільства економічну свободу і незалежність. Третє право – це виборче право, право обирати і бути обраним до представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Усі ці права стали реальністю ще за її життя. Проте здобуття зазначених прав не зняло проблеми гендерної рівності, а тільки піднесло її на новий якісно вищий рівень. Жіночий рух, вплив жінок на суспільні, політичні, культурні процеси в першій третині XX ст. перейшов на якісно новий рівень, як і все суспільство загалом – змінилося розуміння рівноправності статей у суспільстві.

Використовуючи передбачені чинним законодавством можливості, Наталія Кобринська засновує першу українську жіночу громадську організацію, скликає і проводить перше жіноче віче, видає альманахи, в яких об'єднує інтелектуальні зусилля жінок з різних частин українських земель. Тобто, вона засвідчила змогу ефективної громадської діяльності, спрямованої на поліпшення становища жінок, досягнення гендерної рівності за умови активного використання самими жінками наявних у них прав. До неї жінки з огляду на громадську думку, інертність середовища, усталені консервативні традиції, не використовували навіть цих обмежених можливостей. Організаційна діяльність Наталії Кобринської переконала українське жіноцтво в тому, що ефективне використання наявних прав, свобод та можливостей,

передбачених законодавством, приводить до їхнього подальшого розширення та збільшення.

Висловлене та обґрунтоване у працях Наталії Кобринської важливе положення, що забезпечення і захист жіночих прав, реальне утвердження гендерної рівності не є складовою соціального чи національного визволення, а є окремим аспектом утвердження в суспільстві ідей рівності та справедливості. Саме тому потребує власних організаційних форм та шляхів і методів боротьби, і, що найважливіше, усвідомленого бажання та громадсько-політичної активності з боку самих жінок.

Актуальність теоретичної спадщини Наталії Кобринської для повного й усебічного забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сучасній Україні полягає не в наявності готових відповідей на виклики сучасності, а в вироблених нею теоретичних підходах та вмінні знаходити відповідні організаційні форми. Добре знаючи теоретичні здобутки та законодавчі механізми у сфері забезпечення жіночих прав (вона навіть планувала виконати переклад українською мовою праці англійського мислителя Джона Стюарта Міла «Поневолення жінок») в інших країнах, Наталія Кобринська, на основі всебічного аналізу становища українських жінок різних станів в Австро-Угорській імперії, виробила реальні цілі та механізми їхнього досягнення щодо здобуття і забезпечення жіночих прав. Зокрема, йшлося про ті права, які були найбільш актуальними та реально досяжними з огляду на потреби, зумовлені тогочасним рівнем розвитку суспільства.

Нині в суспільній свідомості проблему гендерної рівності сприймають здебільшого як вимогу міжнародно-правових актів та інституцій, як щось бажане, проте не обов'язкове для забезпечення успішного економічного та соціального розвитку України. Тому законодавче забезпечення та реальне втілення в державно-правову практику ідеї гендерної рівності має хвилеподібний характер, зумовлений впливом міжнародних інституцій, а не усвідомленням нероздільного зв'язку між гендерною рівністю та демократичним розвитком суспільства.

Актуалізація вагомих здобутків українського жіночого руху, теоретичної спадщини її ключових представниць, першою з яких є Наталія Кобринська, засвідчує цей зв'язок, його історичну тяглисть в українській історії та об'єктивну необхідність для подальшого успішного розвитку. Саме тому ідейно-духовна спадщина Наталії Кобринської, теоретичні та організаційні здобутки українського жіночого руху, які сьогодні є поза увагою юридичної науки, потребують поглибленого вивчення, осмислення та ефективного використання у процесі забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сучасній Україні.

Ідея гендерної рівності має в українській правовій думці давню історію. Усвідомлення необхідності рівних прав та можливостей для кожної людини, без огляду на її статеву належність, є складовою загального поступу українського народу до здобуття свободи і незалежності, побудови справедливого та ефективного суспільства. Нині, коли утвердження та забезпечення гендерної рівності є однією з передумов успішності євроінтеграційних процесів України, вивчення, переосмислення та актуалізація досвіду в цій сфері, здобутого українським народом на попередніх історичних етапах, є нагальною вимогою часу. Це особливо важливо передусім, з огляду на те, що в силу відомих причин погляд на історичне минуле українців протягом останнього століття формувався або під впливом соціально-економічної, або національно-державницької парадигми. Жінка, її становище, правовий статус у суспільстві, боротьба за рівноправність або зовсім залишалися поза увагою дослідників, або її розглядали в контексті двох наведених підходів. Натомість можемо констатувати, що, починаючи із середини ХІХ ст., сформувалася плеяда українських громадських діячів, які усвідомлювали потребу боротьби за рівноправність жінок, як самостійну умову прогресивного розвитку суспільства. Ця боротьба була, інколи, не менш жорсткою, ніж боротьба за соціальне чи національне визволення. Особливо яскравим представником такої безкомпромісної боротьби за гендерну рівність, є, на наш погляд, Анна Павлик. За відстоювання своїх поглядів та переконань вона повною мірою відчула на

собі всю силу карально-репресивного апарату тогочасної Австро-Угорської імперії.

Водночас зазначимо, що постать Анни Павлик, її громадська та політична діяльність протягом останнього десятиріччя в Україні не ставала предметом окремого наукового дослідження. Це можна пояснити, з одного боку, тим, що вона «не мала якихось помітних ідеологічних напрацювань» [2, с. 333], а з іншого, як «перша жінка-соціалістка на Прикарпатті» [376] та пропагандист соціалістичних ідей в Галичині [377], яку «соціалістки міжвоєнного часу вважали своєю ідейною наставницею» [2, с. 352]. Не зовсім вписується постать Анни Павлик й у феміністичну концепцію, тому про неї або зовсім не згадують під час аналізу витоків українського феміністичного руху [166], або відводять їй другорядну роль у процесах формування українського жіночого руху. Зокрема, М. Богачевська-Хомяк пише: «Кобринська зібрала гурт молодих жінок (між ними вчительку Емілію Нечай, поетесу Уляну Кравченко, сільських діячок соціалістичних поглядів Анну і Катерину Павлик) і переконала їх у необхідності створення жіночої організації» [167, с. 115]. Однак дещо пізніше вона зазначає: «Основними досягненнями галичанок на громадському полі в 1880-х роках були реорганізація сестринства Успенської церкви у Львові на Товариство руських дам (1878 – 1879); публічні збори й заснування Товариства руських жінок у Станіславі (1884) та видання жіночого альманаху «Перший вінок» (1887). Не вдовольнившись громадською діяльністю, деякі жінки, наприклад Анна та Параска Павлик, брали участь у політичній роботі радикалів. Вони почали політичну агітацію серед селян, за що Анну заарештували 1880 р., звинувативши в революційній пропаганді» [167, с. 130]. З вищенаведеного виникає питання: як Анна Павлик могла вдовольнитися громадською роботою, якщо перші прояви організованого жіночого руху (1884 р., 1887 р.) виникають уже після її арешту 1880 р. (зазначимо, що це був не перший її арешт). Вважаємо, що правильніше буде стверджувати, що вона, як і низка інших представників української молоді (Іван Франко, Остап Терлецький, Михайло Павлик), які під впливом Михайла Драгоманова

зацікавилися прогресивними ідеями того часу, спричинилася до зацікавлення передовою молоддю проблемами «емансипації жінок». Саме вони, а не Наталія Кобринська, її ровесниця, справили вплив на формування громадської та політичної позиції останньої, а не навпаки.

Особливу роль відіграв, як і у випадку з Наталією Кобринською, Іван Франко. Це питання розглянуто в працях Я. Грицака, І. Денисюка та С. Злупка. Проте в зазначених працях залишається поза увагою той факт, що Анна Павлик, висвітлюючи соціальні проблеми, головну увагу у своїй діяльності приділяла саме становищу жінки, а також усуненню тих негативних чинників, які однаково негативно впливали на людину, без огляду на її стать, тобто ідеї гендерної рівності.

Становлення і розвиток ідеї гендерної рівності в українській правовій думці другої половини ХІХ ст. нерозривно пов'язане з появою та розвитком інших передових ідей, зокрема, національного та соціального визволення, загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні, свободи слова, зборів та організацій тощо. Аналіз життєвого шляху, громадської та політичної діяльності Анни Павлик, першої українки, яка, за свої прогресивні погляди та переконання, зокрема, на права жінок і гендерну рівність, була піддана кримінальному переслідуванню з боку чинної влади Австро-Угорської імперії, дає змогу показати, що боротьба за рівноправність жінок і чоловіків не є даниною сучасним тенденціям, а має в українській історії тривалу традицію.

Анна Павлик, організаторка українського жіночого руху, громадська діячка, активна учасниця українського політичного руху в Галичині в австрійський період народилася 26 січня 1855 р. у присілку Косова – Монастирське в селянській сім'ї Івана та Марії. Крім неї, в сім'ї ще був син Михайло – визначний український громадський діяч і письменник, а також сестри Катерина і Параска, які також брали участь в громадському житті. З огляду на усталені в той період погляди про невелику цінність для дівчини початкової та практичну недоступність середньої та вищої освіти, змушена

була, як і її сестри, самотужки здобувати освіту. Читаючи літературу, яку їм надсилав брат Михайло, вони стали активними прихильниками демократичних і прогресивних ідей, зокрема, жіночих прав. Михайло Грушевський писав: «Анна і Параска – героїні безконечних політичних процесів, котрі вони переносили з величним стоїцизмом; індивідуальності далеко сильніші й яскравіші від свого брата, тільки наслідком галицької мізерії вони не відіграли ширшої політичної ролі, для котрої були створені, але пропагандистками нових ідей в своїм кругу були невтормними і впливовими» [378, с. 55]. Уперше Анна Павлик була арештована разом з Іваном Франком, Михайлом Павликом, Остапом Терлецьким та ін. у січні 1877 р. за надуманими звинуваченням у належності до підпільних організацій, розповсюдженні соціалістичних ідей та забороненої літератури та виступи проти влади. Потім були ще арешти влітку того ж року, а також 1879 р. та 1880 р. Зокрема, кожен такий арешт закінчувався обвинувальним вироком та тюремним ув'язненням. Ці, як зазначив Василь Стефаник, «скандальні для австрійського правосуддя процеси» [379, с. 220], не зламали Анни Павлик. Вона стала першим борцем і жертвою в боротьбі за гендерну рівність серед українських жінок.

Переслідування з боку австрійської влади вона описала у праці «Мої і людські гріхи, а панська і попівська правда», що була опублікована в збірнику «Громада» в 1881 р., що його видавав Михайло Драгоманов у Женеві [380].

Анна Павлик стала одним з ініціаторів та організаторів українського жіночого руху. Вона брала участь у підготовці альманаху «Перший вінок» виданого в 1887 р., який є першою спробою об'єднання літературних та наукових здобутків жінок з різних частин українських земель. Тут опубліковано її нарис «Зарібниця (Образок з жіночого життя)», в якому авторка характеризує жахливе становище жінки в тогочасному суспільстві, її економічне пригноблення, безправне становище в суспільстві, насильство в сім'ї. Перу А. Павлик належать також поетичні та прозові твори («Несумлінність», «Попівське сумління», «Дуреньків суд»), публіцистичні статті («Образок хлопарільника від Косова»), записи фольклору. Померла А. Павлик у Львові 13

жовтня 1928 р. Похована на Личаківському кладовищі поруч з братом Михайлом. Вона мала можливість побачити, як ідеї, за які вона піддавалася репресіям та переслідуванню з боку влади, стали загальноприйнятими і самоочевидними, а також перетворення українського жіночого руху в потужну силу суспільного і національного розвитку.

Висновки до розділу 3

Розглянувши розвиток ідеї гендерної рівності в українській правовій думці окресленого періоду, можна дійти таких висновків.

Становлення і розвиток ідеї гендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX ст. відбувалися в трьох взаємопов'язаних площинах. Першою є національний розвиток, формування українського національного руху, піднесення та поширення національної свідомості. У цьому контексті боротьба за права жінок є одним зі складових елементів боротьби проти національного, соціального та інших форм гноблення. Усі представники українського політичного руху цього періоду, починаючи від членів Кирило-Мефодіївського братства, до засновників Русько-української радикальної партії, певною мірою акцентували увагу на проблемі гендерної рівності.

Другою площиною, в якій відбувається практичне утвердження гендерної рівності, стало повноцінне і різностороннє включення жінок у процеси розвитку всіх складових української культури: від літератури і мистецтва до науки і освіти.

Третьою площиною, яка підтверджує розвиток ідеї гендерної рівності в українській правовій думці в загальноєвропейському та загальносвітовому контексті, є поява та розгортання українського жіночого руху, який за короткий час проходить шлях від нечисленних жіночих організацій до перетворення в одну з найбільш потужних сил національного розвитку.

Ідея гендерної рівності як складова ідеї загальнолюдського поступу та національного і соціального визволення є невід'ємною складовою правових

поглядів визначних українських громадських, культурних, політичних діячів, письменників, науковців, починаючи із середини ХІХ ст. Боротьбу за гендерну рівність усвідомлюють як складову прогресивних змін суспільства, тісно пов'язану з політичною свободою, ліквідацією соціального та національного гноблення.

Ідеї важливості здобуття та забезпечення рівності прав чоловіків і жінок, право доступу до освіти, до участі в громадському і політичному житті кожної людини, без огляду на її статеву належність простежуються у творчості, громадській і політичній діяльності провідних ідеологів та лідерів українського національного руху від творців Кирило-Мефодіївського братства до засновників першої легальної української політичної партії – Русько-української радикальної партії. Тарас Шевченко, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліші, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Михайло Павлик, Володимир Барвінський, Олександра Огоновського сприяли появі, становленню та утвердженню ідеї гендерної рівності в українській правовій думці.

Тарас Шевченко вперше звернув увагу на те, що жінка є дискримінована не тільки за соціальною, національною, релігійною, а й гендерною ознакою, оскільки її залежність від батька або чоловіка була притаманна для правового статусу жінки всіх соціальних груп. Його творчість мала визначальний вплив на подальше утвердження і розвиток ідеї гендерної рівності в українській правовій думці. Підтвердженням того, що ця ідея з'являється у всіх прогресивних мислителів і діячів того часу, є творча спадщина та діяльність соратників Тараса Шевченка у Кирило-Мефодіївському братстві, зокрема, Миколи Костомарова та Пантелеймона Куліша.

Найважливішим аспектом впливу Миколи Костомарова на формування ідеї гендерної рівності в українській правовій думці є чітке окреслення принципів засадничих відмінностей між становищем жінки в українському та російському суспільствах. Аналізуючи сімейні відносини українців, суспільну ситуацію в період козацької доби, Костомаров уважав погіршення

становища жінки, її незрівнянно гірший правовий статус, порівняно з чоловіком, за чинним законодавством Російської імперії наслідком накиннутих ззовні норм і порядків, чужих і ворожих українцям. Микола Костомаров започаткував історико-фемінологічні дослідження в історичній науці Російської імперії. Реальному утвердженню ідеї гендерної рівності сприяла і безпосередня підтримка вченим жінок в їхній науковій, перекладацькій та літературній діяльності. Саме під його впливом самостійну перекладацьку, а пізніше й наукову діяльність розпочала Надія Білозерська – одна із засновниць жіночого руху в Російській імперії.

Пантелеймон Куліш вважав недоліками тогочасного суспільства відсутність можливості жінкам отримувати освіту, займати належне і незалежне становище в суспільстві, вносити свій вагомий внесок у його розвиток. Забезпечення доступу до освіти, надання можливостей для повноцінної участі жінок в економічному, політичному і культурному житті суспільства є необхідною умовою та гарантією прогресивного і динамічного розвитку будь-якого суспільства. Без забезпечення гендерної рівності такий розвиток, на думку Пантелеймона Куліша, неможливий.

Ключову роль у розвитку ідеї гендерної рівності в українській правовій думці відіграв Михайло Драгоманов, який не тільки збагатив український національний рух передовими та прогресивними ідеями свого часу, а й активно та рішуче виступав за гендерну рівність як за повну і безумовну рівність людей у їхніх політичних, громадянських, економічних та інших правах, без огляду на статево належність. Позиція Михайла Драгоманова щодо статусу жінки в суспільстві однаково далека і від реакційного консерватизму, і від радикального нігілізму з його запереченням цінності сім'ї. Для мислителя гендерна рівність, як рівність політичних, громадянських, соціальних, економічних та інших прав людей, є необхідною умовою політичної свободи і прогресу. Саме в «Програмі» до «Громади» 1880 р. вперше в українській правовій думці закріплена вимога рівного права для кожної людини, «як

чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат», як необхідна умова всіх прогресивних політичних, соціальних та економічних змін у суспільстві.

Доступ жінок до освіти, їхня повноцінна й усестороння участь в інтелектуальному, науковому, культурному житті суспільства – це ключові елементи розуміння ідеї гендерної рівності Іваном Франком. Поява цілої плеяди талановитих українських письменниць і поетес, як от: Наталії Кобринської Уляни Кравченко, Клементини Попович та ін. була б неможливою без його допомоги. У становленні та розвитку українського жіночого руху підтримка з боку Івана Франка також відіграла ключову роль. Саме Іван Франко разом з Михайлом Павликом, під ідейним керівництвом Михайла Драгоманова написали програму РУРП – першої легальної української політичної партії, де знайшла своє закріплення ідея повної рівності жінок і чоловіків у політичних правах, їхнє рівне право в доступі до освіти та професії.

Питання гендерної рівності, тобто рівності всіх людей, для Володимира Барвінського є складовим елементом забезпечення в суспільстві свободи і справедливості, умовою його ефективного розвитку та економічного процвітання, які можуть бути досягнуті тільки в умовах забезпечення можливостей для повноцінного національного життя. Без належних умов для національного розвитку народ, кожен його представник ніколи не буде мати можливостей для забезпечення своїх індивідуальних прав і свобод. На думку В. Барвінського, жінки, усвідомивши відповідальність за долю і майбутнє своїх дітей і всього народу, мали стати першими і головними вихователями національної свідомості та гідності.

Ідея гендерної рівності в другій половині ХІХ ст. стає предметом зацікавлення й українських учених-правників, зокрема, О. Огоновського – першого професора права, який викладав українською мовою у Львівському університеті. Він вважав суттєвим недоліком тогочасного законодавства регулювання майнових прав подружжя, за якого чоловік мав повне право розпоряджатися майном дружини, та наголошував на необхідності законодавчого закріплення рівності майнових прав подружжя. Підтримуючи

ідею гендерної рівності, вчений водночас чітко розмежував рівноправність людей у політичних та інших правах без огляду на стать та необхідність закріплення і захисту прав жінок, зумовлених природно-фізіологічними особливостями особи, зокрема, захист материнства, репродуктивного здоров'я жінки тощо. Є всі підстави стверджувати, що О. Огоновський започаткував розроблення української гендерно-чутливої юридичної термінології, пропонуючи термін «подруг», «один подруг», «другий подруг». Ці терміни мають деякі переваги, зокрема, вони не акцентують на статевій належності, що не потрібно під час окреслення прав та обов'язків осіб, які перебувають у шлюбі, а навпаки, наголошують на їхній повній рівності у соціальному аспекті. По-друге, унеможливають негативні паралелі, які можуть виникати з огляду на багатозначність понять «дружина» та «чоловік». По-третє, не передбачають наперед заданих рольових сімейних функцій, і роблять їх справою погодження двох абсолютно рівних у правовому відношенні осіб.

Наявність у тій чи іншій формі ідеї гендерної рівності у працях ключових постатей українського національного життя другої половини ХІХ ст., увага до проблеми рівності прав жінок, забезпечення доступу жінок до освіти та професій, необхідність законодавчого закріплення рівності людей без огляду на статеvu належність у їхній громадській, науковій та політичній діяльності дає підставу стверджувати, що ідею гендерної рівності вони розглядали як: а) необхідну складову національного визволення і розвитку; б) умову динамічного й ефективного розвитку всього суспільства.

Діяльність провідних українських діячів у напрямі утвердження ідеї гендерної рівності дала змогу активної участі жінок у духовному, культурному, інтелектуальному розвитку суспільства, подальшому розвитку та утвердженню цієї ідеї в українській правовій думці другої половини ХІХ ст. Ганна Барвінок, Марко Вовчок, Олена Пчілка, Олександра Єфименко, Софія Русова, Христина Алчевська не тільки зробили значний внесок у розвиток літератури, науки, освіти, а й стали уособленням інтелектуального потенціалу жінок, важливості

та необхідності повноцінної та усесторонньої участі жінок у всіх сферах суспільного життя.

Продовженням започаткованого Тарасом Шевченком протесту проти безправного і підневільного становища жінки є у творах українських письменниць XIX ст., першими з яких були Ганна Барвінок та Марко Вовчок. Однією з ключових ідей їхньої творчості є ідея того, що від жінки, її становища в суспільстві, залежить майбутнє суспільства. Тільки вільна жінка, свідомо своєї гідності, належно пошанована в сім'ї та громаді може виховувати достойних і вільних людей. Поява проблеми становища та прав жінок в українській художній літературі заклала основу для подальшого розвитку й утвердження ідеї гендерної рівності.

Своєю літературною та науковою творчістю, громадською та політичною діяльністю, усім своїм життям можливість, необхідність і реальність гендерної рівності засвідчила Олена Пчілка. Основою її громадської та політичної діяльності була боротьба за національне визволення як необхідна передумова забезпечення і захисту всіх інших прав та свобод, як індивідуальних, так і групових. Зокрема, гендерна рівність для неї була тільки можливістю кожного українця й українки разом спільно боротися за національну свободу. Жіночий рух для Олени Пчілки є органічною складовою загальнонаціонального визвольного руху, а боротьба за права жінок – невід'ємна складова боротьби за національні права.

Наукова та громадська діяльність Олени Пчілки, Олександри Єфименко, Софії Русової, Христини Алчевської суттєво, а в певних аспектах визначально, вплинула на розвиток в Україні різних галузей наукових знань, зокрема історії, етнографії, педагогіки, становлення та розвиток освіти. Їхня громадська діяльність, творча та наукова спадщина стали першими реальними здобутками тих мінімальних проявів гендерної рівності, які з'являються та утверджуються в другій половині XIX ст.

Органічною складовою і закономірним етапом становлення та утвердження ідеї гендерної рівності є поява організованого українського

жіночого руху, який виникає і розвивається без огляду на існуючі на той час державні кордони. Соборний характер українського жіночого руху, прикладом чого є «Перший вінок», переконливо доводить те, що ідея гендерної рівності нерозривно пов'язана з національно-визвольним рухом українського народу. Цей рух від моменту свого виникнення ставив перед собою завдання, які виходили далеко поза межі боротьби за права жінок. Це й намагання Олени Доброграєвої зміцнювати й утверджувати єдність українського народу, і зусилля Наталії Кобринської, спрямовані на повноправну участь жінок в усіх суспільних процесах, і прагнення Анни Павлик включитися в боротьбу за соціальні і політичні права найширших верств народу.

Заснування Товариства українських жінок стало юридичним оформленням українського жіночого руху, його програмних завдань і цілей та сприяло появі в подальшому низки жіночих організацій, які стали ваговою складовою українського громадянського суспільства.

ВИСНОВКИ

На основі реалізації мети і завдань дослідження сформульовано низку висновків, основними з яких є такі:

1. Аналіз і узагальнення здобутків української історіографії з проблем зародження і розвитку ідеї гендерної рівності в українській правовій думці дозволило виявити нерозривний зв'язок ідеї гендерної рівності з інтелектуальним, культурним, економічним, соціальним та національним розвитком українського народу. Ідея гендерної рівності як складова ідеї загальнолюдського поступу та національного і соціального визволення є невід'ємною складовою правових поглядів визначних українських громадських, культурних, політичних діячів, письменників, науковців окресленого періоду.

2. Проаналізовано місце і значення ідеї гендерної рівності в сучасних міжнародно-правових актах та діяльність міжнародних інституцій, спрямованих на утвердження гендерної рівності в усіх аспектах суспільного життя, закономірність та необхідність прийняття закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», прийнятий Верховною Радою України 8 вересня 2005 р. Ідея гендерної рівності, шляхи і механізми її забезпечення в усіх сферах суспільного життя постійно перебувають в центрі уваги міжнародних інституцій. Починаючи від Статуту ООН, всі міжнародно-правові акти закріплюють рівність людей без огляду на їхню стать. Гендерну рівність сьогодні світове співтовариство сприймає як одну з ключових умов ефективного, динамічного і стабільного розвитку людства. Саме тому забезпечення й утвердження гендерної рівності, будучи показником успішного розвитку сучасного суспільства, повинно стати одним із пріоритетів у діяльності органів державної влади, політичних партій, громадянського суспільства.

Україна приєдналася до більшості міжнародних актів, спрямованих на утвердження гендерної рівності, проте, сучасне українське суспільство обтяжене гендерними стереотипами, упередженостями, сексизмом, гендерною дискримінацією, а законодавче регулювання та діяльність органів виконавчої

влади, спрямовані на забезпечення та утвердження гендерної рівності, мають характер періодичних компаній, а не систематичної діяльності. Гендерну рівність і надалі значна частина українського політикуму сприймає як щось таке, що нав'язується міжнародними інституціями й актами, але чуже, зайве і непотрібне для українських реалій. Рівень гендерної культури в українському суспільстві загалом і серед юридичної спільноти, залишається на зародковому рівні і є предметом зацікавлення вузького кола правозахисних і жіночих громадських організацій.

3. Визначено зміст та співвідношення дотичних до гендерної рівності понять: «емансипація жінок», «жіноче питання», «права жінок»; співвідношення гендерної рівності та жіночих прав. Поняття «гендерна рівність» та пов'язані з ним інші терміни стали за останні десятиліття одними з найбільш значимих в міжнародно-правових актах та в окресленні соціальних відносин, які ще донедавна залишалися поза увагою, а сьогодні набувають визначального значення у вимірі динаміки успішності та ефективності розвитку суспільства. Тому важливим є з'ясування історії цього поняття, що окреслює певний ідеал, в напрямі досягнення якого повинен відбуватися прогресивний та ефективний розвиток як окремих країн, так і людства в цілому.

4. Ідеї важливості здобуття та забезпечення рівності прав чоловіків і жінок, право доступу до освіти, до участі в громадському та політичному житті кожної людини, без огляду на її статеву належність простежуються у творчості, громадській і політичній діяльності провідних ідеологів та лідерів українського національного руху від творців Кирило-Мефодіївського братства до засновників першої легальної української політичної партії – Русько-української радикальної партії, зокрема, Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Михайла Драгоманова, Івана Франка, Михайла Павлика, Володимира Барвінського, Олександра Огоновського.

5. Зміст ідеї гендерної рівності у зазначений період складала питання рівності жінок і чоловіків у політичних правах та рівне право в доступі до освіти та професії. Починаючи від «Програми» до періодичної «Громади» 1880

р. підписаної М. Драгомановим, С. Подолинським та М. Павликом ця ідея знаходить своє остаточне закріплення в програмі Русько-української радикальної партії – першої легальної української політичної партії, прийнятої в 1890 р.

6. Діяльність провідних українських діячів у напрямі утвердження ідеї гендерної рівності та їхня підтримка зумовили можливість активної участі жінок у духовному, культурному, інтелектуальному розвитку суспільства, подальшому розвитку та утвердженню цієї ідеї в українській правовій думці другої половини ХІХ ст. Ганна Барвінок, Марко Вовчок, Олена Пчілка, Олександра Єфименко, Софія Русова, Христина Алчевська не тільки зробили значний внесок у розвиток літератури, науки, освіти, а й стали уособленням інтелектуального потенціалу жінок, важливості та необхідності повноцінної та усесторонньої участі жінок у всіх сферах суспільного життя.

7. Важливу роль у формуванні та утвердженні ідеї гендерної рівності відіграв український жіночий рух. В його програмних документах, теоретичних розробках організаторок Олени Доброграєвої, Наталії Кобринської, Анни Павлик, ідея гендерної рівності утвердилась як складова прогресивного і демократичного розвитку суспільства. Визначальною заслугою організованого українського жіночого руху є трактування проблеми рівноправності жінок і чоловіків, актуалізація ідеї гендерної рівності для всіх демократичних та ліберальних рухів і партій. Розпочатий у 1884 р., він і надалі залишається актуальним, а осмислення та творче використання його напрацювань є не менш, а в багатьох випадках, і значно актуальнішим, ніж намагання запровадити моделі і механізми забезпечення гендерної рівності, вироблені іншими країнами.

8. В національно-визвольному русі, в боротьбі за соціальні права та демократичні перетворення, в духовному, культурному та інтелектуальному розвитку суспільства присутність ідеї гендерної рівності робила їх ефективнішими, динамічнішими, глибшими та всестороннішими, оскільки сприяла залученню до цих процесів усього суспільства а не його частини. Тому,

усі прогресивні рухи і напрями другої половини XIX ст. тією чи іншою мірою сприяли розвиткові гендерної рівності. Починаючи від цього періоду ідея гендерної рівності стає невід'ємною складовою української правової думки.

9. Сучасне розуміння гендерної рівності, всіх її складових елементів й механізмів, вироблених світовою спільнотою та закріплених у міжнародно-правових актах, потребує осмислення та адаптації до національних умов відповідно до норм, ідей та засад, вироблених українською правовою думкою на попередніх етапах її розвитку. Без цього навіть найкращі норми та рекомендації залишаться тільки деклараціями, які не наблизять сучасне українське суспільство до втілення в суспільні відносини реальної гендерної рівності. З огляду на це вивчення та актуалізація ідеї рівності жінок і чоловіків яскравими представниками української правової думки попередніх історичних періодів є вкрай необхідне.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кісь Оксана. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). Львів: Інститут українознавства НАН України, 2008. 272 с.
2. Маланчук-Рибак Оксана. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. Чернівці, 2006. 500 с.
3. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Харків: Консум, 2001. 656 с.
4. Міл Джон Стюарт. Про свободу. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 463 с.
5. Мельник Т. М. Гендерна експертиза українського законодавства: сутність, необхідність та методологічні основи. Київ: Логос, 2001. 46 с.
6. Келлі Джоан. Чи існував Ренесанс для жінок? // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство. Під ред. Ліліани Гентош, Оксани Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 46 – 61.
7. Фулей Т. І. Основи гендерної рівності: навчально-методичний посібник для суддів. Київ: ТЮТЮКІН, 2010. 240 с.
8. Аніщук Н. В. Основи гендерного права України. Одеса: Фенікс, 2013. 208 с.
9. Гендерна рівність як об'єкт філософсько-правової рефлексії // Андреев Д. В., Вовк В. М., Івченко Ю. В., Павлишин О. В. Філософія права: актуальні проблеми та сучасні інтерпретації: навчальний посібник. Київ, 2011. С. 184-207.
10. Гендерний розвиток в Україні: Реалії і перспективи. Київ: Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй. Представництво в Україні, 2003. 104 с.
11. Статут Організації Об'єднаних Націй. Режим доступу: http://www.un.org.ua/images/documents/3718/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
12. Організація Об'єднаних Націй. Офіційний сайт. Режим доступу: <http://www.un.org/en/index.html>
13. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи. Київ: Наук. думка, 1992. С. 109-123.

14. Закон України «Про ратифікацію Факультативного протоколу до Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок». Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/946-15>
15. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 25 сентября 2015 года. Режим доступу: <http://www.uncece.org/fileadmin/DAM/env/documents/2015/A/a.res.70.1.r.pdf>
16. Глобальні Цілі сталого розвитку 2030. Режим доступу: [http://www.un.org.ua/images/documents/3615/%D1%86%D1%96%D0%BB%D1%96_web\(2\).pdf](http://www.un.org.ua/images/documents/3615/%D1%86%D1%96%D0%BB%D1%96_web(2).pdf)
17. Ход достижения целей в области устойчивого развития. Доклад Генерального секретаря. Режим доступу: <http://unstats.un.org/sdgs/files/report/2016/secretary-general-sdg-report-2016--RU.pdf>
18. Офіційний сайт ООН-жінки (Є тільки англійською, французькою та іспанською мовами). Режим доступу: <http://www.unwomen.org/en>
19. UN Women: Annual report / 2015-2016. New York : UN Women, 2016. 50 p. Режим доступу: <http://www.unwomen.org/fr/digital-library/publications/2016/6/annual-report-2015-2016>
20. Цели развития тысячелетия: доклад за 2015 год. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 2015. 72 с. Режим доступу: <http://www.un.org/ru/millenniumgoals/mdgreport2015.pdf>
21. Програма розвитку ООН в Україні. Офіційний сайт. Режим доступу: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home.html>
22. Human development report 1995. Published for the United Nations Development Programme (UNDR). New York – Oxford : Oxford University Press, 1995. 230 p.
23. Практическое руководство по внедрению гендерного подхода. Методология. Обзор по секторам. Сборник примеров из практики. Братислава: Региональный центр ПРООН для Европы и СНГ, 1-е изд., 2002; 2-е изд., 2005; 3-е изд., 2007. 295 с.

24. Гендерні ресурси українських мас-медіа: ціна і якість: Практичний посібник для журналістів та працівників ЗМІ / Н.М.Сидоренко, М.М.Скорик та ін.; ред.-упоряд. Н.М.Сидоренко. Київ: К.І.С., 2004. 76 с.
25. Гендер і етнічність. Україна перед європейським вибором. Київ: Програма розвитку ООН в Україні, 2006. 49 с.
26. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві. Київ: Програма розвитку ООН в Україні, Центр соціальних експертиз Інституту соціології НАН України, 2007. 142 с.
27. Гендерна політика в системі державного управління: підручник / за заг. ред. М.М.Білінської. Запоріжжя: Друкарський світ, 2011. 132 с.
28. Гендерна рівність в освіті. Посібник для тренерів. Запоріжжя: Друкарський світ, 2011. 80 с.
29. Організаційні та правові елементи інституційного механізму забезпечення гендерної рівності в Україні. Запоріжжя: Друкарський світ, 2011. 140 с.
30. Реалізація гендерної політики в управлінні освітою: навчально-методичний посібник. Запоріжжя: Друкарський світ, 2011. 176 с.
32. Розширення прав та можливостей жінок з метою посилення політичних партій. Посібник з передової практики щодо сприяння участі жінок у політичному житті. Київ: Програма розвитку ООН, 2011. 59 с.
33. Жінки та чоловіки на ринку праці України. Порівняльне дослідження України та ЄС. Київ: Компанія ВАІТЕ, 2011. 32 с.
34. Основи гендерної політики в парламентській діяльності: навчальний посібник. Київ: НАДУ, 2011. 100 с.
35. Building Peace in the mind of men and women. Режим доступу: <http://www.unesco.org/new/en/unesco/themes/gender-equality/>
36. ЮНЕСКО. Офіційний сайт. Режим доступу: <http://en.unesco.org>
37. Incheon Declaration. Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all. Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002338/233813M.pdf>
38. Gender Equality: Heritage and Creativity. UNESCO, 2014. 158 p.

39. Годовой доклад 2008. Нью-Йорк: Фонд Организации Объединенных Наций в области народонаселения, 2009. 40 с.
40. Доклад Международной конференции по народонаселению и развитию. Каир, 5-13 сентября 1994 года. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1995. Режим доступу: https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/icpd_rus.pdf
41. Дело выбора, а не случая. Планирование семьи. Права человека и развитие. Нью-Йорк: Фонд Организации Объединенных Наций в области народонаселения, 2012. 144 с.
42. Фонд народонаселения ООН в Україні. Офіційний сайт. Режим доступу: <http://www.unfpa.org.ua/>
43. Рівність у можливостях та рівності у правах у сфері попередження ВІЛ-інфекції. Київ: ФНООН, Державна служба України з питань протидії ВІЛ-інфекції/СНІДу та інших соціально небезпечних захворювань, 2013. 40 с.
44. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. Київ: ТОВ «Основа-Принт», 2009. 248 с.
45. Дослідження проведені в рамках підготовки восьмої періодичної доповіді про виконання Україною Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Київ: ФНООН, 2014. 106 с.
46. Поширеність насильства щодо дівчат і жінок. Підготовлено GfK Ukraine для Фонду народонаселення ООН. Режим доступу: <http://www.unfpa.org.ua/files/articles/4/70/GBV%20Infographics%20UKR.pdf>
47. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони штучного переривання вагітності (абортів). Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=42765
48. Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за незаконне переривання вагітності. Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46329

49. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо заборони штучного переривання вагітності (абортів). Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=46457
50. Міжнародна організація праці. Офіційний сайт. Режим доступу: <http://www.ilo.org.ua>
51. Gender in Transition / Pierella Paci (ECSHD), Human Development Unit Eastern Europe and Central Asia Region. Washington D. C.: World Bank, 2002. 99 p.
52. Обеспечение гендерного равенства как разумный подход к экономическому развитию. План действий Группы организаций Всемирного банка (2007 – 2010 финансовые годы). Режим доступу: <http://siteresources.worldbank.org/INTGENDER/Resources/GAPReportRusso.pdf>
53. The World Bank. Офіційна сторінка. Режим доступу: <http://www.worldbank.org/en/about/what-we-do>
54. Гендерное равенство и развитие. Обзор. Доклад о мировом развитии 2012. Вашингтон: Всемирный Банк, 2011. 50 с.
55. Рамкова програма партнерства Уряду України – ООН на 2012 – 2016 роки. Режим доступу: https://unaids.org.ua/images/pdf-files/agreement-11-16/UNPF12-16_Ukr.pdf
56. Права женщин и гендерное равенство. Управление Верховного комиссара ООН по правам человека. Режим доступу: <http://www.ohchr.org/RU/Issues/Women/WRGS/Pages/WRGSIndex.aspx>
57. Публікації ООН в Україні. Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua/publikatsii-ta-zvity/un-in-ukraine-publications/3688-dopovidi-oon-shchodo-sytuatsii-z-pravamy-liudyny>
58. Гендер, жінки і здоров'я. Всесвітня організація охорони здоров'я. Офіційний сайт. Режим доступу: <http://www.who.int/gender/about/en/>
59. Міжнародна організація з міграції. Представництво в Україні. Офіційна сторінка. Режим доступу: <http://www.iom.org.ua/ua/mom-u-sviti>
60. Україна як країна призначення для торгівлі людьми. Матеріали для практичного використання працівниками прикордонної служби,

правоохоронних органів та судьями / Представництво Міжнародної організації з міграції в Україні. Київ: Фенікс, 2011. 120 с.

61. Протидія торгівлі людьми, вчиненої з метою експлуатації праці. Науково-практичний посібник / Представництво Міжнародної організації з міграції в Україні. – Київ: Фенікс, 2013. 152 с.

62. Навчальний посібник для суддів з питань судового провадження у кримінальних справах щодо торгівлі людьми з метою експлуатації праці / Представництво Міжнародної організації з міграції в Україні. Київ: Фенікс, 2014. 160 с.

63. Пономарьов С.Ю., Федорович І.Ю. Запобігання та протидія дискримінації в Україні: Посібник для працівників органів державної влади та місцевого самоврядування. Київ: Міжнародна організація з міграції, Представництво в Україні, 2014. 74 с.

64. Хто такі Волонтери ООН. Офіційна сторінка ВООН в Україні. Режим доступу: <http://unv.org.ua/Document/2/>

65. Schwab Klaus. Prefase // The Global Gender Gap Report 2006. Geneva: World Economic Forum, 2006. 146 p.

66. The Global Gender Gap Report 2015. 10th Anniversary Edition. Geneva: World Economic Forum, 2015. 379 p.

67. The Global Gender Gap Report 2014. Geneva: World Economic Forum, 2014. 387 p.

68. Closing the Economic Gender Gap: Learning from the Gender Parity Task Forces. June 2016. Geneva: World Economic Forum, 2016. 22 p.

69. Universal Declaration on Democracy. Режим доступу: <http://www.ipu.org/cnl-e/161-dem.htm>

70. Women in Politics. Режим доступу: <http://www.ipu.org/bdf-e/BDFsearch.asp>

71. Participation of women in political life. Geneva: Inter-Parliamentary Union, 1999. 76 p.

72. Atlas of Electoral Gender Quotas. Режим доступу: <http://www.ipu.org/pdf/publications/atlas-en.pdf>

73. Gender-Sensitive Parliaments. A Global Review of Good Practice. Режим доступу: <http://www.ipu.org/pdf/publications/gsp11-e.pdf>
74. Plan of Action for Gender-sensitive Parliaments. Adopted unanimously by the 127th IPU Assembly (Quebec City, 26 October 2012). Режим доступу: <http://www.ipu.org/conf-e/127/res-plan.htm>
75. Women in national parliaments. Режим доступу: <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm>
76. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. С. 253-254. Режим доступу: [http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_\(body\).pdf](http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_(body).pdf)
77. Директива Ради № 79/7/ЄЕС від 19.12.1978 про поступове запровадження принципу рівного ставлення до чоловіків та жінок у сфері соціального забезпечення. Режим доступу: http://pdp.org.ua/images/stories/dyrectyva_79-7.pdf
78. Директива Ради № 2000/78/ЄС від 27.11.2000, що встановлює загальну систему рівного ставлення у сфері зайнятості та професійної діяльності. Режим доступу: <https://minjust.gov.ua/file/32391>
79. Council Directive 2004/113/EC of 13 December 2004 implementing the principle of equal treatment between men and women in the access to and supply of goods and services. Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32004L0113>
80. Додаток XL до глави 21 «Співробітництво у галузі зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей». Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/docs/EA/Annexes_title_V/40_Annex.pdf
81. Офіс Ради Європи в Україні. Режим доступу: <http://www.coe.int/uk/web/kyiv/the-coe/about-coe>
82. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_004

83. Equality and Non-discrimination. Офіційна сторінка. – Режим доступу:
http://website-pace.net/en_GB/web/as-ega/main
84. Надання можливостей жінкам у сучасному, багатокультурному суспільстві.
Резолюція 1615 (2008). Режим доступу:
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/831_res_1615.htm
85. Жінки у в'язницях. Резолюція 1663 (2009). Режим доступу:
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/947_rez_1663.htm
86. Збільшення представництва жінок в політиці через виборчу систему.
Резолюція 1706 (2010). Режим доступу:
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/1045_rez_1706.htm
87. Недавні напади на жінок: необхідність комплексного реагування та чесного висвітлення. Резолюція 2093 (2016). Режим доступу:
[http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/2206_rez_2093_\(2016\).htm](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/2206_rez_2093_(2016).htm)
88. Боротьба з насильством проти жінок: на шляху до конвенції Ради Європи.
Резолюція 1635 (2008). Режим доступу:
[http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/846_res_1635_\(2008\).htm](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/846_res_1635_(2008).htm)
89. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами та Пояснювальна доповідь. Стамбул (Туреччина) 11.V.2011. Рада Європи. 189 с. Режим доступу:
<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680093d9e>
90. Рада Європи. Стратегія гендерної рівності на 2014-2017 роки. Режим доступу:
<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680590176>
91. Gender Equality Strategy 2014-2017. Офіційний сайт Ради Європи. Режим доступу: <http://www.coe.int/en/web/genderequality/gender-equality-strategy>
92. План дій Ради Європи для України 2008-2011. 25 червня 2008 року. – Режим доступу:

http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_929?nreg=994_929&find=1&text=%F2%E5%ED%E4&x=3&y=5

93. План дій Ради Європи для України на 2011-2014 роки. 23 червня 2011 року.

Режим доступу:

http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_b25/page3?nreg=994_b25&find=3&text=%B4%E5%ED%E4&x=8&y=6

94. Рада Європи. План дій для України 2015-2017. 13 січня 2015 р. Режим доступу:

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016802f600d>

95. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>

96. Постанова Верховної Ради України «Про Декларацію про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок». Режим доступу:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/475-14>

97. Постанова Верховної Ради України «Про Засади державної політики України в галузі прав людини». Режим доступу:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/757-14>

98. Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію державної сімейної політики». Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1063-14>

99. Указ Президента України «Про підвищення соціального статусу жінок в Україні». Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/283/2001>

100. Указ Президента України «Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Режим доступу:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1135/2005>

101. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Довгострокову програму поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства». – Режим доступу:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/431-92-%D0%BF>

102. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001-2005 роки». Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/479-2001-%D0%BF>
103. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної програми з утворення гендерної рівності в українському суспільстві на 2006-2010 роки». Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/384-2006-%D1%80>
104. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року». Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1002-2012-%D1%80>
105. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року». Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/717-2013-%D0%BF>
106. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2006 р. N 188-р «Про схвалення Концепції Державної програми протидії торгівлі людьми на 2006-2010 роки». Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/188-2006-%D1%80>
107. Постанова Кабінету Міністрів України від 7 березня 2007 р. «Про затвердження Державної програми протидії торгівлі людьми на період до 2010 року». Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/410-2007-%D0%BF>
108. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2012 р. «Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2015 року». Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/90-2012-%D1%80>
109. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2015 р. «Про схвалення Концепції Державної соціальної програми протидії торгівлі людьми

на період до 2020 року». Режим доступу:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1053-2015-%D1%80>

110. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 травня 2006 р. «Про схвалення Концепції Державної програми підтримки сім'ї у 2006-2010 роках».

Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/259-2006-%D1%80>

111. Постанова Кабінету Міністрів України від 19 лютого 2007 р. «Про затвердження Державної програми підтримки сім'ї на період до 2010 року».

Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/244-2007-%D0%BF>

112. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 травня 2012 р. «Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року». Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/325-2012-%D1%80>

113. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 квітня 2006 р. «Про схвалення Концепції Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації на 2006-2015 роки»». Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/244-2006-%D1%80>

114. Постанова Міністрів України «Про проведення гендерно-правової експертизи» від 12.04.2006. Режим доступу:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/504-2006-%D0%BF>

115. Наказ Міністерства юстиції України від 12.05.2006 «Деякі питання проведення гендерно-правової експертизи». Режим доступу:

http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v42_5323-06

116. Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України: Зб. наук. статей / АПрН України, ХЦЖД. Харків, 1997. 155 с.

117. Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність / АПрН України; упоряд. О. М. Руднева, О. Р. Дашковська. Харків: Право, 2000. 196 с.

118. Руднева О. Гендерна рівність як принцип законодавства України // Право України. 2002. № 4. С. 103 – 108.

119. Руднева Олександра Миколаївна. Гендерна рівність у праві України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 18 с.
120. Дашковська О. Гендер і право: логіко-понятійний аналіз // Вісник Акад. правових наук України. 2002. № 3. С. 16 – 21.
121. Дашковська О. Проблеми впровадження принципу гендерної рівності в українське законодавство: загальнотеоретичний аспект // Проблеми законності. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2002. Вип. 52. С.9 – 15.
122. Дашковська О. Ідея прав жінки в політико-правовій думці періоду буржуазних революцій // Проблеми законності. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2003. Вип. 58. С.3 – 8.
123. Дашковська О. Гендерна рівноправність в історичному ракурсі // Вісник Академії правових наук України. 2003. № 4(31). – С.178 – 186.
124. Дашковська О. Формування й розвиток феміністичних ідей в історії політико-правової думки (XV-XIX ст.) // Проблеми законності. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2005. Вип. 73. С.16 – 22.
125. Дашковська О. Р. Жінка як суб'єкт права в аспекті гендерної рівності. – Харків : Право, 2005. – 224 с.
126. Дашковська О. Принцип гендерної рівності: витоки, формування, розвиток // Правова доктрина України. У 5 т. – Т. 1. Загальнотеоретична та історична юриспруденція. Харків: Право, 2013. С. 416 – 458.
127. Левченко К. Б. Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. 360 с.
128. Левченко К. Б. Гендерна політика в Україні: визначення, формування, управління. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. 348 с.
129. Левченко К. Б. Гендерна рівність: філософсько-правовий аналіз. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. 48 с.
130. Левченко К.Б. До проблеми конкретно-історичного характеру категорії «гендерна рівність» // Український соціум. 2005. №1 (6). С. 26-30.

131. Левченко К. Б., Максименко Н. В. Гендерна рівність та особливості її впровадження в органах внутрішніх справ. Харків: Права людини, 2010. 262 с.
132. Центр правових проблем гендерної політики. Режим доступу: http://idpnan.org.ua/centr_pravovih_problem_gendernoi_politiki.html
133. Впровадження гендерних підходів у роботу комітетів Верховної Ради України. Практичний посібник. Київ: К.І.С., 2005. 186 с.
134. Оніщенко Н. М., Матвієнко О. В., С. В. Береза, М. О. Томашевська. Європейський правовий вимір гендерно чутливої політики. Київ: Юрид. думка, 2005. 144 с.
135. Гендерні паритети в умовах трансформації суспільства. Київ: Юрид. думка, 2007. 371 с.
136. Правові засади формування та розвитку гендерного середовища в Україні. Київ: Юрид. думка, 2010. 352 с.
137. Оніщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи. Київ: Юрид. думка, 2008. 320 с.
138. Кормич Л. І. Права жінок в Україні: правотворчість і правозастосування в історії і сучасності // Актуальні проблеми політики. Одеса: Юрид. література, 2000. Вип. 8. С. 23 – 27.
139. Кормич Л. І. Політика рівних прав – єдиний шлях до політичної стабільності // Актуальні проблеми політики. Одеса: Юрид. література, 2001. Вип. 10-11. С. 8 – 19.
140. Кормич Л. І. Юридична освіта як чинник формування гендерного аспекта правосвідомості суспільства // Актуальні проблеми політики. Одеса: Юрид. література, 2003. Вип. 16. С. 31 – 41.
141. Аніщук Н. В. Правові засади гендерної демократії в Україні // Актуальні проблеми політики. Одеса: Юрид. література, 2000. Вип. 9. С. 157–159.
142. Аніщук Н. В. Правове становище українських жінок в історичному минулому // Право України. 2002. № 3. С. 155–158.

143. Аніщук Н. В. Історичний розвиток виборчого права жінок в світі // Актуальні проблеми держави і права. Одеса: Юрид. література, 2003. Вип. 18. С. 181–186.
144. Аніщук Н. В. Правове становище жінок за давньоруським законодавством // Актуальні проблеми держави і права. Одеса: Юрид. література, 2003. Вип. 21. С. 120–124.
145. Аніщук Н. В. Гендерне насильство у правовому житті України. Одеса: Юрид. література, 2007. 232 с.
146. Аніщук Н. В. Жінки в адвокатурі: історія і сучасність. Одеса: Фенікс, 2015. 244 с.
147. Мельник Т. М. Гендерна експертиза українського законодавства: сутність, необхідність та методологічні основи. Київ: Логос, 2001. 46 с.
148. Гендерна експертиза українського законодавства (концептуальні засади) / Відп. ред. Т. М. Мельник. Київ: Логос, 2001. 120 с.
149. Олійник А. С. Конституційне законодавство України: Гендерна експертиза. Київ: Логос, 2001. 77 с.
150. Болотіна Н. Б. Соціальне законодавство України. Гендерна експертиза. Київ: Логос, 2001. 82 с.
151. Ромовська З. В. Сімейне законодавство. Гендерна експертиза. Київ: Логос, 2001. 39 с.
152. Буроменський М. В. Міжнародне право. Гендерна експертиза. Київ: Логос, 2001. 40 с.
153. Мельник Т. М. Міжнародний досвід гендерних перетворень. Закони зарубіжних країн з гендерної рівності. Київ: Логос, 2004. 320 с.
154. Мельник Т. М. Творення суспільства гендерної рівності: міжнародний досвід. Закони зарубіжних країн з гендерної рівності. Київ: Столос, 2010. 440 с.
155. Леонтьєва Л. В. Права жінок та юридичні гарантії їх захисту в Україні (теоретико-правові аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 2006. 20 с.

156. Івченко Ю.В. Філософсько-правовий аналіз гендерної політики в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Київський національний ун-т внутрішніх справ. Київ, 2009. 19 с.
157. Слатвицька А. В. Міжнародний захист економічних прав жінок: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 20 с.
158. Головка Т. М. Гендерні аспекти покарання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2010. 16 с.
159. Кириченко В. В. Адміністративно-правове забезпечення гендерної рівності в організації діяльності персоналу ОВС : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2011. 20 с.
160. Омельченко Т. В. Правове регулювання праці жінок в аспекті забезпечення гендерної рівності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2012. 19 с.
161. Ганзицька Т. С. Принципи права в механізмі забезпечення гендерної рівності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Маріуп. держ. ун-т. Маріуполь, 2013. 20 с.
162. Крочук М. І. Філософсько-правовий вимір гендерної рівності: 12.00.12: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Львів. держ. ун-т внутрішніх справ. Львів, 2014. 16 с.
163. Бондаренко Н. О. Розвиток прав жінок в УРСР: національний та міжнародний аспекти (1917-1991 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2004. 20 с.
164. Нестерцова-Собакарь О. В. Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX - на початку XX ст. : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2009. 20 с.

165. Мартинюк О. В. Еволюція правового становища жінки в Україні (X - перша половина XVII ст.) : автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т внутрішніх справ. Київ, 2010. 20 с.
166. Павличко С. Фемінізм. Київ: Основи, 2002. 322 с.
167. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884—1939. Київ: Либідь, 1995. 424 с.
168. Гендер і культура: зб. ст. / Упорядники: Віра Агеєва, Світлана Оксамитна. Київ: Факт, 2001. 224 с.
169. Гендерна перспектива / Упоряд. В. Агеєва. Київ: Факт, 2004. 256 с.
170. 1995 рік – рік IV Всесвітньої конференції ООН з становища жінок / А. І. Комарова (кер. авт. колективу.) Київ: Проблеми людини, 1995. 107 с.
171. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні / За заг. ред. Л. О. Смоляр. Одеса: Астропринт, 1999. 440 с.
172. Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. 279 с.
173. Дядюк М. Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю. Львів: Астролябія, 2011. 368 с.
174. Гендерний аналіз українського суспільства / наук. ред. Тамара Мельник. Київ: Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй. Представництво в Україні, 1999. 294 с.
175. Круглий стіл на тему: «Становище чоловіків в Україні» 19 лютого 2009 року. Київ: К.І.С., 2009. 64 с.
176. Цілі розвитку тисячоліття / Сайт Організації Об'єднаних Націй // Режим доступу: <http://www.un.org/millenniumgoals/gender.shtml>.
177. 50/50: Опыт словаря нового мышления / Под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева. Москва: Прогресс, 1989. 560 с.
178. Жіночі права. Крок за кроком. Практичний посібник з використання міжнародного закону про права людини і механізмів захисту прав жінок у

контексті прав людини. Пер. з англ. Марія Корчинська та Лідія Малець. Київ: Основи, 1999. 249 с.

179. Кондорсе. Про надання жінкам громадянських прав // Слова чоловіків (1790-1793). Упоряд. Елізабет Бадентер. Пер. з франц. Київ: Альтерпрес, 2006. 397 с.

180. Закон України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2016 року». Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1065-17>

181. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми». Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>

182. Одаренко С. Папа может // Фокус, № 11 (274), 2012. С.34-36.

183. Статистичний щорічник України за 2015 рік / Державна служба статистики України. Київ, 2016. – 575 с.

184. Всі документи "Законодавство України" (станом на 18 жовтня 2016 р.) — 216777 документів. Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/main>

185. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії подолання бідності». Режим доступу:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80?nreg=161-2016-%F0&find=1&text=%B4%E5%ED%E4%E5%F0&x=8&y=9>

186. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження заходів на 2016-2017 роки з реалізації Стратегії подолання бідності». Режим доступу:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/573-2016-%D1%80?nreg=573-2016-%F0&find=1&text=%B4%E5%ED%E4%E5%F0&x=10&y=8#Find>

187. Правовий тиждень. Щотижнева інформаційно-правова газета. Режим доступу: <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=60248>

188. Загальна декларація прав людини. Київ: Право, 1995. 12 с.

189. Международные организации системы ООН. Москва: Международные отношения, 1990. 192 с.

190. Мишин А.А. Конституция США. Политико-правовой комментарий. Москва: Международные отношения, 1985. 336 с.
191. Комиссия по правам женщины. Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/043/36/IMG/NR004336.pdf?OpenElement>
192. Про обрання Української РСР у Комісію по становищу жінок // Україна на міжнародній арені. Зб. документів і матеріалів. 1986-1990 рр. / Міністерство закордонних справ України. Київ: Україна, 1993. 552 с.
193. Резолюции, принятые по докладам соединенного Второго и Третьего комитетов. 532 (VI) Организация и функционирование Экономического и Социального Совета и его комиссий. А. Комиссия по правам женщины. Режим доступа:
<https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/070/01/IMG/NR007001.pdf?OpenElement>
194. Resolutions adopted on the reports of the Joint Second and Third Committee. 532 (VI) Organization and operation of the Economic and Social Council and its commissions. A. Commission on the Status of Women. Режим доступа:
<https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/067/87/IMG/NR006787.pdf?OpenElement>
195. Résolutions adoptées sur les rapports de la Commission Mixte des Deuxieme et Troisieme Commissions. 532 (VI) Organisation et le fonctionnement du Conseil économique et social et de ses commissions. A. Commission de la condition de la femme. Режим доступа:
<https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/068/94/IMG/NR006894.pdf?OpenElement>
196. Юридична енциклопедія. В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.). Т. 5. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2003. 736 с.
197. Конвенция о политических правах женщины. Режим доступа:
<https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/081/65/IMG/NR008165.pdf?OpenElement>

198. Права людини. Основні міжнародно-правові документи / Упоряд. Ю. К. Качуренко. Київ: Наукова думка, 1989. 248 с.
199. 445 (XIV) Комиссия по правам женщины. Резолюции от 23, 26 и 28 мая 1952 года. Руководство о выборе профессии и профессиональное и техническое обучение женщин. Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/137/91/IMG/NR013791.pdf?OpenElement>
200. Конвенції та рекомендації ухвалені Міжнародною організацією праці. Т. 1. 1919-1964. Женева: Міжнародна організація праці, 1999. 788 с.
201. Заявление Председателя Конференции относительно общепринятого толкования термина «гендерный» // Доклад четвертой Всемирной конференции по положению женщин. Пекин, 4-15 сентября 1995 года. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1996. 225 с.
202. Левченко К. Коментарі до рішення Печерського Суду з приводу гендерної дискримінації // Права людини. Інформаційний бюлетень Харківської правозахисної групи. 16-30 червня 2010 р, № 17 (561). С.7 – 8.
203. Постанова Верховної Ради України від 27 червня 2007 р. «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Рівні права та рівні можливості в Україні: реалії та перспективи». Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1241-v>
204. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року». Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1834-2006-%D0%BF>
205. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Класифікатора звернень громадян». Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/858-2008-п>.
206. The situation of women in Ukraine. Режим доступа: <http://www.assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewPDF.asp?FileID=12906&Language=EN>

207. Чехов А. О женщинах / Полное собрание сочинений и писем в тридцати томах. Том 5 (1886). Москва: Наука, 1985. С. 113 – 115.
208. Шевченко Т. Кавказ / Кобзар. Київ: Просвіта, 1993. С.241 – 245.
209. Франко І. Тарас Шевченко / Твори в 50-ти томах. Т. 28. Київ: Наукова думка, 1980. С. 1121 – 22.
210. Франко І. «Наймичка» Т. Шевченка. Виклад габілітаційний, виголошений у Львівському університеті 18 лютого 1895 р. / Твори в 50-ти томах. Т.29. Київ: Наукова думка, 1981. С. 4474 – 69.
211. Франко І. Жінчина-мати в поемах Шевченка / Твори в 50-ти томах. Т.26. Київ: Наукова думка, 1980. С. 1531 – 54.
212. Франко І. Шевченкова «Марія» / Твори в 50-ти томах. Т.39. Київ: Наукова думка, 1983. С. 300 – 309.
213. Донцов Д. Козацька жінка у Шевченка / Правда прадідів великих. Філадельфія: Видання Головної управи Організації оборони чотирьох свобод України, 1952. С. 63 – 75.
214. Музичка І. Мати в житті і поезії Тараса Шевченка // Визвольний шлях, 1981. Кн. 3 (396). С. 297 – 309.
215. Стебельський Б. Поняття батька і матері в поезії Шевченка // Визвольний шлях, 1984. Кн. 8 (437). С. 959 – 975.
216. Рабій-Карпінська С. Призначення жінки в творах Шевченка // Тарас Шевченко. Збірник доповідей Світового конгресу української вільної науки для вшанування сторіччя патрона НТШ. Нью-Йорк – Париж – Торонто: Накладом Наукового товариства ім. Шевченка в США, 1962. С. 187 – 201.
217. Мишуга Л. Шевченко і жінка (Жінка в житті і творах поета). Джерсі Сіті: Накладом «Української пресової й книжкової спілки», 1940. 93 с.
218. Гумецька А. Жіноча символіка у Шевченка // Сучасність, 1977. Ч. 3 (195). С. 28-42.
219. Записка М. І. Савича про емансипацію жінок, а також злиття філософії та релігії / Кирило-Мефідіївське товариство. У трьох томах. Т. 3. Київ: Наукова думка. С. 76.

220. Шевченко Т. Марія / Кобзар. Київ: Просвіта, 1993. С. 447 – 461.
221. Шевченко Т. Гайдамаки / Кобзар. Київ: Просвіта, 1993. С. 55 – 109.
222. Шевченко Т. «І Архімед, і Галілей...» / Кобзар. Київ: Просвіта, 1993. С. 474.
223. Бовуар Сімона де. Друга стаття. В 2 т. Т. 1. Київ: Основи, 1994. 390 с.
224. Франко І. Тарас Шевченко і його «Заповіт» / Твори в 50-ти томах. Т. 34. Київ: Наукова думка, 1981. С.386 – 388.
225. Шевченко Т. Петрусь / Кобзар. Київ: Просвіта, 1993. С. 402 – 406.
226. Фолбр Н. Кто платит за детей? Гендер и структуры принуждения. Львів: Ахилл, 2004. 461 с.
227. Шевченко Т. Марина / Тарас Шевченко // Кобзар. Київ: Просвіта, 1993. С. 341 – 345.
228. Смолій В. А. Фундатор новітнього українства // Микола Костомаров. Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник. Київ: Вища школа, 2005. С. 5-8.
229. Микола Костомаров. Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник. Київ: Вища школа, 2005. 543 с.
230. Ушкалов Л. В. Сковорода, Шевченко, фемінізм... Статті 2010 – 2013 років. Харків: Майдан, 2014. 312 с.
231. Домонтович В. Аліна й Костомаров / Проза. Три томи. Том 1. Мюнхен: Сучасність, 1988. С. 183 – 358.
232. Буряк Л. Науково-творча спадщина М. Костомарова у контексті історичної фемінології // Історіографічні дослідження в Україні. Київ: НАН України. Інститут історії України, 2008. Вип. 19. С. 348 – 363.
233. Грабовська І. Передумови формування ідей рівності жінок та чоловіків у вітчизняній історіософській традиції (на прикладі творчої спадщини Миколи Костомарова) // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія : Українознавство. 2007. Вип. 12. С. 26–28.
234. Петришина Л. В. «Жіноче питання» в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства // Актуальні проблеми політики. Одеса: Фенікс, 2010. Вип. 40. С. 498 – 506.

235. Дорошенко Дмитро. Передмова // Костомаров Микола. Дві руські народности. Київ – Ляйпциг: Українська накладня, 1922. С. 3 – 7
236. Костомаров Н. И. Очеркъ домашней жизни и нравовъ великорусскаго народа въ XVI и XVII столѣтіяхъ. Санктпетербургъ: Въ типографіи Карла Вульфа, 1890. 215 с.
237. Костомаров М. І. Об историческом значении русской народной поэзии // Слов'янська міфологія. Київ: Либідь, 1994. С. 44 – 200.
238. Рукопис М. І. Костомарова «Книги буття українського народу» // Кирило-Мефодіївське товариство. У 3 т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1990. С. 2502 – 58.
239. Пояснення В. М. Білозерського до Статуту Кирило-Мефодіївського товариства // Кирило-Мефодіївське товариство. У 3 т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1990. С. 390 – 394.
240. Костомаров Н. И. Автобіографія // Исторические произведения. Автобіографія. Київ: Либідь, 1990. С. 425 – 651.
241. Пінчук Ю. Історіографічне значення мемуарів Надії Білозерської про Миколу Костомарова // Вибрані студії з костомарознавства. Київ: Інститут археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. С. 194 – 211.
242. Білозерська Н. Надежда Александровна Бѣлозерская, урожденная Гень. Автобіографія // Историческій Вѣстникъ. Историко-литературный журналъ. 1913, Т. СXXXII. С. 925 – 941.
243. Катенін Микола Іванович // Шевченківський словник: У двох томах. Т. 1. А – Мол. Київ: Головна ред. УРЕ, 1976. 416 с.
244. Білозерська Надія Олександрівна // Шевченківський словник: У двох томах. Т. 1. А – Мол. Київ: Головна ред. УРЕ, 1976. 416 с.
245. Стасов В. Надежда Васильевна Стасова. Воспоминания и очерки. С. - Петербург, 1899. 508 с.
246. Училища, образовавшіеся на югѣ въ послѣднее время // Основа, 1861, іюнь. С. 79 – 107.

247. Пінчук Ю. Спогади Катерини Юнге про Тараса Шевченка і Миколу Костомарова: історико-біографічне значення // Вибрані студії з костомарознавства. Київ: Інститут археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. С. 303 – 322.
248. Івашків В. М. Примітки // Куліш П. О. Твори: В 2 т. Т. 2. Поеми. Драматичні твори. Київ: Наукова думка, 1994. С. 615 – 763.
249. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. У 2 т. Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. Київ: Український письменник, 2007. 462 с.
250. Кравченко О. О. Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша (1819-1897) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Умань, 2009. 223 с.
251. Куліш П. Автобіографія / Пантелеймон Куліш // Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX-го століття. Ред. Юрій Луцький. Нью-Йорк: УВАН у США, 1989. С. 23 – 56.
252. Куліш Пантелеймон. Маруся Богуславка // Твори. Том другий. Львів: Виданє товариства «Просвіта», 1909. С. 5 – 192.
253. Куліш Пантелеймон. Байда, князь Вишневецький // Твори: В 2 т. Т. 2. Поеми. Драматичні твори. Київ: Наукова думка, 1994. С. 265 – 372.
254. Письма Кулиша к И.Ф. Хильчевскому. 1858-1875 // Киевская старина. Т. LX. 1898. С. 84 – 149.
255. Щурат В. Філософічна основа творчости Куліша. В 25-літте смерти письменника. Львів: Накладом автора, 1922. 132 с.
256. Русова Софія. Картина споминів про Михайла П. Драгоманова / Драгоманівський збірник. Т. 1. Під заг. ред. др-а Василя Сімовича. Праці Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі. Прага: Вид-во «Сіяч», 1930. С. 135 – 143.
257. Андрусак І. П. Питання гендерних прав на сторінках перших українських періодичних видань для жінок / Проблеми юридичної науки: філософський, теоретичний та історичний аспекти: матеріали міжрегіонального круглого

- столу (м.Львів, 14 квітня 2011 р.) / Львів. держ. ун-т внутрішніх справ. Львів: ЛьвДУВС, 2011. С. 5 – 10.
258. Драгоманов М. П. Другий лист до редакції «Друга». Українщина или рутенщина? / Літературно-публіцистичні праці. У 2 томах. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1970. С. 402 – 411.
259. Драгоманов М. П. Третій лист українця до редакції «Друга» / Літературно-публіцистичні праці. У 2 томах. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1970. С. 411 – 427.
260. Подчиненность женщины. Сочинение Джона Стюарта Милля. Переводъ съ англійскаго подъ редакціею Марка Вовчка. С предисловіемъ М. Цебриковой. Изд. второе, испр. С.-Петербургъ, 1870. 258 с.
261. Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893-1895). Зладив і видав М. Павлик. Львів, 1906. 24 с.
262. Андрусак І. П. Початок боротьби за гендерну рівність у Галичині (Політичні процеси Івана Франка та товаришів) / Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку: матеріали XXV Міжнародної історико-правової конференції (м. Саки, 16-18 вересня 2011 р.). Київ – Сімферополь, 2011. Ч. 1. С. 417 – 424.
263. Драгоманов М. П. О состоянии женщины в первый век Римской империи // Университетские известия. Київ, 1864. № 5. С. 1 – 33.
264. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895) / Зладив Михайло Павлик. – Т. VI (1890-1891). Чернівці, 1910. 288, VIII с.
265. Драгоманов М. Програма «Громади», 1880 р. / М. Драгоманов, М. Павлик, С. Подолинський / 3 починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток. Зладив М. Грушевський. Відень, 1922. С. 150 – 153.
266. «Вільна Спілка» - «Вольный Союз». Спроба української політико-соціальної програми. Збір і пояснення М. Драгоманова / Драгоманівський збірник. «Вільна Спілка» і сучасний український конституціоналізм. За ред. Тараса Андрусяка. Львів: Світ, 1996. С. 7 – 72.

267. Книш Ірена. Іван Франко та рівноправність жінки. У 100-річчя з дня народин. Вінніпег: Накладом авторки, 1956. 154 с.
268. Луців Лука. Іван Франко – борець за національну і соціальну справедливість. НьюЙорк-Джерзі Ситі: Свобода, 1967. 653 с.
269. Земзюліна Н. І. Громадська позиція І. Франка крізь призму гендерних досліджень // Франківські читання: зб. ст. Черкаси: ЧНУ, 2007. С. 159 – 164.
270. Грицак Ярослав. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856 – 1886). Київ: Критика, 2006. 632 с.
271. Швець Алла. До історії одного видавничого проекту (Іван Франко та Олександра Озаркевич) // Укр. літературознавство. 2010. Вип. 72. С.119 – 128.
272. Швець Алла. «...Подружжя майже завсіди – лотерея...» (Матримоніальна концепція Івана Франка) // Іван Франко: Тексти. Факти. Інтерпретації: Зб. наук. пр. Київ – Львів: Інститут Івана Франка НАН України, 2011. С. 128 – 136.
273. Копиленко О. Л. Політико-правові ідеї Т. Шевченка та І. Франка в сучасній ідеологічній боротьбі. Київ: Наукова думка, 1990. 116 с.
274. Скакун О. Ф. Іван Франко. Москва: Юрид. лит., 1987. 128 с.
275. Програма Русько-Української Радикальної партії // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Т. 1. Мюнхен: Сучасність, 1983. С. 9 – 13.
276. Франко Іван. Жіноча неволя в руських піснях народних // Твори в 50-ти томах. Т. 26. Київ: Наукова думка, 1980. С. 210 – 253.
277. Франко Іван. Програма галицьких соціалістів // Твори в 50-ти томах. Т. 45. Київ: Наукова думка, 1986. С. 448 – 464.
278. Баб'як Петро. Письменниця Франкової школи // Клементина Попович. Твори. Львів: Каменяр, 1990. С. 3 – 15.
279. Павлик М. Відповідь Ювілята // Ювілей 30-літньої діяльності Михайла Павлика (1874-1904). Львів: Заходом Ювілейного Комітета, 1905. С. 68 – 78.
280. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918. Перша частина. Львів: Накладом власним, 1928. 285 с.

281. Химка Д-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860-1890). Київ: Основні цінності, 2002. 327 с.
282. Злупко С Економічна думка на Україні. Нариси історії економічної думки на західноукраїнських землях у другій половині ХІХ ст. Львів: Вид-во Львів. у-ту, 1969. 223 с.
283. Лист М. Павлика до М. Драгоманова від 3 березня 1886 р. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895). Т. V (1886-1889). Зладив Михайло Павлик. Чернівці, 1912. 444 с.
284. Денисюк І. Михайло Павлик. Київ: Держ. в-во худ. л-ри, 1960. 170 с.
285. Мілет Кейт. Сексуальна політика / Кейт Мілет. Київ: Основи, 1998. 619 с.
286. Павлик М. Ребенщук Тетяна / Проза. Публіцистика. Листування (З маловідомої спадщини). Львів: Світ, 1995. С. 23 – 37.
287. Барвінський В. Скошений цвіт (виїмок з галицьких образків). 2- вид. Київ – Ляйпціг: Українська Накладня, 1910. 292 с.
288. Резолюції предложені комитетомъ для Іосифиньского обходу до ухвалы Народного Вѣча РусинѠвъ дня 18(30) листопада 1880 // Дѣло, 19 листопада (1 грудня) 1880, Р. 1. – Ч. 89. С.1 – 2
289. Черчович І. Українки у Львові на початку ХХ століття: у світлі щоденних практик // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. 2013. Вип. 1(1). С. 13 – 20.
290. Споминки про жите и дѣяльнѠсть Володимира Барвѣньского. У Львовѣ: Коштомъ и заходомъ товариства «Просвѣта, 1884. 136 с.
291. Барвінський В. Трийцять лѣтъ тверезости. Оповѣданє про те, що треба робити, щобъ статися тверезимъ чоловѣкомъ. Написавъ Володимиръ Барвѣньский. ЛьвѠв, 1876. 130 с.
292. Дністряньський С. Українці – професори права // Ювілейний альманах Союзу Українських Адвокатів. Львів, 1934. С. 126 – 145.

293. Андрусяк Т. Г. Огоновський Олександр Михайлович // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шимшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., т. 4: Н – П. 2002. 720 с.
294. Ohonovskyj A. Цsterreichisches Eheguterrecht Systematisch dargestellt. Erster Theil. – Leipzig : Duncker u. Humbolt, 1880. 442 s.
295. Д-ръ Олександръ Огоновській. Посмертна згадка // Часопись правнича. 1891. Ч. 1-6. С. 1 – 14.
296. Українське правознавство в Україні, країнах Європи та Америки. Матеріали до бібліографії XIX-XX століть. Укладач М. Петрів. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2001. 260 с.
297. Огоновський О. Систем австрійського права приватного. Том I. Науки загальні і право річеве. Львів, 1897. 337 с.
298. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
299. Русова С. Ганна Барвінок / Софія Русова // Літопис Голготи України: Т. 4.: Славні дочки України-Русі. Львів: Сполом, 1999. 1006 с.
300. Павличко С. Марко Вовчок (1833-1907) / Соломія Павличко // Фемінізм. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. С. 79 – 90.
301. Косач Петро Антонович. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D0%B0%D1%87_%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%BE_%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87
302. Забужко Оксана. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. – 3-у вид., виправл. Київ: Факт, 2007. 640 с.
303. Гончар О. Т. Щоденники: У 3-х т.: Т. 3 (1984-1995). Київ: Веселка, 2004. 606 с.
304. Гуляк А. Олена Пчілка: Нарис життя і творчості. Київ: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1996. 112 с.
305. Дрофань Любов Анатоліївна. Творчість Олени Пчілки в контексті української літератури другої половини XIX – початку XX століття: автореф.

- дис. ... канд. філол. наук: 10.01.03 – українська література / Київський університет ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1992. 27 с.
306. Новаківська Людмила Володимирівна. Просвітницька діяльність і педагогічні погляди Олени Пчілки: автореф. дис. ... канд. педагог. наук: 13.00.01: теорія та історія педагогіки / Ін-т педагогіки АПН України. – К., 1999. 15 с.
307. Мікула Ольга Іванівна. Творчість Олени Пчілки і фольклор: автореф. дис. ... канд філолог. наук: 10.01.07: фольклористика / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2007. 19 с.
308. Пчілка Олена. Викинуті українці. Київ: МАУП, 2006. 352 с.
309. Пчілка Олена. Товаришки // Перший вінок. Жіночий альманах / Редактори та видавці Наталія Кобринська й Олена Пчілка. Львів, 1887. С. 231 – 359.
310. Полонська-Василенко Н. Д. Українська академія наук. Нарис історії. Київ: Наукова думка, 1993. 416 с.
311. Возняк Михайло. Як дійшло до першого жіночого альманаха. Львів, 1937. 88 с.
312. Набок Світлана. Питання гендерної рівності в науковій політиці й академічній практиці: історія та сучасність // Наукові записки ІІІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України. № 2 (58), 2012. С. 261 – 271.
313. Павлова Марія Василівна. Офіційний сайт НАН України. Режим доступу: <http://www.nas.gov.ua/UA/Sites/PersonalSite/Pages/default.aspx?ffn1=Email&fft1=Eq&ffv1=PavlovaMV18541938>
314. Драч О. О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль. 532 с.
315. Смолий В. А. А. Я. Ефименко: очерк жизни и научного творчества // Ефименко А. Я. История украинского народа. Київ: Либідь, 1990. С. 403 – 426.
316. Русова С. З Відня до Гаги (Вражіння з поїздки на Всесвітній жіночий Конгрес) // Нова Україна. Безпартійний двохижневик громадського, культурного та економічного життя. Ч. 6. Прага, 15 червня, 1922. С. 25 – 28.

317. Русова С. З Відня до Гаги (Вражіння з поїздки на Всесвітній жіночий Конгрес) // Нова Україна. Безпартійний двохтижневик громадського, культурного та економічного життя. Ч. 7. Прага, 1 липня, 1922. С. 14 – 18.
318. Шумрикова-Карагодіна Л. П. Видатні жінки України і їхній внесок у розвиток національної і світової науки (друга половина ХІХ – середина ХХ ст.). Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 1999. 203 с.
319. Русова Софія. Мої спомини. 1879-1915 // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. – Кн. 3. Харків – Київ: Державне видавництво України, 1928. С. 147 – 205.
320. О. Ч. Жінки в Українській Центральній Раді // Наше життя. Ч. 1. Філадельфія, січень, 1953. С. 3 – 4.
321. Полонська-Василенко Наталія. Видатні жінки України. Вінніпег – Мюнхен: Союз Українок Канади, 1969. 160 с.
322. Русова Софія. Наші визначні жінки. Літературні характеристики – силуети. З нагоди ювілейного Українського Жіночого Конгресу 1884 – 1934. Коломия: Жіноча доля, 1934. VI+92 с.
323. Мазуркевич О. Р. Визначні українські педагоги – народні просвітителі: Х. Д. Алчевська та її сподвижники. Київ: Тов-во «Знання», 1963. 79 с.
324. Мухін М. І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х. Д. Алчевської. Київ: Вища школа, 1979. 183 с.
325. Фридьєва Н. Я. Жизнь для просвещения народа (О деятельности Х. Д. Алчевской). Москва: Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1963. 98 с.
326. Жукова О. І. Соціалізація особистості в системі просвітницько-педагогічної діяльності Х.Д. Алчевської : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2001. 20 с.
327. Олексієнко О. Г. Педагогічна спадщина Х.Д. Алчевської в оцінці вітчизняних науковців : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. Луганський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Луганськ, 2013. 20 с.
328. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія. Київ: Знання, 2005. 767 с.

329. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания. Москва: Тип-фия Т-ва И. Д. Сытина, 1912. 468 с.
330. Что читать народу? Критическій указатель книгъ для народнаго и дѣтскаго чтенія. Составленъ учительницами Харьковской частной женской воскресной школы: Х. Д. Алчевской, Е. Д. Гордѣевой, А. П. Грищенко, З. И. Дашкевичъ, Л. И. Дашкевичъ, Л. Е. Ефимовичъ, А. Д. Ивановой, М. А. Ивановой, А. М. Калмыковой, Н. П. Пенге, О. С. Рудневой и Е. И. Цвѣтковой. Т.1, С.-Петербургъ: Тип-фия Т-ва «Общественная Польза», 1884. 857 с.; Т. 2, С.-Петербургъ: Тип-фия В.С. Балашева, 1889. 976 с.; Т. 3, Москва: Тип-фия Т-ва И. Д. Сытина, 1906. 560 с.
331. Кізченко В. І. Алчевська Христина Данилівна // Енциклопедія історії України: В 5 т. Київ: Наукова думка. Т. 1 : А – В. 2003. С. 69.
- 332.[Алчевська Х. Д.]. Лист Українки до Герцена // Житє і слово. Вісник літератури, історії і фольклору. Видає Ольга Франко. Т. III. Львів, 1895. С. 341-343.
333. Русскій грабежъ и разбой въ Польшѣ / Колоколь. № 158. 8 марта 1863 // Колокол. Газета А. И. Герцена и Н. П. Огарева. Вольная русская типография. 1857-1867. Лондон – Женева. Факсимильное издание. – Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1963. 1448 с.
334. Украинка [Алчевська Х. Д.]. Къ русскимъ женщинамъ / Колоколь. № 158. 8 марта 1863 // Колокол. Газета А. И. Герцена и Н. П. Огарева. Вольная русская типография. 1857-1867. Лондон – Женева. Факсимильное издание. – Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1963. 1448 с.
335. Алчевська Христя. Автобіографія «Спомини і зустрічі» // Вибране. Київ: Дніпро, 1990. С. 414 – 432.
336. Беренштам-Кістяковська Марія. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початків 1890-их років // За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. – Кн. 3. Харків-Київ: Державне видавництво України, 1928. С. 206 – 225.

337. Франко Іван. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / Зібрання творів у 50 томах. Т. 41. Київ: Наукова думка, 1984. С. 194 – 470.
338. Горак Роман. Цілком забутий Володимир Коцовський // Українське літературознавство. 2008. Вип. 70. С. 58 – 116.
339. Коцовський Володимир. Посмертна вістка // Зоря. Письмо літературно-мистецьке дл руских родин. Ч. 11. Львів, червень 1888. С. 196.
340. Франко Іван. До О. Ф. Франко / Зібрання творів у 50 томах. Т. 49. Київ: Наукова думка, 1986. С. 167 – 168.
341. Лоретіс Тереза де. Технології гендера. Льві : Ахілл, 2007. 192 с.
342. Хто боїться фемінізму? Погляд по той бік реакції. За редакцією Енн Оуклі та Джуліет Мітчелл. Львів: Ахілл, 2005. 340 с.
343. Графф Агнешка. Світ без жінок. Львів: Ахілл, 2005. 234 с.
344. Нагль-Доцекаль Герта. Філософія фемінізму: підсумки, проблеми, перспективи. Львів: Ахілл, 2011. 276 с.
345. Рудницька Мілена. Українська дійсність і завдання жінки // Мілена Рудницька / Статті. Листи. Документи. Львів, 1998. С. 185 – 206.
346. Статуть «Товариства Рускихъ Женщинъ въ Станиславовѣ». Подтвержденый рѣшенемъ ц. к. Намѣсництва зъ дня 12 Падолиста 1884. Ч. 65232. [Львів]. Зъ друкарнѣ Товариства им. Шевченка, [1884]. 4 с.
347. Передъ зборомъ русского жѣночого товариства въ Станиславовѣ // Дѣло, 20 листопада (2 грудня) 1884. Ч. 134. С. 1.
348. Перши загальни зборы руского жѣночого товариства въ Станиславовѣ // Дѣло, 29 листопада (11 грудня) 1884. Ч. 138. С. 1 – 2.
349. Дописи. Зъ Станиславова. (Загальний Збфрѣ товариства «Рускихъ женщинъ въ Станиславови» // Дѣло, 11 (23) грудня 1885. Ч. 136. С. 3.
350. Статут товариства «Руский жіночий Кружок» в Коломій. [Коломия], 1894. 8 с.
351. Уставъ Общества Рускихъ Женщинъ въ Буковинѣ. [Чернівці], [1894]. 12 с.
352. Статуть «Институту під покровомъ св. Николая» заложеного черезъ «Руске Товариство Педагогичне у Львовѣ». [Львів], [1888]. 4 с.

353. Уставъ Товариства подъ именемъ «Бурса для дѣвчат руско-католического обряда въ Перемышли». [Перемишль], [1881]. 8 с.
354. Статут Союза українських приватних урядників Галичини. Львів, 1914. 16 с.
355. Маланчук-Рибак О. З історії ідейних концепцій українського жіночого руху ХІХ – початку ХХ ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці історично-філософської секції. Т.ССXXXVIII. Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1999. С.185 – 235.
356. Богачевська Марта. Доля України – жіночого роду. Київ: Воскресіння, 1993. 110 с.
357. Книш Ірена. Смолоскип у темряві. Вінніпег: Накладом автора, 1957. 302 с.
358. Ворчакова І. Визначна роль Н. Кобринської у зародженні та становленні жіночого руху в Україні // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Київ – Миколаїв, 2008. Вип. 14. С. 129 – 136.
359. Лукач У. Р. Національне та жіноче питання в ідейно-політичній спадщині Наталії Кобринської // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2012. Вип. 67 (№ 12). – С. 720-725.
360. Першому українському борцеві за права жінки. Львів: Союз Українок, 1921. 16 с.
361. Чорновол Ігор. 199 депутатів Галицького сейму / Ігор Чорновол. Львів: Тріада плюс, 2010. 224 с.
362. Качкан В. А. «Верховинна естетка» (штрихи до портрета Наталії Кобринської) // Українське народознавство в іменах. Київ: Либідь, 1994. С. 143 – 151.
363. Павличко Соломія. Наталя Кобринська в контексті епохи // Фемінізм / Соломія Павличко. Київ: Основи, 2002. С. 121 – 125.
364. О. П. [Олена Пчілка]. К. І. Карасинська-Троїцька (Некролог) // Перший вінок. Жіночий альманах виданий коштом і заходом Наталії Кобринської і Олени Пчілки. Львів: З друкарні Наук. т-ва ім. Шевченка, 1887. С. 463 – 464.

365. Кіцера О. О. Софія Атанасівна Окуневська-Морачевська – перша жінка-лікар Буковини і Галичини (1865-1926) // Жіночий Лікар, 2011, № 1. С. 48 – 49.
366. Кобринська Наталія. Передне слово // Перший вінок. Жіночий альманах виданий коштом і заходом Наталії Кобринської і Олени Пчілки. Львів: З друкарні Наук. т-ва ім. Шевченка, 1887. С. 1 – 3.
367. Цеглинський Г. Замітки критичні // Зоря, Річник восьмий, 1887. С. 287 – 288.
368. Мончаловській О. Емансипація женщинъ // Бесіда, Том II, 1888. С. 107.
369. Павлик М. Перші ступні руско-українського жіноцтва // Народ, 1890. С. 42 – 50.
370. Кобринська Наталія. Руське жіноцтво в Галичині в наших часах // Перший вінок. Жіночий альманах виданий коштом і заходом Наталії Кобринської і Олени Пчілки. Львів: З друкарні Наук. т-ва ім. Шевченка, 1887. С. 68 – 102.
371. Возняк М. Як дійшло до першого жіночого альманаха. Львів: Видавець Іван Тиктор, 1937. 88 с.
372. Кобринська Н. Відповідь на критику Жіночого альманаха в «Зорі» з р. 1887. Чернівці, 1888. 16 с.
373. Ханас З. Б. Слідами жіночого віча у Стрию. Стрий: Щедрик, 2011. 80 с.
374. Лукіянович Денис. Трагедія Кобринської (З нагоди жіночого Конгресу) / Денис Лукіянович // Діло, 1934, 24 червня, Ч. 164. С.3-4.
375. Єфремов Сергій. Історія українського письменства. – К. : Український учитель, Б/р. – 466, XVI с.
376. Злупко С. М. Сумління голос: А.І.Павлик – перша жінка-соціалістка на Прикарпатті. Львів: Каменяр, 1989. 86 с.
377. Калинович В. І. Ганна Павлик – пропагандист соціалістичних ідей у Галичині // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 1971. Випуск 2. С. 21 – 27.
378. Грушевський Михайло. З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти / З починів українського соціалістичного руху.

Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток. Зладив М. Грушевський. Відень, 1922. С. 5 – 102.

379. Стефаник Василь. Автобіографія / Вибране. Ужгород: Карпати, 1979. С. 227 – 232.

380. Павлик Анна. Мої і льуцькі гріхи, а панська та попівська правда // Громада. Українська часопись. Впорядкована М. Драгомановим, М. Павликом і С. Подолінським. Рік V. Число 2. Женева, 1881. С. 153 – 205.



УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

вул. С. Бандери, 12, Львів, 79013, тел. (380-32) 237-49-93, 258-27-58, факс: (380-32) 258-26-80
 ел. пошта: coffice@lp.edu.ua, інтернет: www.lp.edu.ua

21.03.2017 № 67-01-531

на № _____

ДОВІДКА

про використання результатів дисертаційного дослідження
 Андрусяк Ірини Павлівни у викладанні навчальних дисциплін

Основні положення та результати дисертаційного дослідження Андрусяк Ірини Павлівни на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук впровадженні в навчальний процес Національного університету «Львівська політехніка» та стали основою для розробки дисципліни «Правове забезпечення гендерної рівності», викладанні дисциплін «Історія держави і права України», «Історія вчень про державу і право», передбачених навчальним планом підготовки студентів за спеціальністю «Право». Зокрема, у навчальний процес впроваджені наступні положення:

– розуміння змісту та співвідношення понять «гендерна рівність» та «емансипація жінок», «жіноче питання», «права жінок» (розділ 2, підрозділ 2.1 «Співвідношення гендерної рівності та жіночих прав», підрозділ 2.2 «Історія поняття гендерна рівність»);

– гендерна рівність в сучасному законодавстві (розділ 2, підрозділ 2.3 «Гендерна рівність та її нормативне закріплення в міжнародно-правових актах та чинному законодавстві України»);

– ідея гендерної рівності в українській правовій думці від найдавніших часів до кінця XIX ст. (розділ 3 «Поява і розвиток ідеї гендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX ст.»).

Проректор
 з науково-педагогічної роботи



О.Р. Давидчак